

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

ШУХРАТ ОТАҚУЛОВ

**ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА
СИЁСИЙ ТАРТИБОТНИНГ
ДЕМОКРАТИЯЛАШУВИ**

**«NAVRO‘Z» нашриёти
ТОШКЕНТ – 2015**

КБК 84. (5 O'zb) 5

O 40

UO'K: 56.15.4.2

ISBN 978-9943-381-28-5

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида давлат ва жамият бошқарувининг ўзига хос демократик модели яратилди. Президент Ислам Каримов томонидан ишлаб чиқилган тараққиёт йўлининг устувор йўналишларидан бирини ташкил этадиган сиёсий ислохотларнинг пировард натижаси сифати инсон ва фуқароларнинг барча ҳуқуқлари ҳар томонлама ифода этилган сиёсий тартибот қарор топди.

Эркин фуқаролик жамиятининг шаклланиш жараёнлари демократик сиёсий тартиботнинг нафақат амалий, балки назарий жиҳатларини ҳам кенг ўрганиш учун замин яратди. “Фуқаролик жамияти ва сиёсий тартиботнинг демократиялашуви” мавзусидаги ушбу монографияда “Сиёсий тартибот” тушунчаси ва унинг ижтимоий-фалсафий мазмуни ва моҳияти, Сиёсий тартиботларнинг тарихий ривожланиш тенденциялари, Сиёсий тартиботларнинг тарихий типлари каби масалалар кенг ёритиб берилган.

Монография давлат бошқаруви, сиёсий ҳокимият масалалари билан қизиқувчилар ҳамда кенг китобхонлар оммасига мулжалланган.

Маъсул муҳаррир:

Сиёсий фанлар доктори, профессор Қ.Қуранбоев

Тақризчилар:

Тарих фанлари доктори, доцент И.Остонақулов
Фалсафа фанлари доктори, профессор З.Давронов
Фалсафа фанлари доктори, профессор А.Қодиров

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети Кенгашининг
2015 йил 19 мартдаги № 6 сонли йиғилишда нашрга тавсия этилган.

© «NAVRO'Z» нашриёти 2015

© Шухрат ОТАҚУЛОВ

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябридаги қўшма мажлиси мамлакатимиз ҳаётида алоҳида тарихий бурилиш нуқтаси бўлди. Ушбу мажлисда мамлакатимизнинг келгуси тараққиёт босқичида кенг қамровли ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг устувор йўналишларини йфодаловчи ва ҳокимиятнинг барча тармоқлари учун энг муҳим бўлган вазифаларни акс эттирувчи “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” қабул қилинди.

Мазкур дастурни амалга ошириш, мамлакатимизда ўзига хос ҳуқуқий демократик ва эркин фуқаролик жамиятини барпо этиш, жаҳон ҳамжамиятида юқори ўринларга эга бўлиш қатор омиллар билан боғлиқ. Ана шундай омиллардан бири-жамият сиёсий тартиботидир. “Сиёсий тартибот” кенг тушунчадир. Унинг таркибига “давлат тартиботи”, “конституциявий тартибот” ва бошқалар киради. Улар ўртасида айнанлик билан бир қаторда тафовутлар ҳам мавжуд. Сиёсий тартиботнинг мазмун-моҳияти, вазифалари, жамият ҳаётини демократлаштиришдаги ўрни ва аҳамиятини, унинг кўринишлари, таркибий элементларини билиш фуқаро ва жамият сиёсий маданиятини, жумладан, сиёсий онгини янада юксалтиради.

Юқори савиядаги сиёсий онг ва сиёсий маданият юқорида эслатилган концепциянинг ҳаётимизда қарор топишининг ҳам талаби ва ҳам гаровидир. Иккинчи томондан эса сиёсий тартибот ва жамият сиёсий тизими ўртасида диалектик боғлиқлик муносабати ўзига хос динамикага эга. Чунки жамият сиёсий тизими ва жамият сиёсий тартиби концептуал жиҳатлардан ташқари, реал амалиёт, жамиятдаги ўзгаришлар, турли ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар ўртасидаги институтлашув жараёнларига, аниқроғи ижтимоий стратификацияга асосланади. Бу эса, ўз навбатида, ислохотларни тақозо этувчи ўзгаришлар билан боғлиқ. Жамият сиёсий тартиботи гарчи жамият сиёсий тизими хусусиятларига асосланса-да, у сиёсий тизимга нисбатан ўзгарувчандир. Бунинг сабаби-ҳаётнинг ўзи сиёсий тартиботнинг ва сиёсий тизимнинг ижтимоий-ҳуқуқий асосларига доимо таъсир этиб туриш, уни ўзгартириш, гоҳида эса такомиллаштиришга ундашидир.

Бунинг реал ҳаётдаги тасдиғи давлат ҳокимияти ва бошқарувининг тобора демократиялаштирилиши, бир палатали парламентаризм мақомидан икки палатали парламентаризмга-бекемартализм мақомига ўтиш, айниқса Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89, 93-моддаларига ўзгартиришлар киритилиши, сиёсий тартиботнинг шу орқали тобора халқчил бўлаётганлигидир. Айниқса сайловларда ғолиб чиққан сиёсий партия тақдим

этган бош вазир номзодининг парламент томонидан кўриб чиқилиши ва тасдиқлаш ҳақидаги конституциявий тартибнинг белгиланиши, ҳукуматга нисбатан ишончсизлик вотуми институтининг жорий этилиши ва сиёсий тизимни модернизация қилиш жараёнида амалга оширилиши лозим бўладиган бошқа қатор чора-тадбирлар ўз мазмун моҳияти билан мамлакатимизни ислоҳ қилишда жамият сиёсий тартиботининг тобора демократиялашиб бораётганлигини кўрсатади¹.

Жамиятимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий стратегияси-тадрижийлик, босқичма-босқич тамойили, айниқса суд-ҳуқуқ тизими ислохотларида аниқроқ сезилади. Қонун устуворлиги ва қонунчиликни мустаҳкамлаш, шахс ҳуқуқи ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилишга қаратилган суд-ҳуқуқ тизимини изчил демократиялаштириш ва либераллаштиришда “Судлар тўғрисида”ги Қонуннинг янги таҳрирда қабул қилиниши, жиноят-процессуал, фуқаролик-процессуал ва бошқа меъёрий норматив қонунчиликларга тегишли ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилиши, “Адвокатура институти такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши ҳам сиёсий тартиботнинг тобора халқ, фуқаро манфаатларига бўйсиниб бораётганлигининг тасдиғидир.

Ўзбекистонда 2008 йил январидан бошлаб ўлим жазосининг бекор қилиниши-жамият сиёсий тартиботининг тобора либераллашиб бораётганлигини, инсон ҳаёти энг олий қадрият эканлигини эътироф этадилар. Бундай ўзгаришлар ўз-ўзидан бўлгани йўқ. Мустақиллик йилларида босиб ўтилган ислохотлар йўли, мамлакатимизда, минтақада ва жаҳонда юзага келган вазият бундай ўзгаришларни тақозо этди.

Мазкур рисолада маҳаллий илмий адабиётларда бир мунча камроқ ёритилган илмий масала-сиёсий тартибот, унинг табиати, турлари, таснифи, давлат ҳокимияти ва уни бошқарувда тутган ўрни ва роли, жамият ҳаётини модернизациялаштиришда, ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамиятини шакллантиришдаги мавқеи ва аҳамияти ёритилади. Мамлакатимизда бу йўналишда айрим илмий изланишлар амалга оширилди. Таниқли ҳуқуқшунос, сиёсатшунос, файласуф, социолог ва тарихчи олимларимиздан Агзамхўжаев А., Ўразаев Ш.З., Саидов А.Х., Исломов З.М., Жумаев Р.З., Мусаев М., Отамуратов С., Қодиров А., Алимова Д., Абдуллаев Р., Қирғизбоев М., Эргашев И. ва бошқалар мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотлар жараёнига оид қатор илмий рисоалар, китоблар ва мақолалар яратишган.

¹ Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш-мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19-том-Т.: Ўзбекистон, 2011.-52-бет.

Мазкур рисола ҳам ушбу тадқиқотлар мантиғи ва мазмунидан келиб чиқади, ҳамда “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мазмунига таянади, жамият сиёсий тартиботи ва уни демократлаштиришни чуқурлаштириш масаласини ёритади.

1 БОБ. СИЁСІЙ ТАРТИБОТНИ ИЛМІЙ ЎРГАНИШНИНГ-НАЗАРИЙ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

1.1. “Сиёсий тартибот” тушунчаси ва унинг ижтимоий-фалсафий мазмунини ва моҳиятини

“Сиёсий тартибот” тушунчаси “сиёсий тузум” ва “сиёсий тизим” тушунчалари билан бир қаторда турсада, улардан бирмунча фарқ қилади. Айрим сиёсатшунослар, масалан француз сиёсатшуноси М.Дювержье “сиёсий тизим” ва “сиёсий тартибот” тушунчаларини синоним, мазмунан бир хил тушунчалар деб ҳисоблайди.²

“Сиёсий тартибот” тушунчаси нисбатан янги тушунча бўлиб, у тахминан XX асрнинг 60 - 70 – йилларида дастлаб юридик адабиётларда пайдо бўлди.³ Ушбу тушунчанинг юридик ва сиёсий адабиётларда пайдо бўлишининг сабаби, қуйидагилар билан боғлиқ:

- давлат шакли кўп жиҳатдан унинг мазмуни ва табиатига таъсир этади;
- сиёсий тизим ва сиёсий тартибот ўртасида алоқадорлик бўлса-да, кўп ҳолларда улар ўртасида фарқ, ҳатто зиддиятли ҳолатлар ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, сиёсий тизим демократик бўлиши билан бирга, сиёсий тартибот айни вақтда автократик, волюнтаристик характерда бўлиши мумкин. Бундай ҳолат эса кўпроқ ўтиш давларида кузатилади;
- сиёсий тартибот мамлакат аҳолиси менталитети, анъана ва қадриятлари тизими билан боғлиқ бўлиб, улар томонидан тақозо этилади;
- давлат типи ва шаклини баҳолашда сиёсий тартибот асосий сиёсий мезон ҳисобланади;
- давлат категорияси мазмунан сиёсий тартибот тушунчаси мазмуни билан ўзаро алоқадор.

Хўш, сиёсий тартибот тушунчаси нимани англатади деган савол туғилади. Ушбу саволга жавоблар турлича бўлиб, ҳатто бир-бирига қатъий қутбий маънога эгалари ҳам мавжуд.

Ўзбек ҳуқуқшунослари ва сиёсатшуносларидан Х.Одилқориев ва Д.Раззоқовлар “Сиёсий тартибот” тушунчаси орқали ҳокимиятга эгалик қилишнинг у ёки бу шакли, давлат ва сиёсий тизимнинг амал қилиши англатилади⁴ деб таъкидлайди. “Сиёсий тартибот” тушунчасини давлат шакли билан айнанлаштиришга уринувчи тадқиқотчилар ҳам учрайди. Уларнинг нуктаи назарига кўра, давлат ўз моҳиятини сиёсий тартиботи орқали эмас, балки давлат тартиботи орқали намоён қилади. Бундай талқинлар сиёсий

² Дювержье М. Политические партии. М., АСТ, 1998.-с. 17.

³ Масалан, қаранг: Петров В.С. Сущность, содержание и формы государства.Л., 1971. Петров В.С. Типы и формы государства. Л.Стародубский Б.А. Политические режимы европейских стран. Свердловск. 1989.

⁴Одилқориев Х.Т., Раззоқов Д.Х. Сиёсатшунослик. Т. “Ҳаётуви”, 2008, 124 –бет.

тартибот табиати тўғрисида икки хил тушунчани: тор ва кенг маънодаги тушунчаларни шаклланишига олиб келади. Сиёсий тартиботнинг тор маънода тушунишнинг моҳияти шундан иборатки, масалага бундай ёндашилганда, сиёсий тартибот фақат давлат бошқарувининг конкретлаштируви давлат томонидан ўз вазифаларини қандай амалга ошириши билан чекланиб қолади. Сиёсий тартиботни кенг маънода тушуниш эса, уни жамият сиёсий соҳаси ва сиёсий ҳаётини тўла-тўқис қамрайди. Ушбу санаб ўтилган ёндашувлар тарафдорлари бир-бирлари билан ўзаро келиша олмайдилар, баҳс-мунозара бугунги кунда ҳам давом этмокда.

Бу ҳолатга таниқли ўзбек ҳуқуқшунос – назариётчиси З. Исломов барҳам беришга уринади, унингча “сиёсий тартибот” тушунчасининг моҳияти фақат иккала ёндашув биргаликда олингандагина тўла ёритилади⁵. З.Исломов мазкур ёндашувнинг асосига муҳим концептуал томонни – сиёсий тизимни олади. Маълумки, сиёсий тизим фақат давлат институтларини эмас, балки нодавлат институтлар, жамоат ташкилотлари ва бошқа ижтимоий тузилмаларни ҳам ўз ичига олади.

З.Исломовнинг сиёсий тартибот тўғрисидаги концепцияси бизнингча ҳақиқатга яқинроқдир. Чунки сиёсий тартибот давлат тузуми ёки шакли билангина чекланмайди, у турли ижтимоий тузилмалар – сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари, меҳнат жамаолари, ҳатто сиёсий тизимдан ташқари бўлган институтлар – оммавий ҳаракатлар, диний ташкилотлар ва ҳ.к. фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади.

Содда қилиб айтганда, жамият сиёсий тартиботи давлат ҳокимиятини аҳоли билан қандай, қай усулда мулоқот қилишини белгиловчи сиёсий институтдир. “Сиёсий тартибот” тушунчаси луғавий нашрларда ҳам тахминан юқоридаги ёндашувни ифода этади. Масалан, Москвада 2007 йилда нашр қилинган “Катта юридик энциклопедия” (“Большая юридическая энциклопедия”, М. ЭКСМО, 2007. - 688 с.) да “сиёсий тартибот” деганда турли сиёсий кучлар ва сиёсий институтлар таъсири остида давлат ҳокимиятини амалга ошириш учун шаклланган усул ва воситалар мажмуаси тушунилмоғи лозим⁶ дейилади. Дарҳақиқат, сиёсий тартибот – сиёсий ҳокимиятни амалга оширишнинг шакллари, усуллари ва воситаларининг муайян мажмуаси бўлиб, у кўпроқ давлат тузуми табиатига, конституцияда белгилаб қўйилган тамойилларга боғлиқ. Бироқ бундай боғлиқлик нисбийдир. Бунинг боиси давлат бошқарув шакли унинг конституция ва у асосда шаклланган қонунларида мустаҳкамланган бўлиб, сиёсий ҳаётнинг расмий – ҳуқуқий жиҳатларини ифода этади. Буни собиқ СССР мисолида кузатиш мумкин эди.

⁵ Исломов З. Общество. Государство. Право. Т. Адолат, 2001. - с.205.

⁶ Большая юридическая энциклопедия. М.:ЭКСМО, 2007.-с.432.

Масалан, собиқ СССРда сиёсий тизим расман демократик шаклда бўлиб, унинг таркибидаги республикалар расман сиёсий ҳуқуқий мустақиллигига эга бўлсада, амалда шундай сиёсий тартибот шаклланган эдики, бирон бир республика Марказ измидан чиқа олмас, таъбир жоиз бўлса, ҳар бир қадамини ундан рухсат сўраб босар эди. Шунинг учун давлатнинг сиёсий тизими ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун бирор мамлакатда расман қабул қилинган давлат бошқарув шаклига эмас, балки қарор топган сиёсий тартибот табиати ва характериға эътибор бериш лозим.

Хуллас, сиёсий тартибот шундай ҳодисаки, унда худди томчида атроф-муҳит қанчалик акс этгани каби, унда мавжуд давлат бошқарувининг табиати акс этади. Сиёсий тартибот тушунчаси мамлакат сиёсий ҳаётининг муайян тараққиёт босқичидаги сиёсий муносабатлари табиатини, мамлакатда қарор топган сиёсий эркинликлар даражасини, шахс ҳуқуқ ва эркинликларини қафолатланганлигини ифодаловчи сиёсий тушунчадир.

Сиёсий тартибот мамлакат бошидан кечираётган тарихий даврни, унинг талабларини, шаклланган ёки шаклланаётган сиёсий кучларни, уларни бошқариш билан боғлиқ бўлган сиёсий эҳтиёжларни акс эттиради.

Сиёсий тартибот тушунчасига юридик ва сиёсий фан нуқтан назаридан ёндашув билан бир қаторда унга кенг социологик ёндашув ҳам мавжуд. Сиёсий тартибот тушунчасига социологик ёндашув намоёндаларидан бири – француз социологи Жан - Луи Кермондир. У “сиёсий тартибот ” тушунчасига қуйидаги таърифни беради: “Сиёсий тартибот – муайян давлатнинг муайян даврда сиёсий бошқарув учун қарор топган мафкуравий, институционал ва социологик воситаларининг мажмуасидир”⁷. Ушбу таърифдан кўриниб турибдики, “сиёсий тартибот” тушунчасига социологик ёндашув тарафдорлари сиёсий тизим ва сиёсий тартиботни ўзаро қатъий боғлиқ эканлигини инкор этишиб, сиёсий тартибот қатор бошқа ижтимоий унсурларни ҳам ўз ичига олади, деган хулосага борадилар. Жан-Луи Кермоннинг бу каби ёндашувига батамом зид позицияни инглиз сиёсатшуноси Эндрю Хейвуд ифода этади. Хейвуд “сиёсий тартибот” тушунчаси “сиёсий бошқарув”, “сиёсий тизим” тушунчаларининг синонимидир⁸ дейди. Бундай ёндашув ва талқинлар “сиёсий тартибот” тушунчасининг функционал жиҳатдан турли сиёсий институтлар ва уларнинг фаолияти билан боғлиқ эканлигини англатади.

Бизнинг фикримизча, “сиёсий тартибот” тушунчасининг мазмун моҳиятини унинг хусусиятлари ва таркибий элементларини илмий таҳлил қилиш орқали билиш мумкин бўлади. “Сиёсий тартибот” тушунчасини нафақат мазмунан, балки муайян хусусиятлари ва элементларини акс эттирувчи

⁷Qbermonne T.-Z. Les reimes politignes occidentaux. Paris: Senil. 1986. P.12.

⁸Хейвуд Э. Политология. М., 2005.с. 522.

таркибий жиҳатлари орқали билиш мумкин. Айнан шунда унинг мазмун – моҳияти очилади. Француз социологи Ж.Л.Кермон “сиёсий тартибот”ни асосий тўрт элементини кўрсатиб ўтади:

1) фуқароларга сиёсий ҳокимиятни мақбуллигини асословчи восита ва усуллари ифода этувчи легитимлик принципнинг мавжудлиги;

2) жамият сиёсий институтлари таркиби, яъни сайловлар норма ва қоидалари, ҳукумат шаклланиши, сиёсий қарорлар қабул қилиш хусусиятлари;

3) партиявий тизим;

4) давлат шакли ва роли⁹

“Сиёсий тартибот”нинг таркибий элементлари ва хусусиятларининг батафсил белгиларини рус сиёсатшуносларидан Е.В.Макаренков ва В.Н.Сушковлар ҳам сиёсатшуносликка оид схемаларга оид альбомида тасвирлашади:

- сиёсий партиялар мавжудлиги, уларни сиёсий тизим доирасидаги ички тузилма ва ўзаро муносабатлар хусусиятлари;

- бошқарув ва ўзини ўзи бошқарувнинг нисбати, маҳаллий ҳокимият органларининг сиёсий жараёнда тутган ўрни;

- жамият сиёсий ҳаётида армия, полиция ва махсус хизматларнинг ўрни ва роли;

- қонун чиқарувчи, суд ва ижро ҳокимиятларининг бўлиниш даражаси;

- шахсни жамиятда тутган ўрни, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини қай даражада кафолатланганлиги;

- фуқароларни сиёсатга ва жамият бошқарувига қай даражада жалб этилганлиги;

- ҳокимият органлари фаолиятининг ошқоралиги, жамоатчилик томонидан назорат этилганлиги ва таъсирчанлиги;

- турли манфаатларнинг очиқ ифода эта олинishi, фуқаролик жамияти томонидан давлат фаолиятини назорат қилиниши даражаси;

- давлат органларини шакллантириш усуллари, сиёсий етакчиларни, сиёсий гуруҳларни танлаш табиати;

- муҳолиф сиёсий кучларга муносабат, зиддиятли вазиятларни ҳал этиш усуллари¹⁰. Муаллифлар санаб ўтган ушбу элементлар муайян даражада “сиёсий тартибот” тушунчасининг мазмунини ифода этади, деб ҳисоблайди.

Юқорида биз айрим сиёсатшуносларнинг “сиёсий тизим” ва “сиёсий тартибот” тушунчаларини айнанлаштириш, кўп ҳолларда уларни синоним тушунчалар эканлигини исботлашга ҳаракат қилишларини таъкидлаган эдик. Бундай ҳолат “сиёсий тартибот” ва “сиёсий тизим” тушунчаларининг таркибий

⁹ Ўша асар, 52-б.

¹⁰ Қаранг: Политология: Альбом схем/ Сост.Е.В. Макаренков, В. И. Сушков. М., 1998. С. 108.

элементларини бир-биридан фарклашни қийинлаштиради. Инглиз тадқиқотчиси Э. Хейвуд бунни этиборга олар экан, сиёсий тартиботнинг таркибий элементларини аниқлашдан аввал қуйидаги саволларга жавоб бериш лозимлигини таъкидлайди:

1. Аслида ҳокимият кимга тегишли? Сиёсий иштирок жамият юқори табақалари доираси билан чекланганми, ёки бутун аҳоли иштироки таъминланганми?

2. Жамоавий ҳамжиҳатлик ва итоаткорликка қандай эришилади? Куч ишлатиш ёки куч ишлатиш билан қўрқитиш орқалими ёхуд, ўзаро келишув мулоқот ва “компромисс” орқалими?

3. Ҳукумат бошқаруви қандай? Марказлашганми ёки марказлашган эмасми?

4. Ҳокимиятга эришиш ва уни бошқариш жараёни қандай? Сиёсий тизим очикми ёки муҳолиф кучлар учун ёпиқми?

5. Давлат ва индивид ўртасидаги муносабат қандай ҳолатда? Ҳукумат ва фуқаро ўртасидаги ҳуқуқлар қандай тақсимланган?

6. Мамлакат иқтисодий тараққиёти, аҳоли турмуш даражаси қандай? Моддий неъматлар қандай тақсимланган?

7. Иқтисодий ҳаёт қандай ташкил этилади, у бозорга йўналтирилганми ёки марказлашган, режалаштирилганми? Ҳукуматнинг иқтисодий роли қандай?

8. Тизимнинг барқарорлиги қандай? Ушбу тартибот узоқ тарихга эгами, бугунги замон талабларига жавоб бера оладими?

Хейвуднинг фикрича, ушбу саволларга жавоб бериш орқали сиёсий тартиботларни типларга ажратиш мумкин бўлади¹¹. Сиёсий тартиботларни типларга ажратиш мезони бўлиб қатор иқтисодий, сиёсий ва маданий омиллар, уларнинг ўзаро алоқалари ва бирлиги хизмат қилади. Бу ўз навбатида у ёки бу сиёсий тартиботни асосий таркибий элементларини фарклаш, натижада сиёсий тартиботни баҳолаш имкониятини яратади.

“Сиёсий тартибот” тушунчаси гарчи М.Дювержье томонидан истеъмолга киритилган бўлсада, унинг ватандоши Ж.Л. Кермон томонидан янада аниқлаштирилади, ушбу тушунча таркибига У “легитимлик принципи”ни таркибий элемент тарзида киритади. Бугунги Европа сиёсий фанлари соҳасида бундай тушуниш умумэтироф этилган ёндашувдир.

Аслида эса, “сиёсий тартибот” тушунчаси бўйича фанда икки асосий ёндашув: юридик ва социологик ёндашувлар қарор топган. Агар биринчи ёндашув асосий урғуни давлат институтлари томонидан ҳокимиятни амалга оширишда расмий норма ва қоидаларга берса, иккинчи ёндашув эса жамият ижтимоий-маданий анъаналари, қарор топган меҳнат тақсмоти хусусиятлари,

¹¹Хейвуд Э. Политология. М., 2005 с.37.

коммуникациялар характери тақозо этган ҳокимият фаолиятига урғу беради. Реал ҳаёт кўрсатадики сиёсий тартибот мазмунини кўпроқ иккинчи ёндашув акс эттиради, зеро, у жамиятдаги реал ҳолатни, яъни инсон эркинликлари ва ҳуқуқлари ҳолатини, жамиятнинг қайси табақалари ва ижтимоий қатламлари сиёсий қарорлар қабул қилинишида қанчалик иштирок этишини ҳам ифодалайди. Социологик ёндашувнинг афзаллиги шундаки, бундай ёндашув орқали ҳокимият агенти сифатида нафақат ҳукумат ва бошқа расмий тузилмалар, балки сиёсий қарорлар қабул қилишга формал, яъни расмий жиҳатдан ҳуқуқга эга бўлмасда, унга реал таъсир эта олувчи кучлар ҳам қамраб олинади. Аниқроқ ифодалаганда, бундай кучлар деганда жамиятдаги муҳолифот кучлар назарда тутилади. Демак сиёсий тартибот деганда нафақат расмий ҳукумат томонидан ҳокимиятни амалга оширишнинг формал восита ва усуллари, балки конкрет жамиятда сиёсий қарорлар қабул қилинишига реал таъсир этувчи кучларни ҳам назарда тутиш лозим.

Аслида жамият сиёсий тартиботи давлат шаклига ҳам боғлиқ. Бироқ бу ерда муҳим муаммо ҳам бор – давлат бошқарув шакли билан унинг сиёсий тартиботи ўртасида ҳар доим ҳам уйғунлик бўлмайди. Гап шундаки, реал воқелик тақозоси билан конституцияда белгилаб қўйилган қонун-қоидалар ҳар доим ҳам ҳаётда қарор топавермайди. Масалан, АҚШ ва собиқ СССР да давлат бошқарувлари конституциявий жиҳатдан бир эди. Бироқ ҳокимиятни бошқариш шакли ва услубига кўра фарқ қилар эди.

Сиёсий тартибот динамик ҳодисадир. У ташқи омиллар, вазиятлар, ҳаттоки давлат раҳбарининг шахсий фазилатлари таъсирида ўзгариб туриши ҳам мумкин. Масалан, битта сиёсий тизим доирасида унинг сиёсий тартиботини ўзига хос эволюциясини кузатиш мумкин. XX аср бошларида (1917 йил октябрь) қарор топган совет ҳокимияти олдин сталинча сиёсий тартиботга, сўнг хрущевчасига (60-йиллар), кейинчалик эса брежневчасига ўта марказлашган авторитар типдаги бошқарув сиёсий тартиботга ўсиб чиқди. “Қайта қуриш” номи билан машҳур бўлган М.С.Горбачев (80 йиллар) даври сиёсий тартиботи ҳам ўзига хос хусусиятларга эга бўлди. “Ошкоралик”, “демократия” каби тушунчалар беихтиёр юзага қалқиб чиқди. Сиёсий тартиботлар тарихий эволюцияси махсус илмий тадқиқотларни талаб қилади. Сиёсий тартибот ҳодисасининг концептуал жиҳатларига эътибор бериш орқали унинг моҳиятини назарий жиҳатдан бирмунча тўлиқ ёритиш мумкин. Сиёсий тартибот у ёки бу давлатнинг сиёсий қиёфасини, демак демократиялашганлиги даражасини белгилайди, жаҳон ҳамжамяти унинг расмий сиёсий тизими ёки давлат бошқарув шаклига қараб эмас, балки мавжуд сиёсий тартиботига қараб баҳо беришининг боиси ҳам шунда.

Ушбу муаммо Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги собиқ Давлат ва жамият қурилиши Академиясининг бир гуруҳ олимлари томонидан 2010 йил чоп этилган “Ўзбекистонда сиёсий ислохотлар: стратегияси ва эришилган натижалар” номли ўқув –услубий қўлланмада илк бор батафсил ёритилган. Гарчи ушбу тадқиқот ўқув –услубий мақомда бўлсада, унда сиёсий тартибот тушунчасининг концептуал жиҳатларига эътибор қаратилган.¹²

Мамлакатимизнинг кўзга кўринган сиёсатшунос олимларидан С.Жўраев, Т.Жўраев, Р.Жумаев, И.Эргашев, М.Қирғизбоев, И.Кенжаев ва бошқалар томонидан яратилган ушбу асарда сиёсий тартибот мамлакат ҳаётининг муайян босқичига хос сиёсий муносабатлар тартиби, сиёсий эркинлик даражаси, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳажми, демократик ҳуқуқларнинг кафолатланганлик даражаси, бошқариш усулига боғлиқ эканлиги ёритилади. Муаллифлар тўғри таъкидлаганларидек, сиёсий тартибот давлатнинг жамият ва алоҳида шахс билан муносабатларида ҳам ўз ифодасини топади.

Муаллифларнинг фикрича, сиёсий тартиботнинг концептуал белгилари қуйидагича:

- Сиёсий ҳокимиятни шакллантиришда халқнинг иштироки даражаси;
- инсон ҳуқуқлари билан давлат ҳуқуқлари нисбати;
- шахс ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатланганлиги;
- ҳокимиятни амалга ошириш механизмларининг ўзига хос хусусиятлари;
- ҳокимиятнинг бевосита халқ томонидан амалга оширилиши даражаси;
- ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида қонун устуворлиги даражаси;
- оммавий ахборот воситаларининг мавқеи, жамиятда ошкоралик даражаси ва давлат бошқарувининг шаффофлиги;
- сиёсий тизимда нодавлат тузилмаларнинг ўрни ва роли;
- қонун чиқарувчи ва ижро ҳокимиятнинг нисбати;
- сиёсий етакчиликнинг ўзига хос хусусиятлари;
- сиёсий қарорлар қабул қилишда озчилик манфаатларининг инобатга олиниши;
- сиёсий ҳокимиятни амалга оширишда муайян усулларнинг устуворлиги;
- жамият билан ҳокимият ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг табиати;
- сиёсий феъл-атворнинг ўзига хос хусусиятлари;
- давлатдаги куч тузилмалари (армия, давлат хавфсизлиги ички ишлар идоралари) нинг жамиятдаги мақоми ва роли;
- сиёсий плюрализм ҳажми;
- кўппартиявийликнинг шаклланганлиги;

¹² Ўзбекистонда сиёсий ислохотлар: стратегияси ва эришилган натижалар. – Т.: Академия, 2010. – 370 б.

- мансабдор шахсларнинг сиёсий ва ҳуқуқий жавобгарликга тортиш механизмларининг мавжудлиги”¹³

Санаб ўтилган ушбу мезонлар сиёсий тартибот типларини ўзаро фарқлаш учун ҳам хизмат қилади. Бироқ, ушбу концептуал талаблар ичида айримлари мунозарали ва эътироз ҳам туғдиради.

Масалан, иккинчи мезон - инсон ҳуқуқлари билан давлат ҳуқуқлари нисбати масаласи мунозаралидир. Демократик сиёсий тартибот ва сиёсий тизимларда давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи халқ деб эътироф этилади. Давлатга халқ, конкрет шахс ҳуқуқларини поймол этишга, ёки камситишга имкон берадиган ҳуқуқлар демократик давлатчилик конституцияси талабларига биноан берилмайди. Давлат ва шахс ўртасидаги муносабат “Давлат хизмати тўғрисидаги” ги қонун билан тартибга солинади. Ўзбекистонда ҳозирча бундай қонун мавжуд эмас. Бироқ конституцияга биноан давлат органлари, мансабдор шахслар фаолияти халқ, оддий фуқаро, шахс ҳуқуқлари ва эркинликлари билан зид келмаслиги кафолатлангандир. Ўзбекистон Республикаси конституциясининг 32, 33, 34, 35 – моддалари шахс ва давлат, жамият ва шахс, шахс ва жамият ўртасидаги сиёсий ҳуқуқларини кафолатлайди, давлат ҳуқуқи билан шахс ҳуқуқи ўртасида ҳеч қандай зиддият, келишмовчиликка ўрин қолдирмайди, халқ ҳокимиятчилиги сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланади. Қолаверса, Конституциямизнинг 7-моддаси бундай кафолатни ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлайди.

“Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади. Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва таркибларини тузиш конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади”. Шу боис давлат ва шахс ҳуқуқлари, уларнинг фарқлари ҳақида эмас, балки давлатнинг шахс ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш учун сиёсий масъулияти ва ўз навбатида фуқаронинг, ҳар бир шахснинг конституциявий тартиботни мустаҳкамланиши учун сиёсий масъулиятини ошириш ва таъминлаш муҳимдир. Шу ўринда “конституциявий тартибот” ва “сиёсий тартибот” тушунчаларининг ўзаро фарқи ва алоқадорлиги хусусида тўхталиб ўтиш ўринлидир. Конституциявий тартиб деганда давлат типи, шакли ва бошқарув тартиби назарда тутилади. Конституциявий тартиб дунёвий ёки диний, монархистик ёки демократик, либералистик ёки тоталитар бўлиши мумкин. Сиёсий тартиб эса

¹³ Ўша асар, 136 – бет.

конституциявий тартибдан фаркли равишда давлатнинг конкрет давр, ички ва ташқи сиёсий вазият, жамият барқарорлигини таъминлаш учун зарур бўлган эҳтиёж асосида шаклланидиган сиёсий институтдир. Масалан, комендантлик соатини эълон қилиш, мамлакатга кириш чиқишни, фуқаролар ҳудудий ҳаракатини назорат қилиш сиёсий тартибот таркибига киради. Айрим фавқулодди ҳолатлар сиёсий тартиботни қатъийлаштиришни таъказо этиши мумкин. Бу давлатнинг конституциявий тартиботига асло зид келмайди, аксинча у томонидан таъказо қилинади. Ақс ҳолда сепаратизм, давлат конституциявий тартибининг емирилиши, заифлашуви ёки давлатнинг бутунлай барҳам топиши каби вазиятлар юзага келади. ХХI-аср бошларида Грузия ва Қирғизистонда юзага келган сиёсий вазиятлар бунинг яққол исботидир. Агар давлат ўз сиёсий тартиботини самарали шакллантира олмаса, ўз ресурсларидан ўз вақтида ва унумли фойдалана олмаса, демократик давлатчилик шароитида деструктив, бузғунчи сиёсий кучларнинг қўли баланд келиши учун шароит туғилади.

Сиёсатшунослардан Ш.Мамадалиев тўғри таъкидлаганидек “замонавий жамият давлат орқалигина ўзининг яхлитлигини сақлаб туради, аъзолари ўртасидаги кенг иқтисодий, сиёсий, маданий, ҳуқуқий, фуқаровий муносабатларини амалга оширишга эришади”¹⁴. 2005 йил 12-13 май кунлари юртимизнинг Андижон вилоятида содир бўлган аксилконституциявий воқеаларни жиловлашда сиёсий тартиботимиз томонидан ўз ресурсларидан ўз вақтида оқилона фойдалана олганлиги жамиятимизда конституциявий тартиботни сақлаб қолишимизга муваффақ бўлинди. Албатта, мавжуд сиёсий тартиботнинг бундай сиёсати айрим хорижий доираларни қониқтирмади, улар ташқи сиёсий тартибот кескин қарорини демократизм принципига зид деб баҳолаб, мамлакатимизга нисбатан халқаро санкция ҳам эълон қилишди. Бироқ кейинги тараққиёт йўли, энг муҳими ижтимоий барқарорликни тикланиши Ўзбекистоннинг миллий, конституциявий манфаатлари ҳукумат томонидан ўша кунлари қабул қилинган сиёсий қарорни ўринли ва оқилона бўлганлигини исботлади.

Сиёсий тартибот жамиятда ижтимоий барқарорлик ва мувозанатни сақлаб турувчи омилдир. Бундай мувозанат ўз- ўзини таъминлайди, уни сиёсий тартибот воситасида яратиш, ташкиллаштириш лозим. Таниқли рус сиёсатшуносларидан И.В.Лихонов тўғри таъкидлаганидек, ақс ҳолда, яъни “ижтимоий тизимда ўзини-ўзи уюштириш салоҳияти заиф бўлса, у ҳолда ўзаро ҳамжиҳатлик, синергия ўрнини хаос эгаллайди”¹⁵. Барқарорлик, тартиб -

¹⁴ Мамадалиев Ш.О. Халқ ҳокимияти, -Т.: Ўғб. Респ. ИИВ Академияси, 2003. -81-б.

¹⁵ Лихонов И.В. Дестабилизирующие факторы политического процесса и национальная безопасность. Современней теоретический курс. Вестник МГУ. Сер 12 Политические науки. N 3, 2004 -с.59.

интизом бор жойда ижтимоий юксалиш, ривожланиш юзага келади. Шунинг учун жамият сиёсий тизими муайян ижтимоий мувозанатни таъминлашга қаратилган турли ижтимоий институтлар мажмуаси бўлса, сиёсий тартибот ижтимоий мувозанат, барқарор ривожланишни таъминловчи конкрет сиёсий тадбирлар, хатти - ҳаракатлар мажмуаси, дейиш мумкин. Бундай хатти-ҳаракатлар, тадбирлар ортида муайян ижтимоий гуруҳлар, қатламлар, сиёсий кучлар ва уларнинг манфаатлари туради. Шунинг учун “сиёсий тартибот” тушунчасининг концептуал мазмунини муайян синфлар ва ижтимоий гуруҳлар томонидан ўз иқтисодий ва сиёсий ҳокимиятини амалга ошириш учун зарур бўлган воситалар ва методлар (усуллар) мажмуаси¹⁶ ташкил қилади. “Сиёсий тартибот деганда муайян ҳокимият томонидан мамлакатда ўз ҳукмронлигини таъминлаш ва жамиятни бошқариш учун қўлланиладиган восита ва усуллар деган тушунча”¹⁷ ҳам мавжуд.

Сиёсий тартибот сиёсий бошқарувнинг муайян шакли воситасида ўрнатилади. Инсоният цивилизацияси тарихида сиёсий бошқарувнинг куйидаги шакллари кузатилади:

1. Автократия – бир шахс (монарх, Шарқда подшонинг) чекланмаган ҳокимияти.

2. Аристократия – зодагон табақалар, имтиёзга эга бўлган жамиятнинг бир гуруҳ шахслари ҳокимияти;

3. Плутократия – бойлар, “пул қоплари” эгалари ҳокимияти;

4. Тимократия – моддий жиҳатдан таъминланган кишиларнинг юқори табақалари ҳокимияти;

5. Теократия – руҳонийлар, диний институтлар (черков, масжид, синагог) ҳокимияти.

6. Геронтоқратия – қариялар, катта авлод ҳокимияти.

7. Демократия –халқ ҳокимияти, барча халқ, жамият кенг қатламлари ҳокимияти.

8. Охлоқратия – тўда, турли ноқонуний, безорилик усулларга таянувчи кишилар ҳокимияти.

9. Монархия – бир ҳукмдор(шоҳ, султон, қирол ва ҳ.к.)нинг ҳокимияти.

10. Олигархия –жамиятнинг бир гуруҳ кишилари (бойлар, сиёсатчилар, ҳарбийлар ва ҳ.к.)ҳокимияти.

11. Полиархия – кўпчилик ҳокимияти, яъни уч ва ундан ортиқ кишилар ҳокимияти: ҳарбий хунта, КПСС МК Сиёсий бюроси ва ҳ.к.

12. Анархия – ҳокимиятнинг йўқлиги, ҳокимиятсизлик, жамиятда бошбошдоқлик муҳитини шакллантирувчи ҳолат;

¹⁶Қаранг: Политология. Энциклопедический словарь. М., 1991.-с.340.

¹⁷Куликов Л.М. Основы социологии и политологии. Учебное пособие. М:Финансы и статистика. -2005. с.182.

13. Диктатура – бир шахснинг (диктатор), гуруҳ, сиёсий партиянинг чекланмаган ҳокимияти.

14. Бюрократия – жамиятда мансабдор шахслар (ўз манфаатлари тўғрисида ўйловчи) ҳокимияти.

Сиёсий тартибот ҳодисаси учун юқорида санаб ўтилган бошқарув шаклларининг аҳамияти шундаки, реал ижтимоий ҳаётда сиёсий бошқарувнинг у ёки бу шаклини соф ҳолда учратмаслик мумкин. Масалан, у шакл билан бу шакл ўртасида боғлиқлик, бир –бирига яқинлик ҳолатлари ҳам кузатилиши мумкин. Реал ҳаётда гоҳида теократия ва диктатуранинг, демократия ва анархияни “тил” топиб кетганлигини кузатиш мумкин. Осиё, Африка ва Лотин Америкасининг айрим мамлакатларида бундай ҳодиса кўпроқ учрайди. 2010 йили бошланиб бугун ҳам давом этаётган Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари, хусусан Шимолий Америкада (Жазоир, Тунис, Ливия) “араб баҳори” номи билан юритилаётган ижтимоий буҳронлар, миллатчи, диний-теократик сиёсий тартиботни ёқлаб чиқаётган кучларнинг тобора фаоллашуви бунинг яққол мисолидир. Шу асосда ушбу ҳудудларда деспотик (юнонча *despotia* – чекланмаган ҳокимият) тартибот деган тушунча ҳам бугунги сиёсий талаффузда учраб туришини унутмаслик керак. Сиёсий тартибот табиати нуқтаи назаридан юқоридаги санаб ўтилган бошқарув шакллари айрим жиҳатлари билан ҳам бир-бирини такрорлайди, жамият ҳодисалари буни исботлайди. Сиёсий тартиботи жиҳатидан давлатлар типлари одатда уч шаклда мавжуд бўлади: тоталитар, авторитар ва демократик. Уларнинг ўзаро фарқлари асосан ҳокимият табиати ва фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатланганлиги даражасида кўзга ташланади.

Айрим тадқиқотчилар юқоридаги уч сиёсий тартибот типидан ташқари либерал давлат сиёсий тартиботи ҳақида ҳам сўз юритадилар. Бундай сиёсий тартиботга асосланган давлатчилик гарчи XIX асрнинг 30-40- йиллари шаклланиб бўлсада, унинг тарихий фалсафий илдиэлари XVII –XVIII асрларга (Ж.Локк, Ш.Монтескье, Ж.Ж.Руссо, Т.Жефферсон, Б.Франклин, И.Бэнтам) бориб тақалади. Қуйироқда сиёсий тартиботлар типлари ва уларнинг эволюцияси хусусида батафсил тўхталамиз. Демак, концептуал-тарихий жиҳатдан сиёсий тартибот қуйидаги хусусиятларга эга.

- “сиёсий тартибот” тушунчаси “сиёсий тизим” тушунчасига мазмунан яқин ва бир қаторда турсада, у муайян жиҳатлари билан ундан фарқ ҳам қилади.

- “сиёсий тартибот” тушунчаси ҳокимият томонидан ўз ресурсларидан оқилона фойдалана олиш, сиёсий манфаатларни амалга ошириш, жамиятда барқарорликни ва муътадил тараққиётни йфодаловчи тушунчадир.

- “сиёсий тартибот” категорияси у ёки бу давлатни демократиялашуви даражаси, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатланганлиги

кўрсаткичларини яхшилаш, давлат ҳокимиятининг қандай бошқарув типига (де юре ва де факто) мансуб эканлигини аниқлаш ва баҳолаш учун методологик аҳамият касб этади.

- “сиёсий тартибот” тушунчаси ижтимоий-сиёсий фанларнинг асосий категорияларидан биридир.

1.2. Сиёсий тартиботларнинг тарихий ривожланиш тенденциялари

Мавжуд сиёсий, ҳуқуқий ва фалсафий адабиётларда давлатнинг келиб чиқиши, тарихий эволюцияси, шакллари ва бошқариш усуллари ҳақида бой маълумотлар бўлсада, сиёсий тартибот ва унинг тарихий эволюцияси масаласи нисбатан кам ёритилган. Бугунги кунда жаҳон амалиёти учун муҳим ҳисобланувчи ҳокимиятни амалга ошириш масаласи билан боғлиқ бўлган сиёсий тартибот ва унинг тарихий эволюцияси муаммоси ўрганилмаган. Бироқ айрим рус тадқиқотчилари давлат, унинг тарихий шакллари ва типлари ҳақида мулоҳаза юритар эканлар, давлатнинг у ёки бу шаклига хос бўлган сиёсий тартибот хусусида ҳам тўхталиб ўтадилар¹⁸.

Илмий адабиётларда сиёсий тартиботлар тарихий эволюциясини ёритишнинг бу ҳолати гарчи қониқарли бўлмасада, давлатнинг тарихий типини ёки шакли ҳақида гап кетганда тадқиқотчилар ҳокимиятни амалга ошириш усуллари ва воситалари ҳақидаги масалани беихтиёр четлаб ўта олмайдилар. Бу жиҳат қатор тадқиқотчилар асарларида ўз ифодасини топган. Масалан, рус олими В.С.Петров сиёсий тартибот давлат шаклининг элементларидан бири¹⁹ деб ҳисоблайди. Давлат шакли деганда эса, муаллиф давлат сиёсий бошқарувини ташкиллаштиришни назарда тутди. Сиёсий бошқарув эса асосан уч ўзаро боғлиқ элементни -1) бошқарув шакли; 2) давлат қурилиш шакли ва 3) сиёсий тартиботни ўз таркибига олади.

Давлатнинг у ёки бу шаклини ифодалаш учун сиёсий тартибот тушунчасини қўлаш методологик жиҳатдан зарурий ва ўринлидир. Зеро бундай ёндашув оқибатида у ёки бу сиёсий куч томонидан ўз ҳокимиятини амалга ошириш жараёни қонунчилик ва унинг ташқарисида бўлган усул ва воситаларни, масалан, аҳолига таъсир этиш учун турли зўравонлик восита ва усулларидан – жазога тортиш усуллари, диктаторлик ёки демократик таъсир, мафкуравий босим, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ёки таъминламаслик, иқтисодий эркинлик даражаси, мулк шаклини у ёки бу кўринишига муносабат ва ҳокозалардан фойдаланишни ўз таркибига кирита олади.

¹⁸ Масалан, қараг: Жидков О. А., Крашеников Н.А. История государства и права. М., 1999; Мерченко М.Н. Теория государства и права. М., 1996; Петров В.С. Сущность, содержание и формы государства Л., 1971; Теория государства и права. Курс лекций. Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малька М., 2000.

¹⁹ Петров В.С. Сущность, содержание и формы государства Л., 1971-с.21.

Шунинг учун бугунги глобаллашув, демократиялашув даври у ёки бу давлат шаклига баҳо берилар экан, унинг расмий давлатчилик шаклига эмас, балки давлат томонидан аҳолига таъсир қилиш, сиёсий ҳоқимиятни амалга ошириш учун қўллайдиган усул ва воситаларига, демак, сиёсий тартиботига эътибор қаратилади. Шу боис Ш.Мамадалиевнинг “фақат қонунлар орқали жамиятни демократлаштириш, инсон, халқ манфаатларини сиёсий –ҳуқуқий тизимининг ҳам манфаатларга айлантириш мумкин, деб ўйлаш бирёқламаликдир”²⁰ деган фикрига қўшилиш мумкин. Сиёсий тартибот фақат ҳукмрон сиёсий куч манфаатларини ифода этса, халқ, кўпчилик манфаатларига зид келса, у демократик сиёсий тартибот бўла олмайди. Буни сиёсий тартиботлар тарихий эволюциясини таҳлил қилиш орқали англаш мумкин. Масалага аниқроқ ёндашилса, шундай хулосага келиш мумкин: бугунги кунда жаҳон амалиётида кузатилаётган сиёсий тартиботлар узоқ тарихий тараққиёт, ўзига хос тарихий эволюциясига эга.

Сиёсий тартибот ҳақидаги илмий тасаввурлар инсониятнинг ибтидоий давридан кейинги тараққиёти натижасида шаклланган. Давлат, жамият, сиёсий бошқарув ҳақидаги илк тасаввурлар дастлаб мифологик, яъни афсонавий ва сўнг диний шаклда бўлган. Бундай хулосага келиш учун етарли асослар мавжуд, бу ҳақда қатор илмий манбалар гувоҳлик беради²¹.

Жамият, давлат ва шахс ўртасида ҳукмронлик ва бўйсунмиш муносабатлари турли халқлар мифологик қарашларида инсоният тараққиётининг илк давларидаёқ учрайди. Дастлабки содда ва жўн тасаввурлардаёқ Космос, Ер ва Одам бир-бирига узвий боғлиқ эканлиги англанади ва ушбу боғлиқлик, ўзаро мувозанатни сақлаш уруғ, қабила бошлиғининг вазифаси эканлиги таъкидланади. Энг қадимги халқлар ёдгорликларидан бири ҳинд эпоси Ригведага кўра, шаклсиз икки қутбли Бирлик (Яхлитлик) ҳаёт учун муҳим бўлган иссиқлик - таласдан келиб чиққан²². Бундай бирлик ёки гармониянинг орқасида бутун мавжудотнинг яратувчиси Брахма туради. Мазкур асарда ҳоқимият, ҳукмронлик учун курашиш ғояси ҳам устуворлик қилади. Энг олий худо Брахма ўзининг жисмоний аъзоларидан пайдо бўлган фарзандлари- асурларга дунё устидан ҳукмронлик қилишни топширган. Бироқ асурлар кейинчалик худоларга ҳам бўйсунмай жамият аъзолари устидан якка ҳукмронлик қилишга, яъни манманликка бериладилар.

²⁰Мамадалиев Ш.О. Халқ ҳоқимияти. -Т. Ўзб. Респ. ИИВ Академияси, 2003 -98-б.

²¹Қаранг: История Китайской философии.М.:Прогресс, 1989. Радхакришнан С.Индийская философия.Т.1.М.:Иностр. лит.-ра. 1956; Бродев Б.В. Древнеиндийская философия. М.:Наука, 1972; Лукьянов А.Е.Становление философии на Востоке. Древний Китай и Индия М:Наука, 1992;Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Индии.Т.:Ёш гвардия, 1986;

²²Бродев П. Древнеиндийская философия. М.:Наука, 1972.с.34.

Олий ҳукмдор- Брахма ер юзида кишилар ўртасида келиб чиқадиган ўзаро келишмовчиликлар, ёвузлик ва эзгулик кучларининг ўзаро курашини кузатиб туради, агар шоҳлар қурбонлик келтириш тартибини бузсалар, одамларни уларга қарши қўядилар ва уларни ҳукмдорлик лавозимидан маҳрум қилади. Кишиларни ёвузликдан қутқариш ҳудоларга ишонган шоҳларнинг қўлидан келади, деган фикрлар учрайди.

Қадимги миф, афсоналарда ижтимоий тартибот одамлар томонидан ўз измларини қабила, уруғ бошлиғига, сардорига топшириб қўйганлиги замирида мавжуд бўлган, деган фикрлар мавжуд. Бундай фикрлар таникли этнограф ва маданиятшунос А.В.Лосев томонидан ҳам билдирилади ва у миф, афсона асло тўқима нарс бўлмай, “ҳаётнинг ўзидир”²³ деб таъкидлайди. Демак, ижтимоий тартиботга бўлган эҳтиёж ўша илк даврларда ҳам бўлган. Бироқ ижтимоий тараққиёт ҳали юксак босқичда бўлмаганлиги сабабли, ўта примитив, яъни содда, гўл бўлган инсонлар ҳаёти гўёки олий худо Брахманинг истак – хоҳишларига мос келиши шарт ҳисобланган. Брахма ёвузликни ёки эзгуликни қўллаб қувватлаши фақат унинг иродасига боғлиқ, деган тасаввурлар мавжуд бўлган.

Ижтимоий тартибот масаласи қадимги Хитой ва қадимги юнон мифологиясида ҳам муҳим ўрин тутати. Аслини олганда географик жойлашуви ва тарихан келиб чиқишларидан қатъий назар – қадимги хинд, қадимги хитой ва қадимги юнон мифологиясида ижтимоий тартибот табиати ва келиб чиқишининг мантиғи битта – олий ҳукмдор (Брахма, Коинот, Зевс) образига асосланади. Қадимги Хитой манбаси “Изинфа”да Хуанди худоси жамият сиёсий тартиботини, давлат бирлигини таъминловчи якка ҳукмдор сифатида баҳоланади. Хитой мифологиясида жамиятдаги ижтимоий иерархия, табақаланиш ғояси ҳам устуворлик қилади. Ҳаттоки жамият давлат бошқарувида наслий ворислик ғояси ҳам жамиятда ижтимоий барқарорлик, осойишталик, тартиб- интизом омили деб баҳоланади. Конфуций ва бошқа мутафаккирлар таълимотида ҳам анъана, урф-одат, ритм юксак баҳоланади ва у “Осмондан келган”²⁴ деб изоҳланади. Хулоса сифатида таъкидлаш зарурки, қадимги манбаларда ижтимоий бирлик, яхлитлик муайян анъана, удум ва урф одатга айланиб авлоддан – авлодга ўтиб боради.

Ижтимоий, сиёсий тартибот масаласи Қадимги юнон мифологиясида ҳам ўзига хос тарзда акс этади. Юнонлар ердаги зиддиятлар, келишмовчиликлар, турли қарама – қаршиликлар табиати ва сабабини изоҳлаш учун ҳудолар макони- Олимпни яратадилар. Олимп –афсонавий бош худо –Зевс яшовчи макондир. Юнон мифологиясида ҳудолар одамлар каби барча фазилатларга эга.

²³Лосев А.В.Мифология. Философия.Культура.М.:Политиздат.,1991.-с.27.

²⁴ Древнекитайская философия. Т.2.М.:Наука, 1973.-с.101.

Олимпда шундай тартиб ўрнатилганки, барча худолар Бош худо Зевс амрига итоат этадилар.²⁵ ердаги барча эзгуликлар, ёвузликлар, ғам-кулфат, бахт ва бахтсизликлар манбаи – Зевс иродаси деб ҳисобланган. Масалан, Апполон – маснавийлик, нафосат, яратувчанлик худоси бўлса, Дионис эса унга қарама-қарши ёвузлик, зўравонлик ва ёмон ишлар рамзи бўлган. Бу ҳақда буюк немис мутаффакири Ф. Ницше чуқур илмий фалсафий тадқиқот ўтказган.²⁶ Шу ўринда таъкидлаш жоизки қадимги Юнонистонда Зевс, қадимги Мисрда эса фиръавн образи яратилганлиги каби давлат ва жамият тартиботи худолар иродаси билан боғланган. Қадимги Вавилон, Оссурия, Шумер, Ҳиндистон ва Хитой цивилизацияларида ҳам географик фарқларига қарамай, мантиқан ижтимоий тартибот дастлаб худолар ўртасида муайян иерархик шаклда қарор топган, деган афсона устуворлик қилади. Айрим манбааларда эса одамлар ва худолар жамиятни биргаликда идора этиш учун келишадилар, шартлашадилар, деган фикрлар ҳам учрайди.

Шу ўринда миллоддан аввалги XVIII асрга бориб такаладиган Хаммураппи қонунлари, миллоддан аввалги II асрга оид “Ману қонунлари”, Гоммер, Софокл, Эврипид асарларидаги қаҳрамонлар ҳаёти, фаолияти, эзгулик учун курашлари ҳам муайян даражада қадимги халқлар мифологиясида ижтимоий тартибот манбаи, сабаби ва аҳамияти ҳақида таассавурга эга бўлиш учун манбаа бўлиши мумкин. Жамиятдаги табақаланиш, ижтимоий иерархияни сақлаш худолар томонидан подшоҳларга топширилган деган ривоятлар деярли барча Шарқ манбааларида учрайди. Ушбу манбааларни бизнинг мавзу учун аҳмиятли жойи шундаки, бугунги кунда кузатилаётган сиёсий тартиботларнинг тарихий илдизи асосини Шарқ ва Ғарб мифологиясига бориб такалади, волонтаризм, авторитаризм, тоталитаризм каби сиёсий тартиботлар типлари дастлаб Бош худо, Тангри, Будда образи, сўнг эса конкрет ҳукмдорлар идораси, ижтимоий қарашлари ва шахсий фазилатлари билан боғланганлиги билан равшанлашади.

Ижтимоий ишларни ташкиллаштириш ва бошқаришда дунёвий қонунчилик, сиёсий тартиботни юзага келиши осон кечмаган, ижтимоий тенгсизлик ва ижтимоий табақаланиш юқоридан, яъни худолар томонидан белгиланган ва назорат қилинади, деган тасаввур инсоният тарихида узоқ вақт сақланиб қолган. Масалан, харизм, харизматик етакчи деган таснифий ёндашувлар хануз бугунги сиёсий истеъмолда сақланиб қолган ва айрим сиёсий тартиботларни баҳолашда қўлланиб келинмоқда. Шунинг учун бугунги сиёсий фанда ҳам узоқ афсонавий тушунча ва тасаввурларнинг ғира-шира бўлса-да, акси, образи учраб туради.

²⁵ Кун Н. А. Легенды мифы Древней Греции. Т. : Ёш гвардия, 1986. –С. 8-10.

²⁶ Қаранг: Ницше Ф. Рождение трагедии или эллинизма и пессимизм. Сч. Т. I., М: 1990. – 260 с.

Сиёсий тартиботлар тарихий эволюциясида мифологик тасаввурлар даврдан сўнг фалсафий, илмий давр алоҳида ўрин тутди. Милoddан аввалги VI-V асрларда қадимги Юнонистоннинг турли шаҳар-давлатлари, полисларида халқ ҳокимиятчилигини ифода этувчи сиёсий тартиботлар шаклланади. Манбааларда кўрсатилишича,²⁷ Спартада ҳарбий-олигархик, Афина ва Абдераҳда демократик, Фива ва Мегара шаҳар-давлатларида олигархик сиёсий тартибот ўрнатилади. Агар мифологик-диний дунёқарашлар ҳукм сурган даврларда жамият бошқаруви асосан патриархал мазмунда бўлса, жамиятда иқтисодий муносабатлар ривожига аста-секин гендер тенгликка асосланган сиёсатни ҳам шакллантиради. Буни Юнон мутафаккири ва драматурги Аристафаннинг “Аёллар халқ йиғинида” номли комедиясида аёлларнинг эркаклар билан тенглигини турмуш ҳодисалари, хусусан хўжалик, уй рўзгор юритишдаги аёллар етакчилигини комедик шаклда ифодалайди²⁸ Айнан шу даврларда Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам аъъанавий мифологик қарашлардан илк илмий-фалсафий ижтимоий тасаввурлар шаклланганлиги кузатилади. Айрим ҳолларда ердаги дунёвий ишларни бажариш учун ҳудодлар билан одамлар ўртасида ўзаро шартнома муносабатлари ҳақида тасаввурлар ҳам учрайди.

Қадимги дунёда давлатларнинг тарихий типлари айнаи вақтда уларда ҳукм сурган сиёсий тартибот билан мос келмаган. У ёки бу бошқарув шакли доирасида турли сиёсий тартиботлар бўлганлиги кузатилади. Масалан, Афина ва Рим давлатлари кулдорлик давлатлари бўлсада, сиёсий тартиботлари жиҳатидан бир-бирлари билан фарқ қилганлар. Давлат ва ҳуқуқ тарихи бўйича кўзга кўринган рус тадқиқотчиларидан Д.А.Жидков ва Н.А.Кришениковалар таъкидлашича, “Кулдорлик муносабатларига асосланган Афинадан фарқли ўлароқ Рим республикасида демократик ва аристократик белгилар бўлган бўлиб, иккинчисининг устуворлиги билан характерланар эди”²⁹ Маълумки, қадимги дунёда зодагонлар манфаатлари бошқаларга нисбатан устувор бўлганлиги кузатилади.

Илк кўринишдаёқ сиёсий тартибот давлат шакли ва типидан фарқ қилиши кузатилади. Сиёсий тартибот кўпроқ давлат мазмунини ифода этганлиги боис, у давлат шаклига ҳар доим ҳам мос келавермайди. Бунинг сабаби – давлат жамиятда турли сиёсий кучлар, уларнинг манфаати, аҳолининг суб маданияти ва давлат мазмунини, унинг ички ва ташқи сиёсатини белгилайди.

Қадимги юнон мутафаккири Афлотун идеал давлат ва идеал бошқарув шакли ҳақида таълимот яратади. Унингча ҳеч қандай давлат ҳатто идеал давлат ҳам абадий бўлмайди. Бунинг сабаби кишилар табиатидаги бузилишга

²⁷ История политических и правовых учений. М.: 1999 Стр. 34

²⁸ Аристофан. Комедия М. “Искусство”, 1983. Стр. 333-335

²⁹ Қарағ: История государства и права. О.А.Жидкова и Н.А.Кришеникова М. 1999. Стр.17

мойиллик фазилатининг мавжудлигидир. Шунинг учун идеал давлат ва унинг аристократик, яъни задогонлик шакли ҳам абадий эмасдир. Афлотуннинг фикрича, “хусусий мулкчиликнинг пайдо бўлиши тиранияга, яъни кучли ҳарбийлар ҳукмронлигига олиб боради.”

Маълумки, тиранияга асосланган давлатлар Спарта ва Крит оролида мавжуд бўлган ҳарбийлар ҳукмронлигига асосланган давлат эди. Қадимги Юнонистонда сиёсий ҳокимиятнинг илк тарихий кўринишлари – аристократия, демократия ва олигархия пайдо бўлди. Ундан фарқли ўлароқ қадимги Римда эса республика (мил.ав. 509-28) ва императорлик (мил.ав. 27 – милодий 476) давлат шакллари юзага келган. Бу даврда давлат, ҳокимият ва бошқарув тўғрисидаги мифологик тасаввурлардан илмий фалсафий тасаввурларга ўтиш кузатилади. Ш.Мамадалиевнинг фикрича “Қадимги Греция ижтимоий – сиёсий ҳаётида Гомер, Геспод, “етти донишманд”, Пифагор ва пифагорчилар, Гераклит, Демокрит, Сукрот, Афлотун кейинчалик Арасту, Полибийнинг давлатни идора этиш, халқ ҳокимиятчилиги, давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатлар, қонуннинг позитив хусусияти, “табiiй ва сунъий” юридик институтлар ҳақидаги фикрлари муҳим ўрин тутган”³⁰.

Қадимги юнон ва Рим мутафаккирлари гарчи илғор дунёвий бошқарувга оид фикрларни олға сурган, айниқса Сенека каби буюк Рим мутафаккири Афина демократик бошқарув усулини Рим республика бошқарувида жорий этишга уринган бўлса-да, ўзлари ҳам задогонлар табақасига мансуб бўлгани сабабли, аристократик бошқарув усулини энг олийжаноб бошқарув усули деб эътироф этади. Сиёсий тартибот, сиёсий бошқарув ҳақида айниқса Цицерон (мил.ав 106-43) буюк ишлар қилган. Унинг “Давлат ҳақида”, “Қонунлар ҳақида”, “Бурчлар ҳақида” каби асарлари сиёсий ва юридик фанларнинг мумтоз шоҳ асарлари ҳисобланади³¹. Цицерон ўша даврлардаёқ популизм ва оптиматлар тўғрисида илмий фикрларни айтган. Цицерон “Муруввати нуқтаи назаридан бизни шоҳ ҳокимияти, донишмандлиги нуқтаи назаридан – оптиматлар ҳокимияти, озодлиги нуқтаи назарида эса – халқ ҳокимиятчилиги ўзига тортади”³² деб таъкидлайди. Цицерон давлат бошқарувининг ушбу уч типи жамиятда ўзига хос ижтимоий – сиёсий тартиботни юзага келтиради, яъни якка шахс ҳукмронлиги зўравонликка, оптиматлар ҳукмронлиги олигархия, (бадавлат кишиларнинг ҳукмронлиги) га ва учинчиси эса тўда (охлократия) ҳукмронлигига олиб келади, деб ҳисоблаган. Цицерон бундан ҳокимиятни бошқаришда аралаш усуллардан фойдаланиш маъқул, деган хулосага келади. Қадимги юнон ва Рим сиёсий таълимотларида жамиятда муайян сиёсий

³⁰ Мамадалиев Ш. Халқ ҳокимияти. Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси. 2003 – 48 – бет.

³¹ Утченко С.Л. Цицерон М.: Мысль. 1986 – 116 с.

³² Цицерон М.Т. О государстве// Хрестоматия по истории. Древнего Рима. М.: Выпая школа, 1987. – 8-12 с.

тартиботни шакллантириш орқали ижтимоий адолат ва барқарор ривожланишни таъминлашга интилиш тенденцияси кўзга ташланади. Бу таълимотлар ичида демократик сиёсий тартиботга мойиллик сезилади. Айниқса, Афинада демократик тартиботга интилиш бутун бир грек давлати учун ҳалокатли бўлди. Демократиянинг бутун халқга берилиши турли ижтимоий қатламлар, шахслар ўртасида ҳокимият учун курашни кучайтирди, натижада нафақат Афинада, балки Римда ҳам давлатчилик инқирозга дучор бўлди, демократик сиёсий тартибот ва республика ўз ўрнини тарихан тоталитар бошқарув усулига, империяга бўшатиб беришга мажбур бўлди. Афина ва Рим давлат сифатида заифлашди ва осонгина форсларга таслим бўлди. Ғарб сиёсий таълимотлари IV асрдан бошлаб христиан динининг таъсирига ўта бошлади. А. Августин (354 - 430), Ф. Аквинский каби мутафаккирлар қадимги Ҳиндистон ва Хитойда кузатилгани каби оламни иккита: илоҳий дунё ва одамлар дунёсига бўлишди. Муқаддас Августин таъбирича “Халоскор Исо пайғамбар қайта тирилиб келмагунча, одамлар черковга ва мавжуд давлат тартиботига бўйсуниб яшашлари даркор”³².

Августин ва Ф. Аквинский одамлар Худо иродасини сўзсиз бажаришлари, Худо яратган ва одамларга юборган тартиботга итоат этиб яшашлари лозим, деган ғояни олға сурадилар.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Қадимги Хитойда Конфуций, Лао Цзи ва бошқа мутафаккирлар олға сурган патернализм ғояси милоддан кейинги асрлар Ғарб диний – сиёсий таълимотларида ҳам пайдо бўлди. Бундан патернализм фақат Шарқ халқлари менталитетига хос эмас, деган хулоса келиб чиқади. Жамиятда зарурий равишда юзага келадиган сиёсий тартиботга бўлган эҳтиёж умуминсоний эҳтиёж эканлиги равшан бўлади. Демократик сиёсий тартиботга бўлган эҳтиёж ҳам худди шундай – асрлар оша дунёнинг турли ҳудудларида объектив ижтимоий – тарихий тараққиёт жараёни зарурий равишда бундай эҳтиёжни жамиятда шакллантиради. Бугунги кунда нафақат Ғарбда, балки Шарқда, яъни Марказий ва Жанубий Шарқий Осиё мамлакатларида объектив равишда юзага келаётган демократик сиёсий тартиботга бўлган эҳтиёжнинг шаклланиши ва долзарблашуви фикримизнинг далилидир.

Демократия гарчи этимологик ва семантик жиҳатдан “халқ иродаси”, “халқ ҳокимиятчилиги” деган маънони англатса-да, ижтимоий - сиёсий ва ахлоқий – маънавий жиҳатдан инсон табиий ҳуқуқ ва эркинликлари, ижтимоий адолатни қарор топиши, жамиятда ҳар бир инсон учун барча билан тенг имкониятларнинг яратилиши деган маънога ҳам эга. Ҳар қандай сиёсий тартибот шу маънода кишига максимал имкониятлар яратиш, бахтли ва

³² Августин Блаженный. Исповедь М.: Гендальф, 1992, - 16 с.

фаровон ҳаёт кечириши учун шарт - шароитларнинг шакллантириш муаммоси билан боғлиқ.

Кўхна ўзбек ижтимоий – сиёсий таълимотлари тарихида ҳам ижтимоий-сиёсий тартибот масаласи таҳлил қилинган ва ушбу таҳлиллар жаҳон ижтимоий-сиёсий тараққиёти тарихининг узвий таркибий қисмидир. Айниқса халқимизнинг қадимий ёзма ёдгорлиги “Авесто” да юқоридаги масалалар оташпарастлик дини нуқтаи назаридан ёритилса-да, унда кўпроқ дунёвий талқин устуворлик қилади. Бу ҳақда жуда бой илмий манбалар мавжуд³⁴.

Давлат ва ҳуқуқ тарихи бўйича етук олим мутахассис Ҳ.Бобоев ва файласуф З.Ғофуров тўғри таъкидлаганидек “Авесто” аслан диний китоб бўлиш билан бир қаторда аждоқларимизнинг узоқ мозийдаги тарихи, ижтимоий – иқтисодий ҳаёти, маданияти, маънавияти, тили, ёзуви, одоб – ахлоқи, маънавий – ахлоқий ва фалсафий, ҳуқуқий, этник қарашлари ва таълимотлари қарор топиши ва ривожланиши тарихини ўрганиш учун бебаҳо ёзма манба ҳамдир”³⁵.

Зардуштийлик таълимотида демократик ижтимоий тартибот учун муҳим бўлган жиҳатлар – беҳуда қон тўкувчи урушлар, қирғинлар, ҳарбий тўқнашувлар, босқинчилик ҳужумлари қораланган, ўтроқ, тинч, осуда, осойишта ҳаёт кечиришга, меҳнатга, деҳқончилик, чорвачилик билан ҳаёт кечиришга даъват этилган. Мазмунан, бундай даъватлар бугунги ҳаёт талаблари билан ҳамоҳангдир.

Сиёсий тартиботнинг бош мақсади – нафақат ҳукмрон синф, табақа қатлам ёки ижтимоий гуруҳлар манфаатини амалга ошириш балки жамият аъзоларининг тинчлиги хавфсизлигини, фаровон ҳаётини таъминлашдир. Шунинг учун сиёсий тартибот сиёсий тизимга нисбатан бирмунча ўзгарувчан ҳодисадир, у реал ижтимоий воқеълик талаблари томонидан тақозо қилинади, жорий сиёсатни амалга ошириш самарадор бўлишligига хизмат қилади.

“Авесто”, Ўрхун – Энасой ёдгорлик битиклари, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону лугатит турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” Низомулмулкнинг “Сиёсатнома”, Амир Темурнинг “Тузуқлари”, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” ва бошқа ёзма манбаларда нафақат давлатни бошқариш, идора этиш усуллари, балки ижтимоий бошқарувчиликни таъминлашга қаратилган сиёсий тартибот тадбирлари, йўл – йўриқлари ҳам акс этган. XI-XII асрларда яшаб ижод этган, шоҳ саройида вазир бўлиб хизмат қилган Низомулмулк “Ҳар бир ишнинг тадбирини донолару қариялар ва дунё

³⁴ Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. М.: 1993; Якубовский А.Ю. Воронеж М.Э. История народов Узбекистана. I. I. С древнейших времех до начала XVI века. Т.: 1950; Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Очерки по истории цивилизации Древнего Узбекистана Государственность и право. Т.: 2000; Мулдашев Э. От кого мы произошли М., 2002 Тохир Карим По следам “Авесто”. Т.: Изд. им. Г.Гуляма. 2007 240 с.

³⁵ Бобоев Х. Ғофуров З. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий – маърифий таълимотлар тараққиёти Т.: “Янги аср авлоди” 2001. 71-72 -бетлар.

кўрган кишилар билан қилиш керак”³⁶ деб таъкидлайди. Ушбу фикрларда шоҳларга хос волонтаризм, авторитаризм эмас, демократизм принципиари элементлари учрайди. Тўғри, Шарқ халқлари шароитида демократия азалдан мавжуд бўлган дейиш ҳақиқатдан йироқ. Бироқ турли тарихий манбалар аниқса, “Темур тузуклари” Соҳибқироннинг ҳар бир сиёсий тadbирни амалга оширишга фозилу – уламолар, ҳаёт тажрибасига эга бўлган фуқаролари билан бамаслаҳат иш тутганлиги ҳақида тушунча яратади. Бу ҳақда Амир Темурнинг ўзи шундай дейди: “Ҳар ишни кенгашган ҳолда қилдим, ҳар вақт кенгашчилар йиғилиб, мажлис очилар экан яхши ёмондан, фойда – зиёндан, олдимиздаги ишларни қилиш – қилмасликдан сўз очиб улардан фикр сўрар эдим... Давлат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тadbир ва машварат (маслаҳат), қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим”³⁷.

Амир Темурнинг ушбу мулоҳазалари ўз даврида ҳокимиятлар бўлиниши принципага тўла мос келмасада, шарқона давлат бошқаруви усулида сиёсий тартибот бирмунча демократик, яъни халқчил бўлганлигини исботлайди. Монархия, якка ҳокимлик Шарқ давлатчилиги анъаналарида устуворлик қилган. Бироқ Амир Темур, Бобур, Амир Умархон каби ҳукмдорлар бўлганки, улар ўз ички ва ташқи сиёсатни шакллантиришда, бугунги сиёсий тил билан ифодалаганда “сиёсий қарорлар қабул қилишда” кўпчиликнинг, омманинг ҳам иштирок этишини ҳуқуқий ва ахлоқий жиҳатдан таъминлашга ҳаракат қилганлар.

Ижтимоий – сиёсий тараққиёт, аниқса иқтисодий муносабатлар тараққиёти инсоният тараққиёти тарихида авторитаризмдан либерализмгача бўлган сиёсий тартиботлар эволюциясини юзага келтирди. Авторитаризм (якка шахснинг чексиз ҳокимияти) асосан ҳарбий диктатурага асосланган жамиятларда ижтимоий тарихнинг яқин ўтмишидаги даврларида ҳам учрайди. Масалан, Сталин ўрнатган сиёсий тартибот, Адольф Гитлер ва Муссолини фашистик сиёсий тартиботи, генерал Августо Пиночет, Пол Паоларнинг сиёсий тартиботлари инсоният бошига чексиз кулфатлар келтирди, миллионлаб бегуноҳ инсонлар тартибот қурбони бўлди. Сиёсий тартиботлар нафақат салбий ўзанда балки аксарият ҳолларда ижобий ўзанда эволюцияни бошдан кечирмоқда.

Бугун бутун жаҳон узра демократик ва либерал сиёсий тартиботларга эҳтиёж ортмоқда. Миллионлаб кишилар турли мамлакатларда демократик сиёсий тартиботни ўрнатиш ва мустаҳкамлаш учун кураш олиб бормоқда.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон учун ҳам мустақилликнинг дастлабки йилларида ўзига хос сиёсий тартиботни жорий этиш муаммоси пайдо

³⁶ Низомиулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк Т.: 1997. 37 б.

³⁷ Темур тузуклари. Т.: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991 – 15 – бет.

бўлди. Ўзбек халқи ўзига хос ва ўзига мос тадрижий тараққиёт йўлини танлади, демократик сиёсий тизимга аста – секин асос солинди ва жамиятни демократлаштириш сиёсати шакллантирилди.

Республика сиёсий етакчиси И.А.Каримов Собиқ Иттифок даврида шаклланган сиёсий тартибот мустақилликка эришиш биланоқ, тумандек тарқалиб кетмаслигини, ҳали кишилар онгида тоталитар тузум шакллантирган стереотиплар, кўникмалар мавжуд эканлигини, улар янги жамиятни барпо этишда маълум даражада тўсқинлик қилишлигини яхши англади. “Шўролар даври, нақ 74 йил изсиз йўқолди, деб ўйлаганлар хато қилади – дейди И.А.Каримов. Бу даврда шаклланган муайян қадриятлар бор. Кишилар онгига ижтимоий тенглик тушунчаси яхши ишласам ҳам, ёмон ишласам ҳам давлат барибир боқади, деган мафкура кириб қолган”³⁸.

Янги жамият кишилардан ижодкорликни, ташаббусни, боқимандаликдан юз ўгиришни талаб қилади. Ушбу вазият, яъни эски стереотиплар ва янги демократик қадриятлар жамиятда муайян сиёсий тартиботнинг ўрнатишни тақозо қилади. Шунинг учун мустақилликнинг дастлабки йилларида ўзига хос сиёсий тартибот – Президентлик институтининг кучайиши, унинг ваколатларини кенгайтиришга қаратилган сиёсий тартибот юзага келди. Бундай сиёсий тартиботни жамиятдаги реал вазият, ўтиш даврининг хусусиятлари тақозо этди. Айрим Ғарб сиёсатчилари бундай сиёсий тартиботни ўзларича баҳолаб, Президент И.А.Каримовни қаттиққўлликда, айрим масалаларни ҳал қилишда волюнтаризмда айблашди.

Президент И.А.Каримов “Озодлик” радиосининг Тошкентдаги мухбири ва Тошкентдаги мухбирлик бюроси бошлиғи Фурқатбейга жавоб берар экан шундай дейди: “...озгина қаттиққўллик бўлса, дарров авторитар тизим деб гапирадилар. Қаттиққўлликни авторитарлик билан бир-бирига тенг қўйиш албатта нотўғри ... Одамларнинг қўрқиши, одамларнинг очиқ жавоб беришга тайёр эмаслигининг сабаби менинг қаттиққўллим эмас. Бунинг сабаби - тарбия”³⁹.

Президент қаттиққўлликка асосланган сиёсий тартибот халқимиз бошига ёғилиши мумкин бўлган қатор бало – қазоларни олдини олганлиги, ўша вазиятларда ўзини оқлаганлигини таъкидлайди. Фарғона, Бўка, Сирдарё, Ўш фожиалари қаттиққўллик билан давлат назоратига олинмаганда эди, Марказий Осиё минтақаси Болқон ярим оролидаги ёки жаҳоннинг бошқа нуқталарида юз берган хунрезликларга ўхшаш мудҳиш ҳодисаларни юзага чиқарар эди. Айниқса, 2005 йил 12-13 май кунлари Андижон вилоятида содир бўлган

³⁸ Каримов И.А. Истиқлол йўли: муаммолар ва режалар // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996 4-бет.

³⁹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. 5 – жилд. Т.: Ўзбекистон 1997. 317-379 – бетлар.

террорчилик хатти-ҳаракатларини сиёсий тартибот томонидан қаттиққўллик билан жиловланиши айрим Ғарб давлатларига ёқмади, Ўзбекистонда гўёки демократия, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари поймол этилди, бегуноҳ одамлар қурбон бўлди деган хулосаларни шакллантирди. Бироқ қўлга тушган террорчилар устидан 2005 йил сентябрь ойидан октябрь ойигача Республика Олий судида бўлиб ўтган очиқ суд жараёнлари, унда чет эл журналистларининг ҳам қатнашиши сиёсий тартибот томонидан давлат конституциявий тизими ва тартибини сақлаб қолиш учун қилган қатъий қарорлари ўринли ва адолатли бўлганлигини исботлади.

Ўзбекистонда шакланган сиёсий тартиботни адолатли, халқпарвар эканлиги 2010 йили июнь ойида яна синовдан ўтди. Қирғизистоннинг Ўш вилоятида мамлакатда конституциявий тузумнинг заифлигидан фойдаланиб этник низо чиқариб, халқни асосий муаммолардан диққатини чалғитишга уринган сиёсий кучлар найрангларига мамлакатимиз нафақат қатъийлик, балки шарқона босиқлик билан жавоб берди, биродаркуш тўқнашуларни аланга олишига йўл бермади. Юқоридаги таҳлилдан келиб чиқадики, сиёсий тартиботлар турли тарихий даврларда ўзига хос сиёсий вазият ва шарт-шароитлар тақозоси билан шаклланади, ижтимоий – сиёсий тараққиёт сиёсий тартиботларни тобора мукаммаллаштиради, уларнинг тарихий эволюциясини таъминлайди.

1.3 Сиёсий тартиботларнинг тарихий типлари

Сиёсий тартибот ва унинг тарихий типлари масаласи ижтимоий-сиёсий фанлар соҳасида муҳим ўрин тутади, зеро сиёсий тартибот табиатига қараб жамият сиёсий тузumi ва сиёсий тизимига баҳо берилади (худди кишининг сўзларига эмас, балки амалдаги хатти-ҳаракатига қараб баҳолаш каби – Ш.О). Сиёсий тартибот ҳар бир сиёсий тизимни, давлатни ва сиёсий тузумни ички моҳиятини равшанлаштиради.

Маҳаллий ижтимоий фанлар соҳасида “сиёсий тартибот” тушунчаси нисбатан кам ишлатилади, уни кўп ҳолларда француз социологи М.Дювержье каби “сиёсий тизим” тушунчаси билан айнанлаштиради. Аслини олганда эса, у ёки бу давлат, у ёки бу сиёсий тизимга унда шакланган сиёсий тартибот табиатига қараб баҳо бериш удуми сиёсий фанлар соҳасида азалдан мустақамланган.

Мустақил Ўзбекистонда бугунги куннинг энг нуфузли нашрларидан “Мустақиллик: Изоҳли илмий-оммабоп луғати // М.Абдуллаев, М.Абдуллаева, Ф.Абдуллаева, Г.Абдураззақова ва бошқалар // нинг тўлдирилган учинчи нашрида ҳам (2006) “сиёсий тартибот” атамаси ўз ўрнини топмаган. Луғатда “Сиёсий маданият”, “Сиёсий маркетинг”, “Сиёсий тузум”, “Сиёсий партия” ва

ҳақозо ижтимоий-сиёсий категорияларга изоҳ ва таъриф берилган, бироқ “сиёсий тартибот” атамаси четлаб ўтилган.

Тарихан ва мантиқан бир сиёсий тизимдан иккинчи сиёсий тизимга “ўтиш даври”да (С.Отамуродов) сиёсий тузум эмас, балки даставвал жамият сиёсий тартиботи ўзгаради, сиёсий тартибот муайян даврда муайян сиёсий тизимни шакллантиради.¹

XXI асрга келиб сиёсий тартиботлар типологияси ва таснифи талабига биноан икки хил ёндашув – демократик ва нодемократик сиёсий тартиботларни фарқлаш аънаси юзага келди⁴⁰. Бундай таснифда демократизм асосий мезон қилиб олинади. Ўз навбатида демократик ва нодемократик бўлган сиёсий тартиботлар турли кўринишларга бўлинади. Бугун қуйидаги сиёсий тартибот шакллари ўзаро ажратиш мумкин:

- авторитар сиёсий тартибот;
- демократик сиёсий тартибот;
- тоталитар сиёсий тартибот;
- либерал сиёсий тартибот.

Реал ҳаётда ушбу кўринишдаги сиёсий тартиботлар аралаш шаклда ҳам учраб туради.

Мамлакатимизда мавжуд сиёсий адабиётларда гарчи “сиёсий тартибот” масаласи четлаб ўтилгандек бўлиб кўринса-да, айрим тадқиқотчилар сиёсий тартиботни ҳокимиятни бошқарув усули билан айнанлаштирадilar ва кўпроқ урғуни айни шу жиҳатларга беришади⁴¹.

Бундай ёндашувларда албатта жон бор. Дарҳақиқат, сиёсий тартибот том маънода ҳокимиятни бошқариш усули, бошқарув тарзи ва стили билан алоқадор.

Албатта, сиёсий тартиботлар тарихий типларини уч ёки тўрт кўринишдан иборат, дейиш нисбийдир. Масалан, тоталитар сиёсий тартиботни одатда авторитаризмнинг энг мудҳиш кўринишларидан бири эканлиги барчага маълум. Бироқ авторитаризмни тоталитаризмдан фарқловчи айрим жиҳатларнинг мавжудлиги уларни фарқлашни айрим имкониятини яратди. Сиёсий тартиботлар хусусида гап кетганда яна бир муҳим жиҳатни эътиборга олиш зарурки, деярли барча сиёсий тартиботлар турли объектив ва субъектив омиллар таъсирида бир-бирига айланиши, илмий тил билан ифодалаганда “трансформация” га учраши ҳам мумкин. Ҳар бир давлат ўзининг ички

⁴⁰ Хорошилев А.Н. История политико – правовых учений. М.: АСТ ПРЕСС, 2001 – 374 с. Теория государства и права. Курс лекций. Пед редакцией. Н.М.Матузова и А.В.Малько. М.: 2000; Матузов Н.И. Малько А.В. Политика – Правовые режимы: Актуальные аспекты // Общественные науки и современность. М.: 1997 № 1.

⁴¹ Мамадалиев Ш.О. Халқ ҳокимиятиТ.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. 2003. 224 – бет.

шароитидан келиб чиқиб ўзига хос бетакрор сиёсий тартиботни ўрнатиши табиий ҳолдир.

Сиёсий тартиботнинг табиатини, аниқроғи – уни қайси типга мансублигини аниқлаш учун қуйидаги мезонларга мурожаат қилиш мумкин:

1. Сиёсий барқарорлик. Қўпчилик сиёсатшунослар ва экспертларнинг эътироф этишича, сиёсий барқарорликнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигини ижтимоий жараёнларни бошқаришни, шунингдек сиёсий тартиботни баҳолаш учун мезон бўлади. Бундай мезоннинг сиёсий аҳамияти ва ўрни шундаки, ижтимоий ва сиёсий институтлар ижтимоий алоқаларни муайян тартибга солади, жамиятда сиёсий барқарорликни вужудга келтиради.

Сиёсий тартибот табиати уни унғача бўлган сиёсий тартибот билан қиёслаганда равшан бўлади⁴².

Бугун жаҳонда барқарор, ўртача барқарор ва беқарор сиёсий тартиботлар мавжуд. Ўзбекистонда мустақилликнинг 20 йилдан зиёд даври давомида мавжуд бўлган сиёсий тартибот барқарор сиёсий тартиботлардан бири ҳисобланади. Зеро, мустақилликнинг дастлабки йилларида шакллантирилган сиёсий тартибот изчил ва мунтазам фаолият кўрсатмоқда. Бироқ сиёсий тартибот Ўзбекистонда аста-секин либераллашмоқда, айрим масъулиятли ваколатлар ижро ҳокимиятига бериб берилмоқда. Хусусан, “Олий мажлис қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузада конституциямизга киритилган ўзгаришлар бўйича, Президент зиммасидаги айрим вазифалар нафақат Сенатга, балки ҳукуматга ҳам берилгани баён этилди”⁴³.

Назарий ва амалий жиҳатдан сиёсий тартибот “умри”, яъни, унинг муайян тарихий даврида ўз легитимлигини сақлаб қолиши сиёсий аҳамиятга эга. Сиёсий тартибот ёки сиёсий ҳокимият легитимлиги уни қай даражада ўз ресурсларидан фойдалана олишига, нолегал сиёсий кучларнинг жамият ҳаётида устуворлигини юзага келишлигини олдини ола билишлигига боғлиқ.

Сиёсий тартибот мазмуни уни сиёсий мухолифотга бўлган муносабатиди ҳам кўзга ташланади.

Жамиятда мухолифотнинг бўлиши унинг қай даражада демократиялашганини, демак сиёсий тартиботни қайси типда эканини кўрсатади.

Авторитар ва тоталитар типдаги сиёсий тартиботларда мухолифотга туғул, эркин фикр ва мулоқотга ҳам ўрин йўқдир.

Ўзбекистон шароитида мухолифотга эҳтиёж – ҳаётини эҳтиёждир. Бу ҳақда Президент И.А.Каримов “мухолифат ҳақиқий демократик жамият учун

⁴² Исламов З.М. Ўзбекистан: по пути модернизации. Т.: ТПЮИ 2005 – 30-31 с.

⁴³ Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайдди. 13-жид. Т.: Ўзбекистон 2005. 242 – бет.

жуда ҳам зарур”⁴⁴ дейди. Унингча, жамиятимиз тузилмаларида мувозанатни сақлайдиган кучли оммавий, жамоат бирлашмалари бўлмас экан, давлат ҳокимиятининг барча бўғинларида ўзбошимчалик, волонтаризм, авторитар тафаккур ва бошқарув аппаратининг коррупцияси сингари иллатлар пайдо бўлмаслигига жиддий кафолат ҳам бўлмайди. Юртбошимиз фикрига кўра, тегишли юридик мақомга ва конституциявий кафолатларга эга бўлган, ўз хатти-ҳаракатида давлат ва ижтимоий тузумнинг барқарор ҳолати учун жавобгар бўлган, ташкилий жиҳатдан шаклланган мухолифотнинг бўлиши – жамият ҳолатининг нормал аҳволини кўрсатади.

Сиёсий тартиботнинг тарихий типлари масаласига келсак, сиёсий тартиботнинг энг кўҳна ва шунингдек, бугун ҳам навқирон типи – демократик сиёсий тартиботдир.

“Демократия” юнонча халқ ҳокимиятчилиги деган маънони берса-да, бугунга келиб, яъни XXI аср бошларидан янгича сиёсий маъно касб эта бошлади. Гап бу ерда бевосита демократияни тарихан вакиллик демократияси ёки партиципаторлик демократиясига ўсиб етганлигида эмас, балки XXI асрда юзага келган янги ижтимоий – сиёсий воқеъликда янгича маъно ва аҳамият касб эта бошлаганлигидадир. Демократиянинг ёки демократик сиёсий тартиботнинг маъноси, бизнингча, бугун бошқача маъно ва мазмун касб этмоқда: тенглик асосида фуқароларга эркинлик ва ҳуқуқлар бериш билан бирга, уларга ушбу ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқаришлари учун муайян ижтимоий – иқтисодий асосларни яратиш ва конституциявий жиҳатдан кафолатлашни ҳам ўз ичига олади. Бошқача қилиб ифодалаганда, демократик сиёсий тизимда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини расмий таъминлашдан ташқари, уларни рўёбга чиқариш учун етарли шарт – шароитларни ҳам яратиш демакдир. Бундай маъно ва мазмун демократик сиёсий тартибот билан боғлиқ. Ушбу талабга риоя қилинса, фуқароларнинг эркинликлари ва ҳуқуқлари расмий эмас, балки реал бўлади. Демократик давлатда давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи – халқ бўлади. Бу фақат қозғошда эмас, балки амалда ҳам бўлишлиги таъминланади. Бугун мамлакатимизда демократия назарияси бўйича анча – мунча салмоқли ишлар қилишган сиёсатшунос олимларимиздан А. Саидов, З.Исломов, Х.Одилқориев, Р.Жумаев, Ш.Мамадалиев, С.Отамуратов, У.Хидиров, А.Қодиров ва бошқалар⁴⁵ айнан шу позицияда туришади. Ушбу позиция мазмунан демократия назариясининг оталари Алексис де Токвилл, А. Даль, Ф.Фукуяма каби социологлар таълимотларига мазмунан яқиндир.

Мазкур позициянинг демократик сиёсий тартиботни шакллантириш учун сиёсий аҳамияти шундаки, бундай ёндашувда вакиллик органларига барча ёки

⁴⁴ Каримов И.А. Янгича фикрлар ва ишлар давр талаби 5-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1997 – 121 – бет.

⁴⁵ Мамадалиев Ш. Халқ ҳокимияти. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2003.

ким дуч келса, (Ўзбек менталитети қусурларидан – таниш – билишчилик, қариндош – уруғчилик, маҳаллийчилик ва ҳ.к) эмас, балки малакали сиёсий бошқарув соҳасида билимга, тажрибага эга бўлган шахс, фуқаро тавсия қилинади. Мантиқан бу жиҳат мамлакатимизда 2005 йилдан бошлаб икки палатали тизимга ўтишнинг дастлабки кунларидаёқ алоҳида таъкидланди. Мамлакат Президенти И.А.Каримов Вазирлар Маҳкамасининг янги таркиби билан бўлган мажлисда бугунги раҳбардан талаб қилинадиган муҳим жиҳат – бу компетентлик ёки малакали бўлиш⁴⁶деб таъкидлади.

Демократик сиёсий тартиботларда халқ ҳокимиятнинг манбаи бўлиб, у қоғозда эмас, амалда бўлади. У ёки бу шахсни вакиллик органларига сайлашнинг бирдан-бир мезони демократик сиёсий тартиботда унинг малакаси бўлади. Ҳокимиятнинг профессионаллашуви, яъни малакали бўлишлиги – демократик сиёсий тартиботларнинг бугунги куннинг муҳим жиҳатидир. Ўзбекистонда ҳам 2005 йилдан эътиборан профессионал парламентга ўтилиши – демократик сиёсий тартиботни такомиллаштиришда муҳим қадам ҳисобланади. Профессional ҳокимиятда халқ вакиллари фаолиятининг асосида гуманизм, инсон манфаатлари ётиши лозим бўлади.

Бугунги кунда демократик сиёсий тартиботларга қўйиладиган талаб иккиёқлама: ҳам ҳокимият фаолиятига йўналтирилган ва ҳам ҳокимият томонидан фуқароларга қаратилган сиёсий талаблар. Бу дегани – фақат демократик бошқарув профессионал бўлиши етарли эмаслиги, демократик сиёсий тартибот вужудга келиши учун фуқаро, шахс сиёсий онги ва сиёсий маданияти ҳам етарли даражада ривожланган бўлиши деганидир. Чунки демократик сиёсий тартибот фақат юксак сиёсий– маънавий маконда, жамиятда онглилик даражаси юқори бўлган, демак, у бу ижтимоий ишни амалга оширишда мажбурловга ўрин қолмаган жойда фаолият кўрсата олади. Чунки бундай шароитда ҳар бир шахс кўпчилик, жамият амрига бўйсинишга мажбур бўлади, бу ихтиёрий бўлади, сиёсий қарорлар эркин бажарилади.

Демократик сиёсий тартибот демократия каби қатор қусурлар, нуқсонларга ҳам эга.

Демократия, эркинлик кўп ҳолларда жамият табақаланувига олиб келади, вақти – вақти билан “кўпчилик” нинг “озчиликини” нисбатан диктатурасини юзага келтиради, норозилик кайфиятлари шаклланади, ҳокимият мавқеи заифлашади, анархия стихияли равишда охлоқратияга, турли бузғунчи, экстремистик кучларни шаклланишига олиб келади. Бунинг яққол мисоли-Яқин ва Ўрта Шарқ, араб мамлакатларида “араб баҳори” номи билан машҳур бўлган ижтимоий буҳронлар, расмий ҳокимиятни инкирозга юз тутиши, барқарорлик

⁴⁶ Каримов А.И. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч қимга қарам бўлмайди. – 13 жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2005 – 229- б.

ўрнини беқарорлик, анархия эгаллаши ҳодисасидир. Бироқ бундай салбий жиҳатларидан қатъий назар, демократик сиёсий тартиботнинг ижтимоий қадри унинг айрим салбий тарихий кўринишларидан юқоридир. Масалан, XX асрнинг 90 – йилларида Россияда, XX-аср бошларида Украина ва Грузиядаги турли “рангли” инқилоблар демократик сиёсий тартиботнинг энг мудҳиш, негатив кўринишларини намоён этди.

Либерал сиёсий тартибот ушбу мамлакатларда фақат популистик никоб эди. Аслида бундай сиёсий тартиботлар ташқи геосиёсий кўчларнинг “қўғирчоғи” гина эди. Грузияда Саакашвили сиёсий тартиботи буни яққол исботлади. Грузия фуқаролар уруши даражасигача тушиб қолди.

Демократик сиёсий тартиботлар шунингдек, ижтимоий зиддиятлар юқори нуқтага чиққан жамиятларда ҳам шаклланиши мумкин. Бундай жамиятларда ҳукмрон сиёсий элита ўз сиёсий ҳокимиятини амалга ошириш учун омма, халқ, кўпчилик амрига ён беришга, компромиссга, келишувга боришга мажбур бўлади. Демократик сиёсий тартибот бугун жамият олдида пайдо бўлаётган турли глобал муаммоларни самарали ҳал қилиш, турли танг ҳолатлардан чиқиш учун ҳам аҳамияти ошиб бормоқда. Бироқ ҳар бир нарасада бўлгани каби демократик сиёсий тартиботда ҳам меъёр мезони бузилса, тескари натижалар ҳам юзага келиши мумкин.

Инсоният тарихида энг кўп тарқалган ва ҳар қандай сиёсий тизимда муайян шарт – шаронтлар туғилса, пайдо бўладиган сиёсий тартиботлардан бири – авторитар сиёсий тартиботдир.

“Авторитаризм” латинча “*autoritas*” – яъни “ҳокимият” деган сўздан келиб чиққан бўлиб, у антидемократик, якка ҳокимликка асосланган сиёсий тартиботларга нисбатан ишлатилади. Бироқ Ўзбекистонда нашр этилган луғат – “Мустақиллик: илмий – оммабоп луғат” да (Т.: Шарқ. 2006) “Авторитаризм” – латинча “*обру*”, “*нуфуз*” ва “*этибор*” деган маъно бўлиб, давлатни бошқариш усулларида бири, якка шахснинг давлатни ўз таъсири, *обру*си, ташкилотчилиги, шижоати, жамиятни яхши билиши асосида бошқариши⁴⁷, деб изоҳланади. Муаллифлар “авторитаризм” мураккаб тарихий паллаларда жамиятни ўзгартиришнинг долзарб масалаларни зудлик билан ҳал этишнинг, мамлакатни, халқни инқироз гирдобидан олиб чиқишнинг самарали йўлларида бирига айланмоқда⁴⁸ деб таъкидлашади. Беихтиёр XX асрнинг 30 – йилларида Европада юзага келган иқтисодий танглик – “буюк депрессия” ҳолатидан Адолф Гитлери “шижоат” билан Германияни “қутқаргани”, авторитар сиёсий тартибот ўрнатгани ва уни қандай оқибатларга олиб келганини ёхуд Сталин авторитар сиёсий тартиботининг қатағонлик сиёсатининг мудҳиш

⁴⁷ Мустақиллик: Илмий – оммабоп луғат. Т.: Шарқ. 2006 – 17-18 – бетлар.

⁴⁸ Ўша манба. 17 – бет. 32-35 абзацлар III О.

оқибатларини эслашга, катагон қурбонларини хотирлашга мажбур бўласан, киши. Авторитаризм ҳеч қачон ўзини оқламаган, у тарихан муваффақиятсизликка маҳкумдир, у демократияга, демократик сиёсий тартиботга, бизнингча, батамом зиддир. Муаллифларнинг беихтиёр авторитаризмни ҳимоя қилишга уринишлари “Собиқ СССР парчаланиб кетгандан сўнг янги мустақил давлатларни мустабид тузум йилларидаги бир томонламалик норасолик, боқимандалик ва қарамликдан олиб чиқишда мамлакат раҳбарининг обрўси, мавқеи, нуфузи, сўзининг салмоқдорлиги, ўз фаолиятида изчиллиги муҳим аҳамият касб этмоқда. Қатор президентларнинг мустақил эл-юртини ижтимоий сиёсий, иқтисодий, маданий – маънавий тиклашдаги хизмати бунинг ёрқин мисоли бўла олади”⁴⁹ деб таъкидлашлари сиёсий саводхон кишининг фикрига асло ўхшамайди, ўтмишни “қаттиқ қўл”ни, зўравонликка асосланган тузумни қўмсашни эслатади. Ўзбекистон танлаган йўл – дунёвий демократик тараққиёт йўлидир. Ўзбекистонда босқичма – босқич демократик жамият барпо этилмоқда, авторитаризмнинг ҳар қандай қўринишига ўзбек қонунчилигида ўрин йўқ, авторитаризм, волонтаризм қонундан ташқари ҳодисадир. Мамлакатимизда демократлашув, турли соҳаларда (ҳуқуқ, иқтисод, сиёсат ва ҳ.к) либераллашув сиёсати, халқнинг давлат ва жамият бошқарувида сиёсий иштирокини рағбатлантириш сиёсати олиб борилмоқда, нодавлат ижтимоий институтлар мавқеъи йил сайин ортиб бормоқда, фуқаролик жамияти шаклланмоқда.

Жамият ва давлат бошқарувида, ижтимоий назоратни амалга оширишда нодавлат ташкилотларининг, сиёсий партияларнинг роли тобора ошмоқда, бу йўналишда конституциявий қонунлар қабул қилинди. (2008 йил 1 январидан қучга кирган конституциявий қонун).

Муаллифларнинг “авторитаризм”, уни тарихий роли ва ўрнига берган “изоҳлари” ни ҳурмат қилган ҳолда шунини таъкидлаш жоизки, авторитаризм тоталитаризмни йўлдоши, аниқроғи, у ривожлантирилса фашизмгача ўсиб боради. Бунинг англаб етмоқ учун авторитаризм белгиларини ижтимоий сиёсий фан нуқтаи назаридан ёритиш лозим бўлади. Бу белгилар тахминан қуйидагилар:

- Авторитаризм (ўзбошимчалик) ёки бир гуруҳ ҳокимликни амалга оширувчилар. Улар битта (монарх, зўравон) ёки гуруҳ (ҳарбий хунта) ёки бадавлат кишилар гуруҳи, олигархлар бўлиши мумкин.
- Ҳокимиятни чексизлиги, уни фуқаролар назоратидан четдалиги. Ҳокимият бу ҳолатларда жамиятнинг қонунлар воситасида идора этиши мумкин, бироқ, қонунни ўзи билганича қўллаши мумкин, халқ, жамоат назорати амалда бўлмайди.

⁴⁹ Ўша манба. 18 – бет.

- Ҳокимиятни кучга, зўравонликка мажбурлов сиёсати таяниши. Авторитар сиёсий тартиб оммавий таъқиб, қатагон сиёсати таянади, кўрқитув сиёсатини олиб боради.
- Сиёсат ва ҳокимиятда яқка шох монополияси, сиёсий муҳолифотга, рақобатга йўл қўймаслик. Бу нарса кўп ҳолларда жамиятни плюрализмга, демократияга тайёр эмаслиги, сиёсий партиялар, қасаба уюшмалари бўлса-да, улар ҳокимият назоратида эканлиги билан изоҳланиши мумкин.
- Ҳокимиятнинг жамият ҳаётининг барча жабҳаларига аралашуви, фақат ўз хавфсизлигини таъминлашга, уриниши, мудофаа, ташқи сиёсат билан шуғулланиши, бозор муносабатларига зид келмайдиган фаол ижтимоий сиёсатни ҳўжакўрсинга, популизм учун олиб бориши.
- жамият сиёсий элитасини юқоридан туриб танлаш, рақобатли электорат курашини четлаб ўтиш.

Санаб ўтилган белгилар авторитаризмни, аниқроғи – авторитар сиёсий тартиботни тахминан ифодалайди. Авторитар сиёсий тартибот учун характерли томони шуки, у ҳар қандай рақобатли муносабатни қабул қилади, фақат сиёсий рақобатни сигдирмайди. Агар рақобатга, муҳолиф позицияга эга бўлган бирор бир сиёсий партия ёки сиёсий куч бош кўтарса, у таъқиб қилинади, ҳокимият бундай кучларни обрўсизлантириш ва йўқ қилиш учун барча ресурслардан фойдаланади. Авторитар сиёсий тартибот одатда миллий мустақиллик ва миллий озодлик мафкурасига таянади, ундан унумли фойдаланишга уринади. Қатор Африка, Осиё ва Лотин Америкаси мамлакатларида XX асрда ўрнатилган авторитар сиёсий тартиботлар миллий озодликка, мустақилликка эришишда демократик сиёсий тартиботларга аста-секин ўтишда, ўтиш босқичлари вазифасини ўтади. Юқорида таъкидланганидек, авторитаризм демократик сиёсий тартиботга, айниқса, либерал демократик сиёсий тартиботга қаршидир. Бироқ XX аср охири XXI аср бошларида авторитар сиёсий тартиботлар ўз легитимлигини таъминлаш ва жаҳон ҳамжамяти нигоҳида ўзини оқлаш учун айрим демократик институтлардан – сайловлар, плебесцидлардан фойдаланишга уриндилар.

Масалан, рақобатсиз ёки яримрақобатли сайловлар Мексика, Бразилия, Жанубий Корея, каби давлатларда кузатилади. Ҳокимиятни ушбу сайловларда қайси куч ғолиб чиқишини олдиндан белгилаши, ўз ресурсларидан – оммавий ахборот воситаларидан, номақбул номзодларини тавсия этиш босқичларидаёқ рўйхатдан тушириб қолдириш, сайлов бюллетенларини сохталаштириш, ёхуд сайлов натижаларини бузиб кўрсатиш каби усуллардан кенг фойдаланилганлиги хорижий кузатувчилар томонидан қайд этилган.

Авторитар сиёсий тартибот мураккаб ҳодиса бўлиб, заиф ва кучли томонларига ҳам эга. Масалан, авторитар сиёсий тартибот кучга, зўравонликка

таянганлиги учун, у демократик ўзгаришларга узоқ вақт бардош бера олмайди, плюрализм, демократия барибир истиқболда голиб чиқади. Авторитар сиёсий тартиботнинг кучли томони шундаки, у жамиятда ижтимоий барқарорликни сақлай олади, ижтимоий энергияни йиғиб, турли ижтимоий – иқтисодий масалаларни ҳал қилишга сафарбар қила олади, радикал ислохотларни амалга оширади, турли экстремистик кучларга ўз вақтида қақшатқич зарба бера олади. XX асрнинг 70-йилларида Чилида Аугусто Пиночет бошчилик қилган ҳарбий хунта юзага келтирган авторитар сиёсий тартибот мамлакатда нисбатан барқарор муҳитни шакллантирди, иқтисодий ислохотларни амалга ошириб, юксак иқтисодий ўсишга эришишга олиб келди. Авторитар сиёсий тартиботнинг энг мудҳиш томони – мамлакат ички ва ташқи сиёсати сиёсий етакчи ёки кичик бир сиёсий гуруҳнинг иродасига боғлиқ бўлишида, демократик ўзгаришларни секинлаштиришида ёки умуман демократияга зид сиёсат юритишида кўзга ташланади.

Сиёсий тартиботлар тарихий типлари ичида яна бир сиёсий тартибот – тоталитар сиёсий тартибот алоҳида ўрин тутати. “Тоталитар давлат” назарияси даставвал юридик соҳада легистлар томонидан олға сурилган. Аввал тоталитар сиёсий тартибот ёки унга асосланган давлатни яратиш ғояси яхлит, бир бутун жамиятни шакллантириш ғояси билан боғлиқ бўлган. Эрамиздан аввалги VII – IV асрлардаёқ Қадимги Хитой легистларидан Цзи Чань, Шан Ян, Хань Фэй ва бошқалар ўша даврларда устувор ҳисобланган конфуцийлик таълимотини инкор этиб, жамият ва шахс ҳаётини барча жабҳаларини назорат қила оладиган кучли, марказлашган давлат ғоясини⁵⁰ўртага ташлаганлар.

Легистлар маъмурий органларни иқтисодий ҳаётга ҳам аралаша оладиган ваколатларга эга бўлишligи, фуқароларни хатти-ҳаракати ва кайфиятлари устидан доимий назорат ўрнатиш лозимлигини асосламоқчи бўлганлар. Легистлар таълимотида давлатни деҳқончиликни ривожлантириш, халқни итobatда тутати оладиган, давлат чегараларини куч ёрдамида янада кенгайтиришга қодир кучли армия тузиш ғояси марказий ўрин эгаллаган.

Хитой легистларининг тоталитар сиёсий тартибот ғоясига яқин ғояларни Қадимги Юнонистон мутафаккири Афлотун (Платон) ҳам олға сурган. Унинг “Давлат”⁵¹ номли машҳур диалогларида ҳукмрон табақаларнинг жамоавий мулкчилиги принциpigа асосланган “идеал жамият тартиби” нинг лойиҳаси акс этган. Унинг кейинроқ яратилган “Қонунлар” номли диалогига эса “Давлат” да тасвирланган Афина жамиятидан фарқ қилувчи ва такомиллашган жамиятни ижтимоий – иқтисодий қиёфаси ёритилади*. Бундай давлат қуйидагилар билан

⁵⁰ Қаранг. Древне китайская философия. Т. –М: Наука, 1973. с – 56.

⁵¹ Платон Сов. соч. в 4-х т., М.: Наука, 1976.

* Қадимги Юнонистонда юнон мутафаккирлари (Сукрот, Афлотун, Арасту ва бошқалар “жамият” ва “давлат” тушунчаларини ўзаро фарқламаганлар – III О)

характерлидир: ҳар бир индивид ва барча фуқароларнинг давлатга сўзсиз итоат этиши, ерга, турар жойларга, маданий ўчоқларга эғалик, хусусий мулкчиликни йўқ қилиш ва давлат мулкчилигини жорий этиш, турмушда жамоавийлик ва яқдиллик ғоясини жорий этиш, болалар тарбиясини давлат назоратида бўлиши, барча фуқаролар учун ягона диний эътиқод, юқори мансаблардан истисно этувчи эркаklar ва аёллар ўртасида сиёсий ва ҳуқуқий тенглик ғояси ва ҳ.к.

Афлотун яратмоқчи бўлган бу қонунга мувофиқ 40 ёшгача бўлган эркаklarни хусусий иш билан давлат ташқарисига чиқиши маън этилади, ажнабийларни давлат ичкарасига кириб-чиқиши чекланади, жамиятга ҳавф туғдирувчи шахсларни давлатдан қувғин қилиш ёки ўлим жазоси билан жазолаш тадбирлари кўзда тутилади. Ўз-ўзидан маълумки, Афлотуннинг бундай давлатчилик андозаси бугунги кунда жаҳоннинг кўплаб мамлакатлари томонидан инкор этилади. Бундай андоза демократик сиёсий тартибот талабларига зиддир.

“Тоталитар сиёсий тартибот” тушунчаси илмий асосда XVIII аср охири ва XIX асрнинг кўзга қўринган, инсониятнинг XX аср ижтимоий-сиёсий ва маданий – маърифий ҳаётига салмоқли таъсир кўрсатган немис мутафаккирлари Гегел, К.Маркс, Ф.Ницше, Шопенгауэр ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилди. Бироқ реал сиёсий воқеълик даражасига тоталитар сиёсий тартибот Германия, собиқ СССР, Италия ва Испанияда XX асрнинг 30-йилларида қарор топди, ўзини мудҳиш, ғайриинсоний моҳиятини тўла-тўқис кўрсатди, миллионлаб кишилар ёстигини қуритди.

Тарихий манбаларнинг далолат беришича⁵², дастлаб тоталитар сиёсий тартибот мафкурасига Италия фашистлар ҳаракати таянади. 1925 йили Бенито Муссолини ўз сиёсий тартиботини ва герман – италян сиёсий тартиботини “тоталитаризм” деган ном билан атади. Тоталитаризм мафкураси Германия, Италия, Испания ва собиқ СССР да деярли бир вақтда шаклланди, деган ҳулосалар мавжуд. Ушбу термин билан II – жаҳон урушидан кейин Хитойда, сўнг собиқ СССР ташаббуси билан Маказий ва Жанубий-Шарқий Европада юзага келган коммунистик режимлар атала бошланди. Сиёсий таҳлиллар шуни кўрсатадики, тоталитаризм асосан авторитаризм заминида юзага келади. Уни турли ижтимоий-иқтисодий, маданий - мафкуравий шароитлар туғдиради. Шунингдек тоталитар сиёсий тартибот мамлакатнинг ички зиддиятлари кучайганда, анархия, беқарорлик вазиятлари оқибатида умумий барқарорликка, тартиб ва интизомга эҳтиёжлар юзага келганда қарор топишига инсониятнинг энг янги тарихи – XX аср ва XXI аср бошларидаги ижтимоий – сиёсий воқеалар яққол кўрсатди.

⁵²Димитров Г. Избранные произведения : в 3 -х т. Т. 2. –М., 1983.

Тоталитар сиёсий тартибот ҳам авторитаризм ва демократик сиёсий тартибот каби ўзига хос хусусиятларга эга. Уни кўпинча авторитаризмнинг энг муҳим кўриниши ёки унинг ривожланиши оқибатида юзага келадиган ҳодиса, деб тушунилади⁵³.

Бизнингча тоталитар сиёсий тартиботнинг асосий белгилари қуйидагича:

- Умумий давлат идеологияси (мафкураси) монополияси;
- Давлатни оммавий ахборот воситаларига монополияси;
- Давлатни барча қурол-яроғ воситалари устидан монополияси;
- Иқтисодиёт устидан қатъий давлат назорати;
- Битта оммавий партия (У одатда харизматик типдаги, алоҳида истеъдодга ва қобилиятга эга бўлган сиёсий етакчи томонидан бошқарилади) гегемонлиги;
- Жамият ҳаётини назорат қилишга қаратилган зўравонлик восита ва усулларининг алоҳида тизими мавжудлиги ва ҳ.к.

Ушбу белгилар умумлаштирилса, тоталитар давлат ва тоталитар сиёсий тартиботнинг қиёфаси шаклланади: давлат ўзини жамият деб ҳисоблайди, “халқ-сиёсий ҳокимият”, “фуқаролик жамияти-ҳуқуқий давлат” муносабатларига зўравонлик билан чек қўйилади.

Тоталитар сиёсий тартибот қиёфасини марказида доҳий туради. Якка шахс, “доҳий” доноларининг “доноси”, энг адолатпарвар, ақлли, халқ манфаатини доимо ўйлайдиган фидокор шахс этиб тасвирланади. Оммавий ахборот воситалари, ҳокимиятнинг барча ресурслари уни ижобий образини яратиш ва уни ҳимоя қилишга хизмат қилади. Одатда бундай ижтимоий ролга харизматик типдаги шахслар тавсия қилинади. Тоталитар сиёсий тартибот фуқароларни расмий давлат мафкурасини қўллаб-қувватлашга, уни ўзлаштиришга даъват этади, ҳатто айрим ҳолларда мажбурлайди ҳам. Расмий мафкурадан ҳар қандай оғиш, унга муқобил ёки зид фикрни билдириш таъкиб қилинади.

Тоталитар сиёсий тартиботларда унинг сиёсий партияси муҳим рол ўйнайди, у мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида етакчилик қилади. Тарих гувоҳлик беришича, бундай партия тоталитар сиёсий тартибот вужудга келгунча мавжуд бўлиб, у тоталитар сиёсий тартибот ғалабаси учун курашади. Масалан, XX асрнинг 30 - йилларида Германияда нацистлар парламент йўли билан уларнинг етакчиси А.Гитlernи рейхсканцлер лавозимига тайинлангандан сўнг ҳокимият тепасига келишган эди. Ҳокимият тепасига келгач бундай партия давлат партияси мавқеига эриша олди. Натижада партия аппарати билан давлат аппарати бирлашиб кетди. Оқибатда партиявий лавозимлар ҳам давлат лавозими мавқеига эга бўлди.

⁵³ Жидков, О.А. Крашениникова Н. А. История государства и права .М : ЮНОС ,1998-С.235.

Тоталитар сиёсий тартиботнинг муҳим белгиси – давлат терроризми ва ялпи назоратдир. У террористик партия мафкурасига қўшилмаган фуқароларга нисбатан қўлланилади. Махфий полиция ва хавфсизлик хизмати аппарати фуқароларни доимий қўрқув, ҳадиксираш кайфиятида яшашига мажбур қилади, турли комбицияларни ўйлаб чиқиб, уларни қамокқа олишади, айбини исботламасдан турли қийноқларга солади, узоқ муддат ушлаб турадилар, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларини паймол этадилар.

Тоталитар сиёсий тартибот ҳар қандай хоинлик, сотқинлик ва хиёнатни қўллаб-қувватлайди, “халқ душманлари” ни қидирадилар. Натижада “халқ душманлари” ни турли иқтисодий қийинчиликларда, тоталитар тартиб йўл қўйган хатоларда айблашади. Бундай ташкилотларга жумласига ўз даврида Германияда гестапо, собиқ СССР да эса НКВД, сўнгра КГБ деган ташкилотлар кирган. Бундай ташкилотлар ҳар қандай ҳуқуқий ва суд чекловларига бўйсунмаган. Бу ташкилотлар кучи нафақат айрим фуқароларга, балки бутун бир халққа ва ижтимоий табақаларга, этник гуруҳларга қаратилган. Гитлер ва Сталин тоталитар сиёсий тартиботлари йўл қўйган оммавий қирғинлар, халқларни депортацияга, қувғинга учраши – XX асрнинг тарихий ҳақиқатидир. Тоталитар сиёсий тартиб иқтисодиётни ўз қўлида ушлайди. Муайян моддий ресурсларсиз бундай тартибот ўз мақсадларига эриша олмаслигини яхши билади. У меҳнат ресурсларини билганича тақсим қилади, ишлаб чиқариш табиатини белгилайди. Тоталитар сиёсий тартибот типи доирасида ўнг радикал тоталитар тартибни эслатиб ўтиш лозим. Ўнг радикал тоталитар сиёсий тартибот асосан Германия ва Италияда XX - аср биринчи ярмида пайдо бўлди. Масалан, италян фашизми ўз сиёсий ҳокимиятини корпоратив - давлатчилик асосида, немис миллий - социализми эса - ирқий, этник асосда шакллантирди. Ўнг радикал тоталитар сиёсий тартибот одатда мавжуд тартиботни бузмасдан давлат ролининг кучайтириш, айрим ижтимоий тузулмаларга барҳам бериш йўлидан боради.

Масалан, Гитлер Германияда коммунистларни, социал - демократларни, яҳудийлар, лўлиларни қириб ташлаб “соф” жамиятни яратмоқчи бўлган. Хуллас, тоталитаризм ва тоталитар сиёсий тартибот гарчи қандайдир эволюцияни бошидан кечирган бўлсада, у XX асрда ғайри инсоний эканлигини, муқаррар урушга олиб боришини исботлади. Бу антидемократик сиёсий тартиботларнинг истиқболсиз эканлигини, инсониятнинг XXI асрдаги тараққиёт йўли – демократия ва демократик сиёсий тартибот эканлигини тасдиқлайди.

Сиёсий тартиботлар тарихий типлари ичида бугунги кунда кенг тарқалиб бораётган - либерал сиёсий тартиботидир. Айрим олимлар либерал сиёсий тартиботни фақат ҳокимиятни амалга ошириш тартибигина эмас, балки

инсоният цивилизациясининг муайян хулосаси, юкори босқичидир, деб ҳисоблайди.⁵⁴ Бу гапларда жон бор, албатта. Бироқ шуни ёдда тутмоқ лозимки, либерал сиёсий тартибот ҳам ўзига хос тарихий эволюцияни бошдан кечирмоқда. Масалан, либерал демократик мафкурага асосланган сиёсий тартибот тарафдорлари кўпайиб бормоқда. Ўзбекистонда ҳам ишбилармонлар ва тадбиркорлар партияси Ўзбекистон либерал демократик партияси бозор муносабатларига ўтиш тақозоси билан, тадбиркорлик ва ишбилармонликка катта ҳуқуқий ва сиёсий имкониятлар яратилиши билан мамлакат сиёсий ҳаёти сахнасига чиқди ва бугунги кунда тобора ривожланмоқда. Либерал сиёсий тартиботнинг моҳияти шундаки, у ҳокимиятни амалга оширишда демократик ва инсонпарвар принципларга таянишга даъват қилади. Бундай принциплар асосан шахс ва давлат муносабатларининг иқтисодий жабҳалари билан боғлиқ.

Либерал сиёсий тартиботда киши мулкка эга бўлади. Иқтисодий мустақилликка эришади, демак, у сиёсий жиҳатдан ҳам мустақил бўла олади. Энг муҳими – инсон ва давлат муносабатларида инсон манфаатлари устуворлигига эришади. Шу боис либерал сиёсий тартибот тарафдорлари жамият демократлашган сари тобора ортиб боради. Мустақил Ўзбекистонда ҳам шундай тенденция кўзга ташланиб қолди, 2009 йил декабрида мамлакат парламентида бўлган сайловларда Ўзбекистон либерал - демократик партияси энг кўп давлат депутат ўринларига овоз олишга муваффақ бўлдилар. Ўзбекистонда либерал – демократик ғоясини қарор топиши учун барча имкониятлар яратилмоқда, давлат хўжалик субъектларининг ишига кам аралашадиган иқтисодий сиёсат олиб боришмоқда. Ўзбекистон Президенти И.Каримов айтганидек “давлат фақат имконият туғдиради”,⁵⁵ қолгани кишининг ўзига боғлиқ. Бундай сиёсат либерал сиёсий тартиб талабларига жавоб беради.

Либерал сиёсий тартибот индивидуаллик қадриятини қўллаб-қувватлайди, мавҳум “коллективизм”, “жамоавийлик” принциpidан воз кечади. Собиқ тоталитар ва авторитар тузумнинг фожеаси ҳам шунда эдики, ижтимоий иш учун бирон бир конкрет киши жавобгар эмас эди, социалистик иқтисодиётдаги кўпгина хато ва ўпирилишлар мавҳум “коллектив”, “жамоа” номига ёзиб юборилар, калаванинг учини топиб бўлмас эди.

Либерал сиёсий тартиботга асосланган жамиятда эса бунга барҳам берилади, ҳар бир иш, ҳатти-ҳаракат ва натижа учун индивид, конкрет шахс жавобгар бўлади, маъсулиятни ўз бўйнига олади. Либерал сиёсий тартибот шаронтида марказий ҳокимият фақат ўзига хос, яъни маҳаллий ҳокимиятлар ҳал эта олмаган муаммоларни ҳал этиш билан шуғулланади, ҳар бир ишга

⁵⁴Фрэнсис Фукуяма. Конец истории и последний человек. –М: АСТ Хранитель, 2007. – С. 588

⁵⁵ Каримов И.А.Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан кураимиз.Т.Ўзбекистон, 1999-40-бет.

аралашавермайди. Бироқ либерал сиёсий тартибот фақат демократик асосда, демократик тартиб негизда, фуқароларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданияти юқори бўлган шароитдагина самарали бўлиши мумкин.

Юқорида биз таҳлил қилган сиёсий тартиботларнинг тарихий тўрт типи (демократик, авторитар, тоталитар ва либерал) дан ташқари улар асосида шакллланган қатор сиёсий тартиблар ҳам инсоният тарихида кузатилган. Улардан бири деспотик тартиботдир. Деспотик тартибнинг моҳияти шундаки, унда монарх (хон, амир, подшо, султон ва ҳ.к) чекланмаган ҳокимиятга эга бўлади. Сиёсий талаффузда “абсолют монархия”, деган ибора мустаҳкамланган бўлиб, бу термин билан Ғарб ва Шарқда яккаҳокимликка асосланган давлат типлари аталган. Деспотия қадимги даврлардаёқ мавжуд бўлиб, фуқаролар монархга, диспотга сўзсиз итоат этадилар, унга эътироз билдириш учун маънавий ва на ҳуқуқий асосга эга бўлмаганлар. Деспотик тартиботлар асосан Шарқ мамлакатлари, Жанубий Америка, Ўрта Ер денгизи, Яқин Шарқ мамлакатларида мавжуд бўлган. Деспотиянинг муҳим белгиси - фуқаро доимо кўрқув, ваҳимада яшашга мажбур бўлади. Деспотик сиёсий тартиб ҳозирги замонда ҳам мавжуд бўлиши мумкин.

Сиёсий тартиботларнинг яна бир типи – тираниядир. Тирания деспотия каби якка шахс, дохийнинг инжиқликлари, нимани ҳоҳласа, ўшани қила олиши билан боғлиқ бўлиб, бу шароитда жамиятнинг барча аъзолари кўрқувда яшайди, қонунчиликка бу шароитда амал қилинмайди.

Бугунги кунларда ўтув сиёсий тартиботлари ҳам кузатилади. Ўтиш даври сиёсий тартиботлари асосан эски сиёсий тузумдан янги сиёсий тузумга ўтиш давларида (авторитар ёки тоталитар тартиботдан демократик ёки либерал сиёсий тартиботга) тарихан мавжуд бўлади. Ўтиш даври сиёсий тартиботлари мамлакат аҳолисининг ўзига хос ўтмиши, маданиятининг хусусиятлари, бетакрор миллий жиҳатлари билан боғлиқ бўлиб, муайян тарихий муддатда мавжуд бўлади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб шунга таъкидлаш жоизки, у ёки бу давлатнинг шаклланиши асрлар давомида кечади. Бу даврда тарихий давр, иқтисодий ҳаёт тақозоси билан турли сиёсий тартиботлар қарор топади, ўз ўрнини бошқасига бўшатиб беради. Давлат шаклини тарихан шаклланишига халқнинг тарихий анъаналари ҳам таъсир кўрсатади. Масалан, Англия, Швеция, Япония ва бошқа давлатларда монарх мавқеи сақланиб қолган (гарчи у парламент қарорларига қарши чиқа олмаса ҳам).

Қиролича, император, малика, султон деган номлар бугун ҳам айрим ривожланган давлатларда ҳурмат ва тавозеъ билан қабул қилинади. Қатор Африка, Осиё мамлакатларида, айниқса, Собиқ СССР да мустамлакачилик сиёсатининг инқирози жаҳон сиёсий харитасида янги мустақил давлатларни

пайдо бўлишига олиб келди. Уларнинг сиёсий тартиботлари ҳар бирида ўзгача, ўзига хос хусусиятларига эга. Бундай сиёсий тартиботлар мамлакат ўтмиши, халқ менталитети, ўзига хос турмуш тарзи ва маданияти даражаси билан узвий боғлиқ. Бироқ ҳануз ўз миллий сиёсий қадриятларини бошқаларга “тиқиштирмоқчи” бўлган давлатлар, сиёсий тартиботлар ҳам мавжуд. Улар ёш давлатларга нисбатан космополитизм сиёсатини олиб борадилар, “катта оға” лик қилмоқчи бўладилар.

Бироқ бундай таъсирларга айрим ёш давлатлар берилмайди, ўзига хос ва ўзига мос тараққиёт йўлини (демократиясини ҳам) давом эттиради. Бундан мустақил Ўзбекистон ҳам мустасно эмас.

II БОБ. СИЁСІЙ ТАРТИБОТ ВА УНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Сиёсий тартибот табиати унинг “Ўзини ўзи баҳолаши” орқали эмас, балки реал ижтимоий – сиёсий ҳаётда сиёсий бошқарув тизимининг қай даражада демократлашуви, унда жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий-сиёсий гуруҳларнинг иштироки, сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш механизми, восита ва усуллари орқали билинади. Бу унинг классификацион ва институционал хусусиятларини ёритиш орқали амалга ошади. Қуйида, постсовет ижтимоий-сиёсий макони мисолида ижтимоий – сиёсий гуруҳлар ва уларнинг давлат бошқарувида сиёсий иштироки, сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш жараёнлари, халқ бошқаруви – ҳокимлик институтининг сиёсий ва мафкуравий жиҳатлари таҳлил қилинади.

2.1. Ижтимоий-сиёсий гуруҳлар ва уларнинг давлат бошқарувида сиёсий иштироки масаласи

Жамият демократиялашуви дегани – бутун халқнинг, турли ижтимоий гуруҳлар, индивидларнинг давлат бошқарувида, яъни сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнларида, уларни жорий этиш, жамоат назоратини ўрнатиш ишларида сиёсий иштирокини мавжудлиги деганидир. Жамият демократиялашуви кўп жиҳатдан мавжуд сиёсий тартиботга, унинг табиатига, классификацион хусусиятларига, сиёсий тизим хусусиятларига қанчалик мос эканлигига боғлиқдир.

Тоталитар ёки авторитар сиёсий тартиботлардан демократик сиёсий тартиботга ўтиш даврида эски сиёсий тартибот асоратлари билан улғаяётган демократизм принциплари ўртасида зиддиятлар вужудга келиши табиий. Чунки, янги сиёсий тартибот ва замонавий сиёсий тизим бирданига, эскилик билан янгилик ўртасидаги курашсиз қарор топа олмайди. Бу ҳақиқатни сиёсий тартиботлар эволюцияси ва классификацияси масаласи бўйича йирик сиёсатшунослар ҳам эътироф этишади. Масалан, таниқли инглиз сиёсатшуноси А.Пшеворский барча диктатуралар, авторитар сиёсий тартиботлар мустақил жамоат ташкилотларидан худди вабодан кўрққандек кўрқадилар, уларни кўрага кўзи йўқдир⁵⁶, дейди. Бунинг боиси – жамоат ташкилотлари ўз моҳиятига кўра сиёсий тартиботга муқобил ижтимоий лойиҳаларни таклиф эта олиши, натижада фуқаролар учун ижтимоий-сиёсий тараққиёт учун зарур бўлган муқобилликнинг шаклланишидир.

Ижтимоий тараққиётда муқобиллик ҳар қандай авторитаризм ва тоталитаризмнинг ўзига хос кушандасидир. Ижтимоий гуруҳлар социологик

⁵⁶ Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. М.: РОССПЕН, 2000 – 95 с.

назарияга кўра, сиёсий тартибот давлат ва халқ ўртасида ўзаро ҳамкорлик, фаолиятлар уйғунлигига эришгандагина самара беради. Ушбу методологик парадигма мамлакатимизнинг айрим жамиятшунос олимлари томонидан ҳам эътироф этилади. Масалан, файласуф олимларимиздан Ф.Мусаев ўзининг “Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари” номли рисоласида бу хусусда миллий демократик институтлар орқалигина фуқаролар ўз аниқ мақсадларига эриша оладилар, ўз ҳаётий эҳтиёжларини қондиришга муваффақ бўладилар⁵⁷ деган хулосага келади. Фуқаролик жамиятини шакллантириш, жамиятда қонун устуворлиги, қонун олдида барчанинг тенглиги ҳукм сурувчи ижтимоий-маконни барпо этиш фуқароларнинг мақсадлари ва эҳтиёжларини ўзига хос интеграллаштирувчи ижтимоий-сиёсий гуруҳлар орқали мумкин бўлади. Ижтимоий-сиёсий гуруҳлар ўз навбатида манфаатлар асосида қарор топади. Ижтимоий-сиёсий гуруҳлар давлат бошқарувида сиёсий иштироки фақат ва фақат муайян манфаатлар орқали бўлади. Инсон манфаатлари ижтимоий тараққиёт манбаидир. Агар манфаатдорлик бўлмаса, инсон ижтимоий ўзгаришлардан манфаатдор бўлмаса, жамиятда энг “демократик” қонунлар қабул қилинмасин, ижтимоий ўзгаришларга қаратилган фаоллик бўлмайди.

Ижтимоий фаоллик ижтимоий шерикчилик, ўзаро ҳамкорлик институти орқали амалга оширилади. Ижтимоий шериклик муносабатларисиз фуқаролик жамиятини тасаввур қилиш қийин. Ушбу муҳим талаб 2010 йили 12 ноябрида Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида қабул қилинган мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясида ҳам алоҳида таъкидланди ва ушбу қонун амалга оширилаётган ислохотларимизнинг очик-ошкоралиги ва самарадорлиги таъминлашда, фуқаролик жамияти институтларини ролини кучайтиришда муҳим аҳамият касб этишлиги уқтирилди⁵⁸.

Ижтимоий шериклик шундай сиёсий институтки, у муайян ўзгаришларга сабаб бўлувчи манфаатларни ўзаро бирлаштиради, ижтимоий гуруҳларни шаклланишига, давлат институтлари билан ўзаро ҳамкорлигини қарор топишига олиб келади. Ижтимоий шериклик муайян ғоя, маслак, ижтимоий қарашга асосланади. Агар муайян бирлаштирувчи, манфаат бўлмаса, ижтимоий гуруҳ, унинг фаол кўриниши – ижтимоий шериклик юзага келмайди. Ижтимоий шериклик ижтимоий “манфаатли ҳамкорлик” институтини шаклланишига сабаб бўлади. Бундай фикр кейинги пайтда қатор мутахассислар

⁵⁷ Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари. Т.: “Ўзбекистон”, 2007 – 62-72 бет.

⁵⁸ Қаримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Т.: “Ўзбекистон”, 2010 -56 – бет.

томонидан ҳам эътироф этилади. Масалан, С. Отамуродов ва бошқалар томонидан маънавий мерос ва миллий ғоянинг тарихий такомиллашувини ёритишга бағишланган илмий-услубий тўпламда “миллий ҳамкорлик” ғояси дунёнинг барча мамлакатлари учун бирдек аҳамиятли”⁵⁹ деб таъкидланади.

Албатта, “ижтимоий” ёки “жамоат” ҳамкорлигига асосланган ижтимоий гуруҳ муайян мақсадларнинг давомийлигига ҳам асосланади. Ушбу классификацион хусусият айниқса жамият квазигуруҳлари мисолида аниқ кўзга ташланади. Жамият квазигуруҳи деб муайян чекли мақсадлар, вақтинчалик бўлган эҳтиёжларни қондиришга асосланган ижтимоий жиҳатдан турлича бўлган тасодифий гуруҳларга айтилади.

Квазигуруҳларга футбол “фанатлари”, ёхуд ижтимоий аҳамиятга молик қарорларга нисбатан ўз муносабатини билдириш учун бирлашган ижтимоий “тўда”, “оломон” киради.

Жамият сиёсий тартибига муайян таъсир ўтказишга қодир бўлган ижтимоий гуруҳларни, хусусан квазигуруҳларни, ўзаро типлаштириш, квалификациян хусусиятларини сиёсий фан нуқтаи назаридан аниқлашга илк бор АҚШ олимларидан Г. Алмонд, Р.Далтон ва Ш.Пауэлл киришган⁶⁰.

Квалификациян талаблар нуқтаи назаридан ижтимоий гуруҳлар муайян ижтимоий хатти-ҳаракатларга сабаб бўлувчи фаолият асосида шаклланади. Масалага юзаки қараганда, ижтимоий гуруҳ гўёки жамият сиёсий тартиботига бевосита таъсир кўрсата олмайдиган, муайян муддатдан сўнг тарқаб кетадиган кишиларнинг вақтинчалик бирлигига ўхшайди. Бироқ масалага жиддийроқ қарайдиган бўлсак, асло ундай эмаслиги, муайян ижтимоий аҳамиятга молик хатти-ҳаракат, фаолият жамият сиёсий тартиботига бевосита бўлмасада, лоақал билвосита таъсир кўрсатиши, унинг ижтимоий обрўсини тўкишга сабаб бўлиши мумкин. Айниқса, бу квазигуруҳлар шаклланишида, дастлабки тасодифий ижтимоий гуруҳни қарор топишида аниқроқ кўзга ташланади. Бу ўринда бразил кулгили ҳангомасини гарчи илмий савияга тўғри келмасада, контент таҳлил нуқтаи назаридан келтириш мумкин. Рио шахрида (Рио де Жанейро) трамвайда бир киши кутилмаганда трамвайга чиққан мундирли бир офицер юзига тарсаки тортиб юборади. Буни кўриб ёнида турган киши ҳам офицернинг иккинчи юзига тарсаки тортади. Трамвайнинг орқа эшигидан трамвайга эндигина чиққан йўловчи буни кўради ва одамлар орасидан суқулиб яқинлашиб офицернинг юзига бир мушт туширади. Ғала-ғовур бошланади, жамоат тартибини сақлаш ходимлари учаловини полиция участкасига олиб боришади. Дастлабки терговда терговчи биринчи тарсаки тортган фуқарога мурожаат

⁵⁹ Ўзбекистонда маънавият соҳасидаги ислохотлар: ривожланиш босқичлари, эришилган натижалар ва истяқболли. Т.: “Академия” 2010 - 129 бет.

⁶⁰ Алмонд Г, Пауэлл Дж. Дальтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой опыт. Учебное пособие. М., 2002 – 129-135 с.

қилиб “Нимага бундай қилдингиз?” деб сўраса, у: “Бу офицер хотинимга гап ташлаган эди” деб жавоб беради. Иккинчи йўловчидан “Сиз нега тарсаки тортдингиз?” деб сўраса, у: “Қариндошимга тегажоклик қилган” деб жавоб беради. Шунда терговчи трамвай орқа эшигидан чиққан учинчи йўловчидан “Нега сиз мушт урдингиз?” деб сўраса, у: “Мен мамлакатда сиёсий тартибот кулади, деб ўйлабман” деб жавоб берган экан...

Ижтимоий ҳодисаларни контент таҳлил услуби нуқтаи назаридан ёндашилганда, уч кишидан иборат ижтимоий гуруҳ ушбу мисолда гарчи манфаатлари яқдилликка эга бўлмаган бўлса-да, ўзига хос квазигуруҳ, яъни тасодифий ижтимоий гуруҳни ташкил қилишади, муайян даражада сиёсий тартиботга ўзига хос муносабатни шакллантиришади. Трамвайга орқа эшикдан чиққан йўловчи ушбу мисолда сиёсий тартиботга нисбатан ижтимоий норозиликни ифода этади. Ушбу мисол жамият сиёсий тартиботига нисбатан фуқароларда доимо потенциал муносабатнинг мавжудлигини ёрқин шаклда кўрсатади.

Агар масалага жиддий, яъни илмий-таҳлилий нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, ижтимоий гуруҳларнинг квалификациян хусусиятлари жиҳатидан улар Г.Алмонд, Р.Далтон ва Ж. Пауэллар таклиф этган уч таснифий ижтимоий гуруҳни: тартибланмаган (уюшмаган), институционал ва ассоциатив ижтимоий гуруҳларнинг ташкил этади.

Тартибланмаган ёки уюшмаган (стихияли) ижтимоий гуруҳлар асосан жамиятда адолатсиз ижтимоий-сиёсий қарорлар ёки жараёнларга нисбатан кучли ҳис-туйғулар шаклланганда пайдо бўлади. Улар қандай тез пайдо бўлсалар, шунчалик тез тарқалиб кетадилар ҳам. Бунинг сабаби уларда умумий мавзу, умумий масала ҳали турғунликка эриша олмайди. Институционал ижтимоий гуруҳлар одатда яхши ташкил этган, муайян мафкурага, кураш дастурига ва мақсадга эга бўлган ижтимоий гуруҳлар бўлиб, улар сиёсий партиялар, турли бизнес тузилмалар, ҳуқуқий кучлар, диний ташкилотлар шаклида фаолият кўрсатадилар ва давлат бошқарув органларига ва сиёсий тартиботга бевосита ёки сайлов ҳуқуқида белгиланган нормалар орқали таъсир кўрсатадилар.

Юқорида тилга олинган ижтимоий шериклик муносабатларигина жамият осойишталиги ва барқарор ривожланишини таъминлаши мумкин. Ижтимоий шериклик бир томондан давлат институтлари, сиёсий тартибот барқарор фаолияти учун шарт – шароитлар яратса, иккинчи томондан эса жамият демократиялашувига, нодавлат ташкилотлар эркин фаолият юритишига ёки бошқача ифодалаганда мустақиллигига йўл очади.

Институционал гуруҳлар сони ва шакли жамият демократлашувига, сиёсий тартиботнинг ҳам шунга монанд либераллашувига боғлиқ. Авторитар

ёки тоталитар сиёсий тартиботларда институционал ижтимоий гуруҳларнинг пайдо бўлишига йўл қўйилмайди, жамиятда қатъий цензура ўрнатилади, мафкуравий яккахокимлик ҳукм суради. Сиёсий тартиботларни классификация қилинганда шу боис бундай авторитар сиёсий шаклларга ҳам эътибор берилади. Зеро, авторитар сиёсий тартиботлар юқорида таъкидлаганидек, жамиятда мустақил ёки расмий (легитим) ҳокимиятга муқобил сиёсий қарорлар қабул қилинишига жон-жаҳди билан қаршилик қилади, улар жамоат ташкилотлар ижтимоий назоратидан худди вабодан қўрққандек қўрқадилар. Фуқаролик жамиятининг умуминсоний талабларидан бири – фуқароларнинг ўзини – ўзи бошқариш ижтимоий институтларининг нафақат мавжудлиги, балки бутун жамиятга доир сиёсий қарорлар қабул қилишга ҳуқуқларининг таъминланганидир. Ўрни келганда шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда демократик сиёсий тартиботни шакллантириш, давлат бошқарувини янада демократлаштириш борасида улкан қадамлар қўйилди. Бошқарув соҳасини марказлаштиришни чеклаш, бу борадаги вазифаларнинг бир қисmini республика даражасидан вилоят, туман ва шаҳар миқёсига ўтказиш, Ўзбекистонда маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг ноёб шакли бўлган маҳалла тизимини шакллантиришга қаратилган изчил сиёсат бунинг далилидир. Айниқса, икки палатали миллий парламентни ташкил этиш бўйича 2001 йил 27 январида ўтказилган референдум ва шу асосда “Референдум якунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида” ги конституциявий қонуннинг қабул қилиниши қонун чиқарувчи ҳокимиятни тубдан ислоҳ қилишнинг асосий мақсадларини белгилаб берди ва сиёсий тартиботни ҳам шунга монанд ҳолда тобора демократиялашуви тенденциясини юзага келтирди.

Давлат ҳокимияти органлари умумэътироф этилган ҳуқуқий нормалар асосида шакллантириши мамлакат сиёсий тартиботини тобора либераллашуви ва демократиялашувини тезлаштирди. Масалан, мамлакат Президенти лавозимиغا, Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодларни институционал гуруҳ – сиёсий партиялар томонидан, маҳаллий кенгашлар депутатлигига номзодларни эса – сиёсий партияларнинг жойлардаги тегишли органлари томонидан кўрсатилиши тўғрисидаги принципаал қонда бунинг исботидир. Сиёсий тартиботни тобора демократиялашувининг яна бир ифодаси – депутатликка номзодларнинг давлат ҳокимияти ижро органлари томонидан кўрсатилиши амалиёти бекор қилинди ва мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ўзгаришларни чуқурлаштириш йўлида принципаал ўзгаришлардан бири бўлди.

Ижтимоий гуруҳларнинг яна бир муҳим кўриниши – ассоциатив гуруҳлардир. Ассоциатив гуруҳлар одатда жамиятнинг муайян қатламлари,

табақалари ёки профессионал соҳалари манфаатларини ифода этиш учун юзага келади.

Буларга асосан касаба уюшмалари, тadbиркорлик гуруҳлари, диний ёки этник-миллий уюшмалар киради. Улар жамият сиёсий бошқарув соҳасига оид сиёсий қарорлар қабул қилинишида ўз вакиллари орқали иштирок этадилар. Ўзбекистонда бу борада катта ўзгаришлар амалга оширилди. Турли соҳалар бўйича касаба уюшмалари, ёшлар ижтимоий ҳаракати, юзга яқин миллий маданий марказлар ва 17 та диний конфессиянинг фаолият кўрсатаётганлиги фикримизнинг далилидир. Айниқса, фуқаролик жамияти институтларини тизимида нодавлат нотижорат ташкилотларини тобора ривожлантириш, уларнинг мустақил иш юритиши ва чинакам мустақиллигини таъминлаш, ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, фаолиятини ташкилий – ҳуқуқий, моддий техникавий жиҳатдан қўллаб-қувватлашни кучайтиришга қаратилган “Нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида” ги қонун қабул қилиниши яна бир исботдир.

Бугунги кунда, мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясида таъкидланишича, жамият ҳаётининг турли соҳаларида 5100 дан зиёд нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолият юритмоқда ва бу кўрсаткич 2000 йилга қараганда 2,5 баробар кўпдир. 2014 йилгача бу кўрсаткич янада ўсиши кутилади.

Ассоциатив ижтимоий гуруҳлар сирасига фуқаролар йиғинлари ва ўзини ўзи бошқариш органлари - маҳаллаларни киритиш мумкин. Бугун улар сони 10 мингдан ошди. (2011 йил).

Ассоциатив ижтимоий гуруҳларга “Қамолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати, Ўзбекистон Хотин – қизлар қўмитаси, “Соғлом авлод учун”, “Нуроний” жамғармалари, “Ижод” фонди, Нодавлат нотижорат ташкилотлари миллий ассоциацияси ва бошқа жамоат ташкилотларини киритиш мумкин. Жамиятимизнинг турли ижтимоий қатламлари, жамоат бирлашмалари, ижтимоий ҳаракатлар ва уюшмалар вакиллик демократияси принципларининг талаблари асосида маҳаллий ва марказий давлат бошқарув органлари фаолиятида сиёсий иштирок этишлари учун барча ҳуқуқий асослар мавжуд.

Фуқаролик жамияти нодавлат ташкилотлар нуфузининг давлат ва жамият бошқарувида ортиб бориши билан характерланади. Том маънодаги фуқаролик жамияти – давлат бошқарувига муқобил, умуммиллий манфаатлар асосида фаолият юритувчи жамиятдир. Бироқ ҳаёт диалектикаси шундаки, умуммиллий манфаатларга уйғунлашган ҳолда фаолият юритиш – идеал ҳолатдир. Аслида шахс ва жамият, давлат ва жамият ўртасида доимо муайян зиддиятлар мавжуд бўлади. Акс ҳолда давлат ва жамиятда бирон бир ўзгариш, кенг маънода эса

юксалиш юзага келмайди. Фуқаролик жамиятида ижтимоий гуруҳлар эмин - эркин, ҳеч қандай давлат аралашувисиз ўз фаолиятини ташкиллаштирадилар, бироқ бу дегани – давлат фуқаролик жамиятидан ташқари ёки ундан мустақил фаолият юритади дегани эмас. Давлат фақат жамият негизиди, у билан ўзаро муносабат орқали мавжуд бўлади. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги собиқ Давлат ва жамият қурилиши Академиясининг Бир гуруҳ олимлари ушбу масалада аниқ ва тиниқ фикрларни олға суришади. Улар “Фуқаролик жамияти” тушунчасини кенг ва тор маънода ишлатиш ўринли эканлигини таклиф қилишади⁶¹.

Кенг маънода олганда, “Фуқаролик жамияти” – давлат ва унинг тузилмалари томонидан жамиятни эгаллаб олинмаган қисми, бошқача айтганда, давлатнинг қўли етмаган қисмидир... жамият давлатга нисбатан автоном, бевосита унга қарам бўлмаган қатлам сифатида ривожлани. Шунингдек, фуқаролик жамияти кенг маънода фақат демократик кадриятлари муҳитидагина эмас, балки авторитаризм режимида ҳам яшай олади. Лекин, тоталитаризмнинг пайдо бўлиши билан фуқаролик жамияти сиёсий ҳокимият томонидан бутунлай “ютиб” юборилади⁶².

Ўзбекистоннинг сиёсатшунос, ҳуқуқшунос, адабиётшунос ва файласуф олимларидан С.Жўраев, Н.Комилов, Т.Жўраев, Р.Жумаев, И.Эргашев, А.Рахмонов, М.Қирғизбоев ва бошқалар томонидан яратилган ушбу ўқув-услубий қўлланмада келтирилган ушбу фикр-мулоҳазаларни ҳурмат қилган ҳолда шунини таъкидлаш жоизки, “Фуқаролик жамияти – давлатнинг қўли етмаган қисми” дейиш, бизнингча бироз мунозаралиқдир. Бундай ёндашув собиқ марксча-ленинча ёндашув, унинг асосий тезиси – давлат тарихан пайдо бўлади ва тарихан йўқ бўлиб кетади, коммунистик жамият – давлат тасарруфсиз жамият деган ақидаги ҳамоҳангдир. Фуқаролик жамияти бошқарувсиз жамият, компассиз кема эмасдир. Фуқаролик жамияти бошқарилмаси, жамоат назорати билан бир қаторда жамият ҳаётида давлат назорати ҳам бўлмаси, бундай жамият анархияга, бошбошдоқликка юз тутиши, барқарорлик бузилиши муқаррардир.

Муаллифларнинг “Фуқаролик жамияти тушунчаси тор маънода талқин этилганда, у ҳуқуқий давлатнинг иккинчи томони бўлиб, улар бир-бирисиз яшай олмайди”⁶³ деган фикри ҳақиқатга яқиндир. Аслини олганда эса фуқарорлик жамияти ҳуқуқий давлатнинг бирдан бир “томони” эмас, балки унинг манбаи ва асосидир.

⁶¹ Ўзбекистонда сиёсий ислохотлар: стратегияси ва эришилган натижалари – Т.: Академия, 2010. – 112-113 бетлар.

⁶² Ўша манба, 112 – бет.

⁶³ Ўша манба, 112 – бет.

Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни ўзаро боғловчи ришта ижтимоий шериклик ва ижтимоий ҳамкорликдир. Бу фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат учун хрестоматик қоидадир. Агар жониз бўлса, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат образли ифодаланганда бир танганинг икки томонидир, улар бир – бирисиз мавжуд бўлмайди.

Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат ижтимоий шерикчилик, ижтимоий ҳамкорлик негизида шаклланади ва ривожланади. Уларни эклектик тушуниш илмий ҳақиқатга зиддир.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар кўлами, унинг мантиғи ушбу ҳақиқатни баралла айтишга имкон яратди ва мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятининг ривожлантириш концепциясида “Фуқаролик жамияти институтларининг янада ривожланишига эришиш, амалга оширилаётган ислохотларимизнинг очик ошкоралиги ва самарадорлигини таъминлашда, уларнинг ролини кучайтиришда “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши муҳим аҳамият касб этади”⁶⁴ деб бежиз таъкидланмаган. Айнан шу қонун орқали ижтимоий – иқтисодий ривожланиш дастурларини амалга ошириш, гуманитар муаммоларни ҳал этиш, мамлакатимиз аҳолиси турли қатламларининг ҳуқуқ ва эркинликлари, манфаатларини ҳимоя қилишда нодавлат нотижорат ташкилотларнинг давлат тузилмалари билан ўзаро муносабатларидаги аниқ чегараларни белгилаш ва ташкилий – ҳуқуқий механизмларни такомиллаштириш мумкин бўлади. Ижтимоий шериклик қонуни субъекти турли ижтимоий гуруҳлар, тадбиркорлар – ишбилармонлар, кичик ва катта бизнес вакиллари дур.

Фуқаролик жамияти институтларини давлат бошқарувида сиёсий иштироки яна шундаки, ушбу институтлар фуқаролик жамияти ривожланиб боргани сари нафақат ўзини ўзи назорат этади, балки давлат институтлари устидан ҳам жамоат назоратини ривожлантиради. Бунинг куртаклари бизнинг жамиятда пайдо бўлди. “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан қабул қилинган ва 2008 йил 1 январидан кучга кирган конституциявий қонун ижтимоий гуруҳларнинг энг сиёсийлашгани бўлган сиёсий партияларга берилган янги ҳуқуқлардан биридир. Ушбу конституциявий қонуннинг 4-моддасида Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Қонунчилик палатасидаги сиёсий партиялар фракцияларининг ҳар бири ва сайловчилар

⁶⁴ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.: “Ўзбекистон”, 2010. – 45 – бет.

ташаббускор гуруҳларидан сайланган депутатлар билан маслаҳатлашувдан ўтказилгандан сўнг Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва Сенати тасдиқлаши учун киритилиши қондасининг ўрнатилиши, шунингдек, мазкур Қонуннинг 6-моддасига биноан вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими номзодлари Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар кенгашларидаги партия гуруҳларининг ҳар бири билан маслаҳатлашувлар ўтказилгандан сўнг, тегишли халқ депутатлари кенгашларига тасдиқлаш учун тақдим этилиши қондасининг қабул қилиниши, сиёсий партияларга маҳаллий ҳокимият органлари фаолияти устидан назорат этишни ҳуқуқий ва сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилиши каби янги қондалар сиёсий партияларнинг жойларда давлат ҳокимиятини шакллантириш, улар фаолияти устидан жамият назоратини ўрнатиш, лозим бўлса муайян таклифлар билан парламентдаги ўз фракцияларига аниқ таклиф билан чиқиш ҳуқуқини берди. Ушбу конституциявий қонун нодавлат ташкилотларнинг, айниқса сиёсий партияларнинг мамлакат парламентида халқ иродасини ифода этиш, давлат бошқарувини халқ назорати остида амалга ошириш учун мустаҳкам ҳуқуқий асослар яратди.

Ижтимоий гуруҳлар оломондан, ижтимоий тўдадан фарқ қилади. Социологлардан С.Хан ва В.Ханлар таъкидлашича, “Ижтимоий гуруҳ – умумий манфаатлар, қизиқишлар, қадриятлар ва дунёқарашлари маълум бир ижтимоий тизимга уюшган ва тарихан шаклланган муҳим бирликдир”⁶⁵.

Сиёсатшунос Ш.Мамадалиев ижтимоий гуруҳлар, уларни давлат ҳокимиятини шакллантиришдаги ўрнига баҳо берар экан, ижтимоий гуруҳларни таркиби ёки нуфузига қараб эмас, балки “ҳаракати” га, (Т. Шибутани), аниқроғи - айнан ижтимоий фаолиятига қараб тадқиқ этишни таклиф этади⁶⁶. Бу гапда жон бор албатта. Юқорида Бразилиянинг Рио шаҳрида трамвайда содир бўлган воқеа, уни сиёсий тартибот тақдирига қанчалик боғлиқ эканлигини тасвирлаганимизда ҳам гуруҳ фаолиятининг асосий эканлигига иқдор бўлган эдик. Трамвай орқа эшигидан чиққан йўловчи ва у уюшган уч кишидан иборат ижтимоий гуруҳ минг кишидан иборат бўлган ижтимоий гуруҳ ҳоҳиш иродасини ифода эта олади. Бу ерда сон, нуфуз эмас, балки ижтимоий ҳатти – ҳаракат, фаолият асосийдир. Шундай қилиб, муайян хулоса тарзида шуни таъкидлаш жоизки, сиёсий тартиботни мавжудлигида ижтимоий гуруҳлар унга мустаҳкамловчи ёки уни заифлаштирувчи ёхуд қўпоровчи таъсир кўрсатишлари мумкин. Гап сиёсий тартиботнинг табиати, квалификацион хусусиятлари қанчалик у жамият ижтимоий гуруҳлари манфаатлари билан

⁶⁵ Хан С. Хан В. Социология. – Т.: Адолят, 1999. – 82 с.

⁶⁶ Мамадалиев Ш.О. Халқ ҳокимияти. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2003 – 113 бет.

келиша олиши, ижтимоий шерикликни амалга ошириши, уни удалай олиш қобилиятида.

Мамлакатимизда ушбу жараён ижро ҳоқимияти институтлари орқали амалга оширилади. Ижро ҳоқимиятининг сиёсий етуқлиги унинг субъектларининг сиёсий маданияти ва сиёсий савияси фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий миллий давлатнинг тақдирини белгилайди.

2.2. Сиёсий ҳоқимиятнинг амалга ошириш жараёни ва унга сиёсий тартибот муносабати

Жамият демократлашуви ва модернизациялашув жараёни сиёсий ҳоқимият томонидан ўрнатилган сиёсий тартибот хусусиятларига кўп жиҳатдан функционал равишда боғлиқ эканлиги аксиоматик қонда эканлиги ХХІ аср бошларида жаҳоннинг турли ҳудудларида, хусусан, араб дунёсида, 2010-2013 йилларда содир бўлган ижтимоий-сиёсий бўҳронлар – Миср, Яман, Ливия, Йордания, Сурия ва бошқа давлатларда авторитар давлат сиёсий тартиботларига қарши оммавий норозиликлар қиёфасида тасдиқланди. ХХІ асрга келиб глобал миқёсда жаҳонда демократлашув жараёни асосий тенденцияга айланди. Авторитар сиёсий тартиботлар қанчалик ўзини эркин бозор муносабатлари, демократия тарафдорлари, деб кўрсатишга уринмасин, барибир бундай сиёсий тартиботларнинг умри тугаганлиги кўринади, аҳолининг сиёсий саводхонлиги ва сиёсий маданияти ривожланган сари бундай сиёсий тартиботларнинг антидемократик моҳияти тобора фош бўлиб боради.

Авторитар сиёсий тартиботларнинг афзал ва устун томонлари ҳам мавжуд: улар сиёсий ҳоқимият ресурсларидан ижтимоий барқарорликни, ҳаттоки муайян даражада иқтисодий ўсишни ҳам таъминлай оладилар.

Буни Тайвань, Жанубий Корея каби янги индустриал давлатлар, Чилида Аугусто Пиночет мисолида кузатиш мумкин. Авторитар сиёсий тартиботларнинг заиф жиҳати – фуқаролар томонидан турли – туман манфаат ва эҳтиёжларини ифода этиш учун шарт-шароитлар чекланганлигида. Ҳар қандай муҳолиф кучни таъқиб этишида, натижада муқобилликни ҳам таъқиқланишида кўринади.

Ўзбекистонда шакллантирилаётган ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти бундан мустаснодир. Ўзбекистонда сиёсий ислохотлар иқтисодий, сиёсий ва бошқа ислохотлар билан тенг равишда, мунтазам олиб борилмоқда, сиёсий соҳанинг тобора либераллашуви ва янада демократлашуви кучли ва мунтазам ривожланиш тенденциясига айланди. Давлат қатор функцияларни фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига нодавлат ташкилотларига босқичма-босқич ўтказмоқда, давлат органлари ва нодавлат ташкилотлари

Ўртасида ўзаро “тийиб” туриш ижтимоий мувозанатни сақлаш жамоат назорати механизми шаклланимочда.

Бу ҳақда демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий масалалари билан шуғулланувчи олим Ф.Мусаев шундай дейди: “Фуқаролик жамият сари бораётган ҳар қандай жамиятда вақти келиб сиёсий майдонга турли хил партиявий муассасалар ўрнига маълум манфаатларнинг тарафдорлари бўлган сайловчилар томонидан қўллаб-қувватланувчи ноҳукумат ва нопартиявий сиёсий, сиёсий мавқеи баланд бўлган ташкилотлар кириб келиши табиийдир. Бундай ҳол рўй берганда эски партиялар, парламентдаги фракциялари ва уларни молиявий таъминлаб турган кучлар сиёсий конъюнктурага бардош бера оладиган жиддий рақибга дуч келади. Бу эса ўз навбатида партия институтларини маблағ билан юргизиб турган гуруҳларнинг бир қисми ўз эътиборини мустақил секторга қаратишига олиб келади. Шу тариқа фуқаролик институтларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида янада салмоқли ўрин эгаллаши таъминланади”⁶⁷.

Албатта, ушбу мулоҳазаларда илмий ҳақиқатга яқин томонлар билан бир қаторда бизнинг назаримизда айрим ноаниқликлар, нотўғри талқинлар ҳам учрайди. Масалан, муаллиф сиёсий партияларни ва уларнинг фракцияларининг давлат тасарруфидаги институтлар деб тушунади. Сиёсий партияларни ким молиялаштиради? Албатта, сиёсий партия нодавлат ташкилоти сифатида ўзини ўзи молиялаштириши лозим (Назарий жиҳатдан – Ш.О.). Бироқ Ўзбекистон шароитида мавжуд сиёсий тартибот томонидан “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида” Қонун қабул қилинган бўлиб, сиёсий тартиботни демократиялаштиришнинг дастлабки босқичида сиёсий партияларнинг молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш амалиёти юзага келган. Бундай сиёсат сиёсий партиялар фаолиятини рағбатлантириш, уларни аҳолининг турли қатламларини қамраб олишларини таъминлаш мақсадида олиб борилади. Ўрни келганда айтиш лозимки, сиёсий партиялар фаолиятини молиялаштириш (қисман) жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида ҳам кузатилади. Муаллифнинг мулоҳазаларига янада аниқлик киритиш мақсадида шуни таъкидлаш жоизки, жамоат ташкилотлари орасида энг “сиёсийси” бўлмиш сиёсий партиялар сиёсий ислохотларнинг дастлабки босқичларда давлат томонидан қўллаб-қувватланишига эҳтиёж сезади.

Давлат томонидан сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш жараёнида уларни молиялаштириш ҳаётий заруратдир. Бунинг объектив ва субъектив сабаблари ҳам мавжуд.

Объектив сабаби шундаки, сиёсий ҳокимиятни амалга оширишда бир партиявийлик тизим ўрнига кўппартиявийлик тизими шаклланиш жараёнида

⁶⁷ Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий- ҳуқуқий асослари. – Т.: “Ўзбекистон”, 2007. – 67 б.

мустақилликнинг дастлабки боскичларида оммавий онгда ҳар қандай партиядан “безиш”, унга салбий қараш сақланиб қолади. Чунки собиқ коммунистик партияннинг зўравонлиги, барча ижтимоий ишларга аралашуви, эркин фаолиятга босим ўтказиб келганлиги фуқароларни чўчитади, партиядан узоқроқ юришга чорлайди. Буни бугунги партиаларнинг ижтимоий нуфузи, электоратининг сони мисолида ҳам кузатиш мумкин. Бугун ҳеч қайси сиёсий партия мамлакат аҳолисининг лоақал ўндан бир қисмини ўз мафқураси билан қамраб олмаган.

Субъектив сабаби шундаки, демократик жамиятга ўтишнинг дастлабки боскичида айниқса, “ўтиш даври” да ҳар қандай жамоат ташкилотини давлат томонидан муайян молиявий қўллаб-қувватланишга муҳтожлик сезади. Чунки бу даврда унинг “мулкни” бўлмайдиган, давлат ёки муайян ижтимоий гуруҳлар томонидан моддий қўллаб-қувватлашсиз у мавжуд бўла олмайди. Шу боис сиёсий партиялар давлат дотациясига муайян даражада қарам бўлади.

Сиёсий ислохотларнинг юқори боскичларида, айниқса, бикамерализм принципини, яъни икки палатали парламент тартибига ўтиш қонун ижодкорлиги билан сиёсий партия фракцияларининг мунтазам шуғулланиши сиёсий партияларнинг ижтимоий обрўсини тобора оширади, партия моддий ва маънавий улғаяди, энди у сиёсий бошқарув ишларида дадил ва қатъий ўз позициясини ифода эта олади. Бунинг сабаби у энди нобюджет маблағларига, турли ҳомийлар томонидан ҳам молиявий қўллаб-қувватланиш амалиётига эга бўлади. Юқоридаги муаллифнинг фикр-мулоҳазаларига яқин ясаб шуни таъкидлаш жоизки, давлат бошқарувининг демократлашувида сиёсий ҳокимиятнинг амалга оширишда босқичма-босқич сиёсий ислохотлар мантиқан давлат ва нодавлат институтлари ўртасида ўзаро шериклик, ҳамкорлик муносабатларига эҳтиёжни кучайтиради. Фуқаролик жамияти юқорида таъкидлаганимиздек, фақат ижтимоий шериклик ва жамоат назорати принципларини ҳаётда қарор топтириш орқали шаклланади. Бунда “кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига ўтиш” принципининг нақадар ҳаётий эканлиги яққол кўзга ташланади. Ҳуқуқий давлат фуқаролик жамиятисиз мавжуд бўлмаганлиги каби, фуқаролик жамияти ҳам кучли давлатсиз, унинг қўллаб-қувватлашсиз мавжуд бўлмайди. Кучли давлатнинг манбаи эса – халқ, жамиятдир. Халқ ва давлат, жамият ва сиёсий ҳокимият ўртасида, турли давлат ва нодавлат институтлари ўртасида ўзаро ҳамкорлик, қўллаб-қувватлаш бўлмаса ижтимоий тараққиётга эришиб бўлмайди. Бу ободончиликка эришиш ёки жиноятчиликка қарши курашиш бўладими – сиёсий ҳокимият ва нодавлат ташкилотлари, давлат институтлари ва фуқаролар ўртасида ўзаро ҳамкорлик, ижтимоий шерикликни тақозо этади.

Агар ушбу масалага хронологик жиҳатдан қарайдиган бўлсак, сиёсий ҳокимиятни амалга оширишда давлат сиёсати асосий урғуни сиёсий тартиботга эмас, балки нодавлат ташкилотларига, биринчи навбатда сиёсий ҳокимиятга муқобил бўлган жамият ташкилоти сиёсий партияга бериб келади. Тарихан ёндашадиган бўлсак, мамлакат Президенти томонидан нисбатан узоқ, бироқ аҳамияти жиҳатидан яқин бўлган 1995 йил 10 январида Халқ депутатлари Тошкент вилояти кенгаши сессиясида сўзлаган машҳур нутқини эслаш kifоя. Сессияда Президент сиёсий ҳокимият ўз вазифасини фақат жамоатчилик асосида, қўпчиликнинг қўллаб-қувватлаши, сиёсий партияларнинг фаоллашуви орқали бажариши мумкинлигини таъкидлаб “бугунги кунда эски тизим янги, эркин тизимга ўрнини бўшатиб бераётган бир пайтда – бу масала энг муҳим, ҳал қилувчи масалага айланмоқда”⁶⁸ деган эди.

Концептуал жиҳатдан қараганда сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш жараёни сиёсий тартибот категориясидан ташқари “давлат тартиби” категорияси билан узвий боғлиқ. Бизнинг назаримизда “сиёсий тартибот” ва “давлат тартиботи” категориялари бир-биридан мазмун ва вазифалари жиҳатдан фарқ қилади, улар айнан эмас.

Сиёсий жараёнлар ва сиёсий институтларга бағишланган аксарият диссертацион ва монографик тадқиқотларда ушбу категориялар фарқига эътибор қаратилмайди⁶⁹, улар гўёки айнан деб тушунилади. Аслида эса сиёсий тартибот ва давлат тартиботи категориялари айнан, бир нарсаси эмас.

“Сиёсий тартибот” категорияси “давлат тартиби” категориясидан кенгроқ тушунча бўлиб, у парламент томонидан қабул қилинган қонунлар ва конституциядан ташқари турли ижтимоий гуруҳлар қатламлар ўртасида шаклланадиган нормалар, норасмий муносабатлар, айниқса жамият сиёсий маданиятини ҳам ўз таркибига олади. Бундан ташқари айнан жамият аъзоларининг, жамиятнинг сиёсий маданияти даражаси жамият сиёсий тартиботи, унинг муайян тарихий типини белгилайди.

Буни муайян қоида деб баҳолаш ҳам мумкин. Масалан, тоталитар тузумдан ва сиёсий тартиботдан бирданига демократик сиёсий тартиботга ўтиб бўлмайди.

Бир тузумдан ва бир сиёсий тизимдан бошқа бир тузум ва сиёсий тизимга ўтиш осон, силлиқ кечадиган жараён эмас, у муайян тарихий вақтни – ўтиш даврини тақозо этади.

⁶⁸ Каримов И.А. Биздан озода ва обод Ватан қолсин 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон” 1996. 359 – бет.

⁶⁹ Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: назария ва хорижий тажриба. Т.: Янги аср авлоди. 2006.

Расулов Х. Сиёсий фаоллик // Жамият ва бошқарув. 2002. №3. 52-53 бет. Мамадалиев Ш. Халқ ҳокимияти. Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2003. 224 бет.

Буни мамалакатимиз Президенти ўз вақтида кўра билган эди ва етмиш йиллик мустабид тузум асоратлари мустақилликка эришиш биланоқ ўз-ўзидан йўқолади, дейиш нодонлик бўлар эди, деб таъкидлаган эди.

Дарҳақиқат, барча ижтимоий ўзгаришларининг марказида инсон туради. Инсон онги, унинг маданияти, билим савияси ижтимоий тараққиётни белгилайди. Ушбу ҳақиқат кўзга кўринган социолог ва файласуфлар томонидан ҳам бугун эътироф этилмоқда.

Ижтимоий тараққиётнинг “умуртқа поғонаси”, иқтисодий қадриятларнинг асосий манбаи, таниқли АҚШ футурологи (башоратчиси) Э.Тоффлернинг айтишича билим бўлиб бормоқда⁷⁰.

Шу боис ижтимоий тараққиёт инсон билим даражасига, унинг маданияти савиясига боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Ҳар қандай сиёсий ёки давлат тартиботи пировардида жамият аъзоларининг сиёсий ва ҳуқуқий онги, сиёсий ва ҳуқуқий маданияти даражаси билан боғлиқ, сиёсий ва ҳуқуқий маданият ижтимоий ёки сиёсий тартибот типини, уни қандай бўлишлигини белгиловчи омидир.

Собиқ тоталитар ва авторитар сиёсий тартибот ва сиёсий тизимдан демократик, халқ манфаати устун бўлган сиёсий тартиботга ўтиш шунинг учун бир зумда ёки бир неча йилда бўладиган нарсга эмаслиги аён бўлмоқда.

Кишилар тафаккурини, онги ва маданиятини замон талаблари асосида юксалтирмасдан туриб жамиятда демократия принципларини қарор топтириш амри маҳол.

Хулоса қилиб айтганда, демократик сиёсий тартиботнинг қарор топиши муайян “ўтиш даври”ни тақазо этади.

Бироқ, “ўтиш даври” сиёсатшунос, файласуф олимнинг таъкидлашича, “Ижтимоий – иқтисодий, сиёсий тузум эмас, балки мамлакатларнинг унга ўтиши учун зарур бўладиган заминларни шакллантиришга кетадиган тарихий оралик босқич ҳисобланади”⁷¹. Унинг бошланиши мамлакатларда бўладиган, энг аввало, сиёсий ўзгаришлар ва унинг заминиди эса иқтисодий, ижтимоий ҳамда маънавий соҳалардаги ўзгаришлар билан боғлиқ бўлса, “поёни”, “охири” янги вужудга келган жамиятнинг ўз имкониятларини тўла юзага чиқара билиши, замон нуқтаи назаридан барқарор тараққиёт учун имкониятларнинг таъминланганлиги билан боғлиқ бўлади⁷².

Ушбу фикрни Президенти И.Каримов янада аниқроқ ва лўндароқ қилиб “Туркистон” газетаси мухбирининг саволларига жавоб берар экан, шундай ифодалайди: “Бугунги ҳаётимизнинг кечаги кунимиздан асосий фарқини

⁷⁰ Тоффлер Э. Война и антивоенность – М.: АСТ: Транзиткнига. 2005 – 112-с.

⁷¹ Отамуратов С. Миллий ривожланиш фалсафаси. Т.: Академия. 2005 – 223-б.

⁷² Отамуратов С. Миллий ривожланиш фалсафаси. Т.: Академия, 2005 – 223-б.

топмоқчи бўлсак, бу аввало одамларнинг тафаккури ўзгариб, аниқроғи, юксалиб бораётганлиги билан белгиланади”⁷³.

Эскича қарашлар билан янги ҳаётни қуриб бўлмайди, дейди Президент. Янгича ҳаёт – демократия принципларига асосланган ҳаёт барча ўзгаришларнинг асосий субъекти – шахс, унинг ҳуқуқий ва сиёсий маданиятидан айри ҳолда шаклланмайди.

Сиёсий маданият эса бу механик тарзда, сиёсий тизимни ўзгартириш, янгича қонунлар қабул қилиш билан шаклланмайди. Сиёсий маданият шахс камолотининг чўққисидир. Бундай дейишга асос бор. Зотан сиёсий маданият заминиди юксак ахлоқий маданият, маънавият, инсонпарварлик билан йўғрилган дунёқараш ётади. Сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш жараёнида жамият аъзоларининг сиёсий маданиятининг ҳолати, ривожланганлик даражаси муҳим рол ўйнайди.

Мамлакатда демократик сиёсий тизим, демократик институтлар “де юре” шакллантирилиши мумкин. Бироқ “де факто”, яъни амалда бундай институтлар самарасиз бўлиши мумкин. Бунинг сабаби – ҳар қандай демократик институт охир оқибатда инсон, фуқаро томонидан тасарруф этилади. Унинг “ишлаши” ундан фойдаланувчи шахс, фуқаронинг онги, маданияти даражасига боғлиқ. Тадқиқотчи Ф.Мусаев тўғри таъкидлаганидек “демократик тараққиёти йўлини танлаган ҳар бир мамлакатда сиёсий ва ҳуқуқий маданият савияси демократик давлатларга мос бўлиши лозим”⁷⁴.

Сиёсий маданият даражаси турли халқларда, мамлакатларда ўзига хос хусусиятга эга. Бу фактни бугун кўпчилик эътироф этади. У илмий тилда “менталитет” деб ифода этилади.

Кишиларда миллий менталитет бўлгани каби уларда унинг сиёсий шакли ҳам бўлишлиги муқаррар. У “сиёсий менталитет” деб аталади. “Менталитет” тушунчаси турли этнослар, миллий бирликлар тарихи, антропологияси ва этнологияси билан шуғулланувчи олимлар томонидан илмий талаффузга киритилган. Илмий манбаларга кўра, “менталитет” тушунчаси илк бор Л.Леви Бр്യюл, Л.Февр, М.Блок, Ж.Лефевр каби кўзга кўринган антрополог олимлар томонидан фанга киритилган⁷⁵. Ушбу олимлар бу тушунча орқали кишиларнинг ўзига хос руҳий хислатлари, этник ва маданий мансублигини ифода этадиган муайян дунёқарашни, идрок этиш хусусиятларини ифода этишга ҳаракат қилганлар. Менталитет ҳар бир халқ, миллатнинг бетакрор, ўзига хос миллий жиҳатларини ифода этадиган категориядир.

⁷³ И.А.Каримов, биз келажагини ўз қўлимиз билан қураимиз. 7 – жилд. Т.: Ўзбекистон. 1999. 227 бет

⁷⁴ Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари. Т.: Ўзбекистон. 2007. 247 – бет.

⁷⁵ Плесанек О.В. Ментальность как научная категория// Ментальность этнических культур. Материал международной конференции. Санкт – Петербург, 9-10 июня 2005 г. СПб, 2005. с 13.

Методологик ва концептуал жиҳатдан ёндашилганда “менталитет” ижтимоий фалсафий категориядир. Бироқ у сиёсий фан соҳасида ҳам муайян институционал категория мавқеига бемалол давогарлик қилиши мумкин. Зотан бугунги сиёсатшуносликда “сиёсий менталитет” категориясининг турли жиҳатлари кенг тадқиқ қилинмоқда, унинг жамият демократиялашувида, миллий ўзликни англашда, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришдаги бекиёс ўрни тобора чуқур англаб етилмоқда. Бунинг аниқ исботи – ўзбек олимларидан М.Қуронов, М.Бекмуродов, Ш.Мадаева, В.Қўчқоровлар томонидан миллий менталитетнинг турли жиҳатларини ёритишга бағишланган диссертацион тадқиқотлари, монография ва рисоаларининг мавжудлиги, бу йўналишдаги илмий изланишларнинг тобора ривожланишидир⁷⁶. Ушбу йўналишда қатор муаммолар ҳам ўз ечимини кутмоқда. Сиёсий маданият, унинг ривожигина Ўзбекистонда кўзланган асосий стратегик вазифани – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини қарор топишини таъминлайди. Бироқ бу ўз-ўзидан, демократик мазмундаги қонунларни қабул қилиш билан бўлмайди. Жамиятда энг консерватив нарса – инсон онги ва тафаккуридир. Бунинг сабаби – киши онги ва тафаккури дунёқараш, бординги, “менталитети” муайян ижтимоий – сиёсий макон, вақт ва маконининг контенуимида шаклланади. Унинг ўзгариши, уни “ўзгартириш” анча мушкул иш. Буни ўз вақтида фаҳмлаган иқтидорли тадқиқотчилар “Ўзбекистон сиёсий менталитетида “тартиб” деганда, ҳануз қандай яшаш кераклиги ҳақидаги ижтимоий кўрсатмалар тушунилишини” куюнчаклик билан таъкидлайдилар⁷⁷.

Муаллифлар тўғри эътироф этганларидек, ўзбекларда ҳануз Иттифокдан қолган дунёқараш, ўзига хос сиёсий менталитет сақланиб қолган. Улар сиёсий менталитетида “тартиб” асосий қадрият ҳисобланади. Ҳар қандай фаолият “юқоридан” бериладиган кўрсатмалар, буйруқлар асосида бўлишлиги жамиятда тартиб-интизом бўлишлигининг кафолати, шарти деб тушуниш ҳануз сақланиб қолган. Юқоридан кўрсатмалар қанча кўп бўлса, инсон ўз фаолиятида қанчалик чекланса, қандай яшаш кераклиги тўғрисидаги буйруқ, кўрсатмага амал қилса – жамиятда шунча тинчлик, осойишталик ва барқарорлик ҳукм суради, сиёсий тартиб асосан шунга хизмат қилади деган ақида, тушунча кўпчиликни ҳали тарк этмаган. Аслида эса бунинг тескариси бўлиши лозим. Чунки конституциямизда инсон ҳуқуқи ва эркинликлари энг олий қадрият деб олинган бўлиб, давлатнинг ҳам, давлат тартибининг ҳам бирдан бир манбаи халқ деб

⁷⁶ М.Қуронов. Ўзбек характери ва миллий ғоя. Т.: Маънавият, 2005. 96 – бет; В.Қўчқоров. Миллий ўзликни англаш ва ижтимоий – сиёсий жараёнлар. Т.: Академия, 2005. 155 – бет; Ш.Мадаева. Миллий менталитет ва демократик тафаккур. Т.: 2007. 128 – бет.

⁷⁷ Х.Т. Одиқориев, Ш.Ғ.Ғойибназаров. Сиёсий маданият. Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. 2004. 168 – бет.

таъкидлангандир. Демак, шундай экан, фуқароларни ўзини ўзи бошқариш институтлари тобора ривожланар экан, “юқоридан” бўладиган кўрсатмалар энди истиқболсиздир.

Жамиятимизда демократик сиёсий тартибот қарор топиши муносабати билан бугунги кунда кўпчилик кишилар ўз фуқаролик позициясига, фуқаролик мавқеига эга бўлмоқда, давлат ва жамият нисбатида кейингисининг салмоги ортмоқда, энди жамият халқ давлат хизматкори эмас, балки давлат халқ хизматкорига айланмоқда. Буни англаш сиёсий менталитетдаги ўзгаришларга боғлиқ. Бугун халқ, жамият ва конкрет фуқаро, шахс учун мутасадди бўлган давлат институтларининг, давлат мутасадди раҳбар ходимларининг маъсулият, ҳаттоки жавобгарлиги масаласи кун тартибига қўйилмоқда, давлат институтлари фаолияти устидан жамоат назоратини кучайтиришга қаратилган ҳуқуқий асослар тобора такомиллаштирилмоқда.

Ўзбекистонда халқ ҳокимиятчилиги⁷⁸, яъни демократик давлатчилик босқичма-босқич шакллантирилмоқда. Албатта, халқ ҳокимияти, халқ иродаси, қадимги Рим мутафаккири Луций Сенеке айтганидек “*Vox populi – vox dei*” яъни халқ иродаси – Аллоҳ иродаси эмас. Демократик давлат шароитида давлат ва жамият ўртасида ўзаро “тийиб” туриш, мувозанатни сақлаш механизми қарор топади. Акс ҳолда жамиятда анархия ҳукм суради ёки анархияга, бошбошдоқликка, яъни, беқарорликка йўл очилади. Шунинг учун давлат институтларининг жамоатчилик билан нафақат алоқасини ўрнатиш, балки уни мустаҳкамлаш ва такомиллаштириб бориш демократик давлат ва бозор муносабатларини муҳим шартидир⁷⁹.

Сиёсий тартибот, айниқса давлат тартиби, уни амалга оширувчи институтлар доимо жамоатчилик билан узвий алоқани ўрнатишлари шарт.

Давлат ва жамият, давлат ва унинг институтлари билан кенг жамоатчилик ўртасида алоқа заифлашса ёки узилиб қолса, давлат ўз манбаидан (конституцияга биноан – Ш.О) узилиб қолади, бундай давлат таназзулга юз ўгиради. Бунга асло йўл қўйиб бўлмайди. Зотан демократик давлатнинг кучи ва қудрати – уни халқ томонидан қанчалик қўллаб-қувватланишига функционал равишда боғлиқ.

Ўзбекистон шароитида сиёсий ҳокимият ўз вазифасини қачонки фуқаролар у томонидан қабул қилинаётган ва жамиятга таклиф қилаётган қонунларида, буйруқлари, қарорлари ва тавсиялари – кўрсатмаларини у ёки бу даражада қабул қилишигагина эмас, балки ҳар бир фуқаро шахс томонидан ўзини миллий жиҳатдан англаши, аниқроғи – маънавий, ҳуқуқий ва сиёсий

⁷⁸ Мамадалиев И.О. Халқ ҳокимияти: назария ва амалиёт. Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. 2003. 224-бет.

⁷⁹ Емельянов С. Теория и практика связи с общественностью – СПб. Питер. 2007. 240 с.

Ўзлигини англаши заминиди муваффақиятли кечиши мумкин. Шахс, фуқаро давлат ва жамият “дарди” ни Ўз “дарди” деб фаҳмлай олгандагина унинг ижтимоий фаоллиги ошади, у ижтимоий ишларда фаол бўлади. Афсуски бундай ҳолат барча кишиларда бирдай эмас. Таниқли сиёсатшунос олимларимиздан Воҳобжон Қўчқоров тўғри таъкидлаганидек, “хатто мустақилликка эришгач ҳам миллий (тарихий, сиёсий ва маънавий) ўзликни англаш барча фуқароларимизга хос тафаккур даражасига кўтарилмади. Аксарият фуқаролар хануз миллий ўзликни англаш моҳиятини билмайдди, уни ўта содда, яъни ўзини Ўзбек миллати вакили эканини билишдан иборат, деб тушунади. Бу ҳол кишиларнинг демократик жараёнларга муносабатига салбий таъсир этмай қолмайди, албатта”⁸⁰.

Миллий ўзликни англаш шу маънода қуйидаги вазифаларни амалга ошириш учун муҳимдир:

- миллий мустақилликнинг тарихий аҳамияти кишилар онгида мустаҳкамлаш.
- Ўзбекистон кўпмиллатли, кўпконфессияли давлат эканлигини, титул миллат кўпмиллатли оиланинг аъзоси эканлигини тушиниш.
- Миллий манфаатларнинг моҳиятини тўғри тушуниш, миллий худбинликка берилмаслик.
- Жамиятда толерантликни, яъни миллий ва диний бағрикенгликни, фуқаровий ҳамжиҳатликни таъминлаш.
- Давлат рамзларини муқаддас деб билиш, Ўзбекистонни ягона Ватан эканлигини англаш ва ҳақозо.

Сиёсий тартибот айна шу вазифаларни бажаришга қаратилган тизимдир. Юқорида таъкидланганидек сиёсий тартибот давлат тартиботи ёки давлат институтлари билан айнан эмас, у асосан жамият, унинг аъзолари, нодавлат институтлар, норасмий муносабатлар, қўйингки, конкрет инсон қувончлари ва ташвишлари билан боғлиқ. Давлат тартиби буни ҳисобга олмоғи, у билан ҳисоблашмоғи лозим. Чунки расмий давлат сиёсий тартиби билан норасмий, жамиятда сиёсатдан ташқари бўлган, инсон кундалик турмуши билан боғлиқ бўлган, халқ томонидан шакллантирилган норасмий ижтимоий нормалар, қадриятлар, одатлар ва расм – русумлар борлигини унутмаслик керак. Шунинг учун давлат томонидан ўз сиёсий ҳокимиятини амалга ошириш жамиятдаги сиёсий тартибот мазмунини унинг давр, вакт таъсирида ўзгариш жараёнларини унутмаслиги лозим. Бу нафақат сиёсатга алоқадор, балки давлат сиёсатини амалга оширишга мутасадди бўлган сиёсий институтларга ҳам боғлиқ. Ушбу институтларнинг сиёсий ва мафкуравий жиҳатлари демократик сиёсий тартиботнинг жамиятда институтлашувига таъсир кўрсатади. Қуйидаги

⁸⁰ Қўчқоров Б. Миллий ўзликни англаш ва ижтимоий жараёнлар. Т.: Академия. 2007. 131 – бет.

параграфда шундай институтларнинг энг муҳимларидан бири ҳокимлик институти ва унинг мафкуравий (сиёсий) жиҳатларини таҳлил этамиз.

2.3. Ҳокимлик муносабатларининг сиёсий ва мафкуравий жиҳатлари.

Сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш жараёнида асосий фактор – ҳокимлик институти муҳим рол ўйнайди. Ушбу институт ижро ҳокимиятининг муҳим бўғинидир. Мамлакатимизда шакллантирилаётган фуқаролик жамияти, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш институтларининг ривожланиши ва такомиллашуви тенденцияси сиёсий тартиботни амалга оширувчи ушбу институтга катта талаблар қўяди. Биринчи навбатда демократик давлат қурилиши ва демократик сиёсий бошқарув ҳокимлик институтини янада такомиллаштиришни, уни модернизация қилишни тақозо этади. Бу масала Республика Президенти томонидан мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида бошқарув соҳаси учун етук кадрлар тайёрлашга мўлжалланган Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академиясининг очилиши маросимида сўзлаган дастурий нутқида (1995 йил 3 октябрь) ўз ифодасини топди.

“Бугунги куннинг энг муҳим вазифаси – дейди Президент И.Каримов – ҳаётимизнинг барча соҳаларида, айниқса, бошқарувда, Республика миқёсида, вилоят, шаҳар, туман, қишлоқ ва маҳаллаларни бошқаришда тармоқ бўғинларини идора этишда янгича фикрлайдиган қийин дамларда маъсулиятни ўз зиммасига ола биладиган ҳаёт билан ҳам қадам юришга қодир, имони пок, билимдон, ишбилармон одамларни топиш, уларга ишонч билдиришдан иборат”⁸¹.

Бугунги ўзбек давлатчилигида сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш нафақат ҳуқуқий механизмни ишга солиш, демократик мазмундаги қонунлар яратиш, инсон манфаатларини устувор деб билувчи қарорлар қабул қилиш, балки ушбу қонун ва қарорларни ҳаётга жорий этишга қодир малакали давлат ходимларини тарбиялашни, уларни муносиб лавозимларга тайинлашни, улар салоҳиятидан жамият фаровонлиги йўлида самарали фойдалана билишни тақозо қилади. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, қонун чиқарувчи орган-парламентдан ташқари ушбу қонунларни ижросини таъминлайдиган сиёсий институт - ҳукумат шакллантирилди.

Ҳукумат давлат бошқарув тизимининг энг олий органи бўлиб, Конституция ва парламент томонидан қабул қилинадиган қонунлар асосида мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатини амалга оширади. Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикасининг ҳукуматидир. Жаҳоннинг турли мамлакатларида ҳукумат турли номлар билан, масалан, Кабинет, Министрлар Кабинети, Давлат

⁸¹ Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4 – жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 1996. - 54 – бет.

Кенгаши, Федерал ҳукумат ва ҳақозо номлар билан аталади. Номланишдан қатъий назар ҳукумат ижро ҳоқимияти бўлиб, Президент ва мамлакат парламенти томонидан қабул қилинадиган қонунлар, қарорлар ва фармойишларни ижро этишга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан республикада ижро этувчи ҳоқимиятнинг амалга оширилиши тўғрисидаги конституциявий қоида ҳукумат мақоми, унинг алоҳида ҳуқуқларини, таркибини, қонун чиқарувчи органлари, ижро этувчи ҳоқимият органлари билан ўзаро муносабатлари таркибини белгилашда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистонда ҳукумат Президент, Олий мажлис ва суд ҳоқимияти билан бир қаторда ҳоқимиятлар бўлиниши принципи асосида давлат ҳоқимиятини амалга оширади.

Вазирлар маҳкамаси давлат бошқарув органлари тизимига ва ўзи ташкил этадиган хўжалик бошқаруви тузилмаларига бошчилик қилади, уларни ўзаро ҳамжиҳат бўлиб фаолият юритишини таъминлайди. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ўз фаолиятини ўзаро келишув, қонун устуворлиги, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш принциплари асосида ташкил этади.

Расмий жиҳатдан ёндашилганда, Ўзбекистон ҳукумати халқ манфаатлари асосида фаолият кўрсатади, мамлакатимизни жаҳоннинг илғор мамлакатлари қаторидан муносиб ўрин эгаллаши учун хўжалик, маданият, фан ва техника соҳаларида изчил сиёсатни амалга оширмоқда, мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий юксалишига ҳисса қўшмоқда.

Бироқ, Президентимиз фикрича, ҳали кўп раҳбар кадрларимизда қатъият, азму шижоат етишмайди, уларнинг сиёсий маданияти замон талабларига ҳозирча жавоб бермайди.

Ушбу фикр Президентимиз томонидан 2005 йил 7 февраль куни Оқ сарой қароргоҳида Вазирлар маҳкамасининг янги таркиби билан ўтказилган йиғилишда қуйидагича ифода этилди: “Ҳукумат ва унинг аъзолари зиммасига юкланган қайси масалаларни олмайлик, бу иқтисодиётимизга ва хўжалик субъектларига ҳар томонлама эркинлик бериш бўладими, ер ости ва усти бойликларидан оқилона фойдаланиш бўладими, хусусийлаштириш, маҳсулот ишлаб чиқишни монополиядан ҳоли қилиш ва соғлом рақобатни ташкил қилиш бўладими, қўшни давлатлар ва хорижий ҳамкорларимиз билан иқтисодий муносабатлар, савдо-сотиқ масалалари бўладими, таълим-тарбия ва соғлиқни сақлаш ёки бандлик ва ижтимоий муҳофаза масалалари бўладими уларнинг барчасида мавжуд муаммоларни ечиш учун очиқ тан олиш керак, кўпчилик раҳбарларда масъулият, қатъият ва азми шижоат етишмаслигини кўриш қийин эмас”⁸².

⁸² Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.: “Ўзбекистон”, 2005 – 228 б.

Президент фикрича бугунги кунда, кенг қўламли ислохотларнинг бугунги босқичида давлат бошқарув тизимида фаолият юритадиган раҳбар ходимларга қуйидаги икки талаб қўйилади: биринчидан, ўз ишига бўлган маъсулиятни тубдан ўзгартириш, шахсий жавобгарликни ошириш; иккинчидан, ишониб топширилган вазифага муносиб бўлиш, рус тилида айтганда “компетентлик” бўлиш. Ўзбекча айтганда ўз ишининг устаси бўлиш, ўз соҳасининг сирларини ҳар томонлама чуқур билиш керак⁸³. Президентнинг ушбу сўзлари ўзининг маънавий – тарихий илдизига эга.

Ўзбек давлатчилигида, ҳокимлик муносабатларида давлатни адолатли, ақл идрок билан бошқариш ҳокимликка давогар кишилар учун асосий талаб бўлган. Буни XI асрнинг нодир илмий мероси – буюк аллома Юсуф Хос Ҳожиб Боласоғунийнинг “Қутадғу билиг” (Саодатга элтувчи илм) асари тасдиқлайди⁸⁴. Асарда Адолат - Давлат - Ақл тизими асосланади. Ушбу форматнинг бугунги шаклланаётган фуқаролик жамияти учун тарихий аҳамияти шундаки, адолат мезони бунёд этилаётган жамиятнинг асосий устувор принципига айланади. Бундай сиёсатда биз ўзига хос тарихий ворисийликни кузатамиз. Ушбу форматда Ақл (Ўғдулмиш) подшо (Кунтуғди) Адолатга хос вазирдир. Унинг отаси давлатдир (Ойғулди). Тадқиқотчи А.Ёқубов ёзишича “жамиятда Ақл ҳукмрон бўлгач, Ақл воситасида фаолият кўрсатади”⁸⁵. Муаллиф шоҳнинг ўнгқўли – вазир тимсолида унинг адолатли сиёсат олиб боришининг кафолатини кўради ва Юсуф Хос Ҳожибнинг қуйидаги сўзларини келтиради: “Шоҳ (бег) ларга ёрдам қўлини узатувчи вазирдир. Вазир яхши бўлса шоҳ осойишта ухлайди. Давлатдаги бебошликларни аввало вазир тартибга солади. Бунинг учун ақл-идрокли, фаҳмли, ҳар ишга юраги урадиган, зеҳни ўткир, билими денгиз, юзи ёруғ, тадбиркор, тўғри сўзли, феъл-атвори аъло, андишали, имонли, эл ишончини қозонган, бечораларга муруватли, хушёр ва мулоҳазали вазир керак. У шоҳга садоқатли бўлиб, шоҳнинг чин маънодаги ўринбосари, тадбиркор киши бўлсин. Унинг бойликка нисбатан кўзи тўқ бўлиши керак. Чунки кўзи оч одам дунёни еса ҳам тўймайди”⁸⁶.

Юсуф Хос Ҳожибнинг ахийлик концепциясида тасаввуф таълимотининг жавонмардлик (яъни футувватчилик) ғояси асос қилиб олинади. ахийлик ўзига хос ахлоқ кодексига таянади. Шарқшунос, манбашунос олимларнинг хабар беришича ахийлик 740 одоб қондасига асосланади. Шундан ҳар бир ахий 124 одобни ўз ҳаётига тадбиқ этиши шарт⁸⁷.

⁸³ Ўша асар, 229 б.

⁸⁴ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т.: Фан, 1971

⁸⁵ Ёқубов А. “Қутадғу билиг”да давлатчилик концепцияси. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашри., 1997. – 31 б.

⁸⁶ Ўша асар, 363-373-бетлар.

⁸⁷ Абдуналик Ёқубов. “Қутадғу билиг”да давлатчилик концепцияси. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашри., 1997. – 22 б.

Ўрни келганда таъкидлаш жоизки, Юсуф Хос Ҳожибгача қадар адолатли жамият, адолатли сиёсий бошқарув масаласига оид қатор илмий қарашлар мавжуд бўлган. Улар ичида IX – X асрларнинг йирик олими Абу Наср Фаробийнинг таълимоти алоҳида ўрин тутadi. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, “Фозиллар шахрининг (давлат назарда тугилади) таркиб топиши ва унда қандай ахлоқий сифатдаги шахснинг раҳбар бўлиши таснифлари бугунги демократик жамият қуришнинг бевосита назарий талаблари билан уйғун келади”⁸⁸.

Абу Наср Фаробий давлат ва жамият бошқарувига оид шоҳ асари – “Фозил одамлар шахри” рисоласида бугунги демократизм принципининг том маъносини ифода этувчи, вакиллик демократиясининг хусусиятларини акс эттирувчи теран фикрлар учрайди.

Масалан, ушбу асарда Фаробий “Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлоқ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган синалган энг олийжаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларини тўла озодликка чиқарадилар, уларни ташки душмандан муҳофаза қиладилар”⁸⁹ деб ёзadi. Мазкур фикрлар нафақат бугунги демократия принципи моҳиятига, балки ўша даврда, Фаробийдан деярли бир аср кейин фаолият кўрсатган Юсуф Хос Ҳожиб, Кайковус, Кошифий ва бошқа тасаввуфчи маърифатпарварларнинг ҳам фалсафаси билан ҳамоҳангдир, деб бемалол айтса, бўлади. “Юсуф Хос Ҳожиб эзгулик жамияти ғоясининг муаллифи сифатида майдонга чиқади”⁹⁰ деган фикрларда ҳам шу боис жон бор. Улар бугунги ижро ҳокимияти, жамиятни бошқарув муносабатлари учун муҳим бир маданий – маърифий манба, янги жамиятни барпо этиш учун ишончли методологик асос бўлиб хизмат қилиши мумкин. Шу ўринда бемалол айтиш мумкинки, бугун Ўзбекистонда қарор топаётган демократия зинҳор четдан олиб киритилаётгани йўқ, бунинг устига Фарб демократиясини “импорт” қилишга, унга тақлид қилишга ҳеч ҳам эҳтиёж ва зарурат йўқ. Ўрта асрларда Шарқ уйғониш даврида (IX-XII асрлар қадимги) Қадимги юнон шаҳар давлатлари – полисларида қарор топган демократияга ўхшаш, бироқ улардан фарқ қилувчи шарқона демократия принциплари дастлаб шу давр мутафаккирлари асарларида, сўнг эса темурийлар, бобурийлар ва шайбонийхонлар давлат бошқарув амалиётида қарор топди. Манбалар ва ўзлари гувоҳлик беришларича, соҳибқирон Амир Темур ҳам, султон Муҳаммад Бобур ҳам, Шайбонийхон ҳам бирон бир сиёсий қарорни кенгашиз, машваратсиз қабул қилмаганлар. Бу хусусда соҳибқирон Амир Темур

⁸⁸ Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. – Т.: Наврўз нашриёти, 2005. – 48 б.

⁸⁹ Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. – Т.: 1993. – 180 б.

⁹⁰ Абдумалик Ёқубов. Ўша асар, 30-бет.

“Тузуклари” да: “Салтанат ишларининг тўққиз улуши машварат, тадбир ва кенгаш, қолган бир улуши қилич билан бажо келтирилишини”⁹¹ англаганини таъкидлайди. Амир Темурнинг ушбу фикрлари нафақат маданий – маърифий, балки бугунги кун талаби нуқтаи назаридан ғоявий мафкуравий аҳамиятга эга.

Шу жиҳатдан Амир Темур сиёсати билан бугунги кунда мухтарам Президентимиз И.Каримов томонидан олиб борилаётган изчил демократиялаштирув сиёсати ўртасида тарихий параллел ўтказиш мумкин.

Ушбу тезисни қанчалик асосли эканлигини ёритишга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, Амир Темур ўз даврида “Адолат кучда эмас, куч-адолатдадур” деган қондани кашф этган ва унга оғишмай рия қилган. Айниқса, Амир Темурнинг “рости - русти” деган қондаси давлат ва жамият бошқарувида, ҳокимият ва жамият ўртасидаги муносабатларида адолат принципини қарор топишида методологик рол ўйнаган. Бу дегани – адолатли жамият тўғрисидаги ғоянинг қисман бўлса-да ўша даврлардаёқ қарор топишига азму-ҳаракат, шижоат ва эҳтиёж борлигидан адолатдир. Одамлар ўртасида адолат ҳақиқат ўрнатилиши қаттиқ тартиб-интизом воситасида бўлган. Бу нарсa жамият аъзоларига сокин ва барқарор ҳаёт кечиришлари учун маъқул келган, натижада Амир Темур салтанатига ҳурмат халқ орасида юксак бўлган.

Файласуф олимларимиздан Н.Ғоибовнинг таъкидлашича “тартибни бузган шахс ҳеч жазосиз қолмаган, ҳар бир мансабдор шахснинг ҳуқуқ ва бурчлари қатъий, аниқ белгилаб қўйилган эди. Фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилувчилар, ўғрилар, қароқчилар шавқатсиз жазоланган. Ўз амалини сунистёмол қилиш, порахўрлик, доимий ичкилик, маиший бузуқлик кабилар, айниқса, оғир гуноҳ ҳисобланиб, бундай номатлуб ишлар билан шуғулланган шахслар қаттиқ жазога тортилган”⁹². Тарихшунос олимларнинг таъкидлашича, Амир Темур адолат йўлида ҳатто ўз яқинларини ҳам аяб ўтирмаган, ўғли Мироншоҳ, невараси Амирзода Пирмуҳаммадларни ҳам ўз лавозимларини суистёмол қилганликлари учун жазолаган, эгаллаб турган мансабидан четлаштирган. Буни ҳатто Амир Темур шахсиятини унча хуш кўрмаган Ғарб тадқиқотчилари ҳам эътироф этадилар⁹³.

Президент И.Каримов “Улуғ бобомизнинг (Соҳибқирон Амир Темур назарда тутиляпти) “Азми қатъий, тадбиркор, хушёр, мард ва шижоатли бир киши – мингта тадбирсиз ва лоқайд кишидан афзалдир”, деган сўзлари барча катта-кичик раҳбарлар учун ибрат бўлиши керак”⁹⁴ дейди.

⁹¹ Темур тузуклари. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 25 – бет.

⁹² Ғоибов Н. Амир Темур даври маънавияти. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – 18 б.

⁹³ Вамбери Г. История Бухары. Т.1. СПб., 1873. – с. 217. Хунжам Хилода. Властитель семи созвездий. Т., 1995. – с. 12.

⁹⁴ Каримов И.А. Ватан раънақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9 – жилд. Т.: Ўзбекистон, 2001. – 66 б.

Президент И.Каримов ҳокимлик муносабатларида доимо ҳалоллик, фидойилик, халқ манфаатини ўз шахсий манфаатидан юқори қўйиш лозимлигини республика вилоятлари халқ депутатлари Кенгашларининг турли йилларда бўлиб ўтган навбатдан ташқари сессияларида доимо бот-бот таъкидлаб келади, куюнчаклик билан гапиради. Масалан, 1996 йили 16 мартда халқ депутатлари Хоразм вилоят Кенгаши сессиясида сўзлаган нутқида ижро ҳокимияти масъуллари ҳокимлари томонидан йўл қўйилган нуқсонлар ҳақида гапирар экан “айрим туман ҳокимлари ўғилларини ўзлари бошқараётган ҳудудда раҳбарлик лавозимларига тайинлаганига, ҳокимликдаги турли вазифаларга эса қариндошлари, таниш-билишларининг ўғилларини қабул қилганлигига нима дейиш мумкин? Мана сизга ҳокимнинг маънавий қиёфаси!” дейди. Ҳокимлик муносабатларида кузатилаётган айнан шундай камчиликлар, суистеъмолчиликлар ҳақида ва бошқа вилоятлар ҳокимликларида юз берган суистеъмолчиликлар ҳақида ҳам турли йилларда доимо таъкидлаб келади.

Муқаддам Президент И.Каримов ўзининг 1997 йилда нашрдан чиққан ва оммавийлашиб кетган дастурамал характердаги асари “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” номли асарида мустақиллигимизга, мустақил ижтимоий-сиёсий ривожланишимизга нисбатан таҳдидлар хусусида тўхтаб, улар қариндош – уруғчилик, маҳаллийчилик, агрессив миллатчилик, шовинизм ва ҳақозолар эканлигини таъкидлаган ва огоҳлантирган эди. Бошқарув тизимида, ҳокимлик муносабатларида кузатилаётган юқоридаги ҳолатлар Президентнинг ҳокимлик институтига, унинг асосий факторларига қўяётган талаблари ўринли эканлигини тасдиқлайди. Яна бир бошқа сессиясида Президент “Бугун замон ўзгарди эскича фикрлайдиган кадрлар бугун сиёсатимизга мутлақо тўғри келмайди” деб таъкидлайди.

Шу ўринда айтиш жоизки, ҳокимлик муносабатлари учун замонавий раҳбар кадрлар тайёрлаш масаласи давлат сиёсати даражасига етди. 1995 йили Президент ҳузурида Давлат ва жамият қурилиши академияси ташкил этилди. Ушбу Академия давлат ва жамият бошқаруви соҳаси учун раҳбар кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш ишларига маъсулдир.

1995 йил 3 октябрида Академиянинг очилиш маросимида сўзлаган нутқида Президент И.Каримов “Академия – бу оддий ўқув юрти, кадрлар, ҳаттоки раҳбар кадрлар тайёрланадиган билим даргоҳигина эмас. У янги тафаккур шаклланадиган, ўзимиз тўплаган ва бошқа мамлакатларда тўпланган илғор тажрибалар ўрганиладиган, таҳлил қилинадиган ва таҳсил бериладиган марказ бўлиб қолиши керак”⁹⁵ деб таъкидлайди.

⁹⁵ Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлида. 4 жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996. – 42 б.

Ўтган йиллар ичида Академия минглаб замонавий кадрларни шакллантирди, муниципал, корпоратив ва бошқаришнинг бошқа шакллариغا оид илғор давлатлар тажрибасини ўрганишни ташкил этди, мамлакатимизда давлат бош ислохотчи бўлгани ҳолда, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш институтларига таянадиган адолатли фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатчилик учун замонавий кадрлар захирасини барпо этди. Академия йилдан йилга юксалиш жараёнида бўлиб, Президентимиз ҳукуматимиз ва эътиборида туради. Ҳокимлик институти мазмун жиҳатдан ўзгариши кузатилади. Энди ушбу тушунча янгича маънони, яъни “халқ хизматчиси” деган маъно ва мазмунни ўз ичига олган. Бундай маънавий ўзгаришнинг ташаббускори Президент И.Каримов ҳисобланади. Давлатимиз раҳбари И.Каримовнинг ҳар бир нутқида раҳбар ходимларнинг маънавияти, сиёсий жиҳатдан етуқлиги масаласи четлаб ўтилмайди. Президент И.Каримов “ҳар қайси раҳбар қатъиятлилиқ, талабчанлиқ, керак бўлса, қаттиққўллик хусусиятларига эга бўлиши лозим”⁹⁶ дейди. Президент И.Каримов Абу Наср Фаробий, Юсуф Хос Ҳожиб, Кайковус, Амир Темур ва бошқа мутафаккирларнинг раҳбар кишилар қўйган ахлоқий талабларига доир анъанани давом эттирар экан, уларга ўзгача бир талабни – фидойилиқ хусусиятини ҳам киритади.

“Биз кўпинча, раҳбар ақлли, доно, билимдон бўлиши керак, деб ҳисоблаймиз, дейди Президентимиз И.Каримов, - Албатта, бу хусусиятлар керак, лекин бугунги кунда уларнинг ўзи етарли эмас. Нега деганда, инсон ақлли, доно ва билимдон бўлиши мумкин, лекин у ҳаётда ёниб яшамаса ҳаммаси бекор... бугунги кунда раҳбар фақат ўзи ёниб қолмай, унга кўз тикиб, ундан кўп нарсани кутиб турган халқни ҳам ёндира олиши зарур. Мен ёндириш деганда, авваломбор, одамларни бирлаштиришни, одамларни бошқаришни, уларни юксак мақсадлар сари сафарбар этишни назарда тутаман”⁹⁷.

Президентнинг ушбу фикрлари раҳбар ходимлар учун нафақат дастурий, балки том маънода маънавий-ахлоқий ва мафкуравий аҳамиятга эга.

Президент И.Каримов ислохотлар тақдири, уларнинг натижаси раҳбар ходимларга, уларнинг маънавиятига, сиёсий ва ҳуқуқий маданиятига кўпжиҳатдан боғлиқ эканлигини англаб экан “ҳар қайси раҳбар ана шу талабларга интилиши, ана шу фазилатларга муносиб бўлиш учун ўзини доимо қийнаб яшаши, унга ишонч билдириб, масъул лавозимга кўтарган халққа ҳамиша сидқидилдан хизмат қилиши, керак бўлса, шу йўлда жонини ҳам фидо этишга тайёр туриши даркор”⁹⁸ деб уқтирди.

⁹⁶ Каримов И.А. Ҳафсиизлик ва тинчлик учун қурашмоқ керак. 10 жилд. Т.: Ўзбекистон, 2002- 242 б.

⁹⁷ Ўша асар, 242-бет.

⁹⁸ Ўша асар. 243-бет.

Юқоридаги мулоҳазалардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, мустақиллик обрўи, олиб борилаётган ўзгаришлар, янгиланишлар (модернизация) сиёсатнинг, қолаверса, Президент И.Каримовнинг сиёсий етакчи сифатидаги обрўи ижро ҳокимиятининг турли лавозимларида фаолият юритувчи раҳбар ходимлар, уларнинг маънавий ва сиёсий савиясига боғлиқ. Президентимиз И.Каримовнинг раҳбар кадрлар маънавиятига ҳаётий позицияси ва ҳаёт тарзига берган баҳоси, теран сиёсий таҳлили ана шундай хулоса учун асос бўлади. “Якка отнинг чанги чиқса ҳам донги чиқмайди” дейди доно халқимиз. Сиёсий етакчи билан елкадош бўлиш танланган тараққиёт йўлини мақсад – муддаосини яхши англашгина ижтимоий юксалишга олиб боради. Шу маънода раҳбар ходим маъсулияти ўта долзарб назарий ва амалий масаладир. Ушбу вазифани уддалаш унинг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, раҳбар ходимнинг ҳуқуқ ва бурчлари билан бир қаторда маъсулияти ва жавобгарлиги масаласини ҳам институционал даражага кўтаришни тақозо этади. “Давлат хизмати тўғрисида”ги қонунни қабул қилиш ва амалиётга қўллаш бу борада катта қадам бўлиши мумкин. Ушбу қонун лойиҳаси мамлакат парламентида ўз муҳокамасини кутмоқда. Чунки ижтимоий воқелик, ислохотларимизнинг чуқурлашиши мантиғи ушбу қонунни тақозо этади, коррупция, протекционизм каби иллатлар айнан шундай қонун домига учрайди, пайи қирқилиши мумкин.

Иккинчи хулоса шуки, демократик ўзгаришларга фақат раҳбар ходимларни маънавий жиҳатдан тарбиялаш билан эришиб бўлмайди. Бунинг учун миллий менталитетни ва уни демократик тафаккурини шакллантириш лозим⁹⁹. Чунки раҳбар ходим вакуумда эмас, балки муайян ижтимоий муҳитда, ижтимоий маконда фаолият юргизади. Албатта, раҳбар ходим муайян ҳудуд, жамиятнинг етакчиси, энг доноси ва ақлсидир, унинг фазилатлари кишилар ўртасида муайян обрў-эътибор келтиради. Бироқ, атроф-муҳит, илмий тил билан ифодалганда “ноосфера”, ҳар қандай раҳбарга бевосита таъсир қилади, агар унинг иймон – эътиқоди паст бўлса, ташқи таъйиқларга, нафс балосига бардош берса у ўзлигини йўқотмайди, елкасидаги мажбуриятни бажаради, давлат сиёсати олдида жавобгарлигини ҳис қилади.

Ўзбекистон сиёсий тартиботида ушбу ҳолатлар ҳисобга олиниб, маҳаллий ижро ҳокимияти фаолияти устидан жамоат назорати, нодавлат ташкилотлар уларнинг фаолиятида иштироки ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланди. 2008 йил 1 январидан кучга кирган “Давлат бошқарувини янгилаш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги конституциявий қонун ва ижро ҳокимиятининг бош бўғини – Вазирлар маҳкамасининг етакчиси – Бош вазир ҳисоботини парламентда

⁹⁹ Мадаева Ш.О. Миллий менталитет ва демократик тафаккур. Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2007. 128 б.

муҳокама қилишга оид “Вазирлар маҳкамаси тўғрисида”ги қонунга ўзгартиришлар киритилиши ва 2011 йилдан бошлаб кучга кириши фикримизнинг тасдиғидир.

“Қарс икки қўлдан чиқади” деган халқ нақлига биноан раҳбар ходим томонидан йўл қўйиладиган нуқсонлар уни ўраб турган ижтимоий муҳитга, уни қўл остидаги фуқароларнинг маънавиятига, сиёсий ва ҳуқуқий маданияти даражасига боғлиқ.

Фуқароларда эса сиёсий онг сиёсий маданият, уларнинг асоси бўлмиш юксак маънавий фазилатлар бирданига қарор топмайди. Тадқиқотчилар фикрига қараганда сиёсий онг ва сиёсий маданиятнинг куртаклари оилада шаклланади. “Шу боис, - дейди тадқиқотчи Э.Қодиров – ёшларда сиёсий онг ва сиёсий маданиятнинг шаклланиш жараёни уларнинг болалик пайтидан оиладан бошланиши яхшироқ самара беради”¹⁰⁰. Дарҳақиқат, болалар оилада ота-она яқинлари доирасида, улар томонидан турли ижтимоий – сиёсий воқеаларни баҳолаши, хулоса қилиши, келишиши ёки келишмаслиги таъсирида шаклланади. Улар дастлаб ота-она фикридан, позициясидан четга чиқа олмайдилар. Чунки уларда ҳали етарли ҳаётий тажриба, сиёсий билим етишмаган бўлади.

Бироқ ёшлар сиёсий тартибот адолатсизликларига нисбатан катталарга қараганда муросасизроқ бўлишади, уларда бу ёшда ҳиссиёт устун бўлганлиги учун улар нотўғри сиёсатга бир зумда ўз норозилигини очиқчасига изҳор қила оладилар, тезда ҳаракатга келишади.

Жаҳоннинг турли мамлакатларида сиёсий тартиботнинг нотўғри адолатсиз сиёсати, сиёсий қарорларига нисбатан дастлаб ёшлар қатлами майдонга чиқади, тошқин каби ўз йўлида учраган ҳар қандай тўсиқни яқсон қилади, ҳеч нарсадан чўчимайди. Гоҳида оммавий тартибсизларга сабаб бўлишади.

Шу боис ижро ҳокимияти институтлари, унинг мутасаддилари жамиятнинг кўпчилигини, шунингдек, келажагини ташкил этувчи ёшларга нисбатан бениҳоят зийраклик билан муносабатда бўлиши лозим бўлади. Ишсиз, бирон бир касб-корни бошидан тутишга улгурмаган ёки ўқишга кира олмаган ёшлар маҳаллий ҳокимият мутасаддилар бефарқлиги, лоқайдлиги сабабли турли ножўя йўлларга – экстремистик гуруҳлар, маънавий бузук кишилар, турли товламачилар тузоғига илинадилар. Чунки уларда вақтинча ҳаётий тажриба, билим, иммунитет етишмайди.

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб аҳолининг кўпчилигини ташкил этувчи ёшларга нисбатан изчил давлат сиёсати шакллантирилди. Ушбу сиёсат асосида Ўзбекистон Республикасида Ёшларга

¹⁰⁰ Қодиров Э. Ёшлар сиёсий маданиятнинг шаклланиши. – Т.: ТДЮИ, 2010. – 112 б.

оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисидаги Қонун (1992), “Таълим тўғрисида”ги Қонун (1997), Кадрлар тайёрлаш миллий дастури (1997), вояга етмаган шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим Қонунларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикасининг Қонуни (2008) Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси ёшлари Камолот жамғармаси тўғрисида”ги фармони (1996 йил 17 апрель ПФ 1425 - сон), Ўзбекистон Вазирлар маҳкамасининг “Камолот” Ўзбекистон ёшларининг ижтимоий ҳаракати фаолиятини ташкил этишга ёрдам кўрсатиш тўғрисида” ги 240 – сон қарори (2001 йил 30 май), Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ёшлар йили” давлат дастури тўғрисидаги 2008 йил 29 февралдаги ПҚ 805 – сон қарори ва бошқа ҳужжатлар ётади. Хулоса қилиб айтганда, ижро ҳокимиятининг субъектлари ҳокимликлар ва давлат сиёсатининг турли йўналишлари бўйича мутасадди акторлар фаолияти миллий истиқлол ғоямиз ва унинг асосини ташкил этувчи маънавий қадриятларимиз тарихий тизимига асосланган бўлиб, демократик сиёсий тартибот талаблари билан тобора уйғунлашмоқда, мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг қиёфаси аста-секин босқичма-босқич шаклланмоқда.

3-БОБ. ЖАМИЯТ ҲАЁТИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШТИРИШ ВА СИЁСИЙ ТАРТИБОТ

Замонавий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантириш мураккаб ва машаққатли жараён бўлиб, бир томондан, собиқ сиёсий тизим асоратлардан қутилишни тақозо этса, иккинчи томондан эса бугунги замон ижтимоий тараққиёт тақозо этган демократик қоидаларни, тамойил ва талабларни ижтимоий ҳаётда қарор топтиришни талаб қилади. 2010 йил 12 ноябрда қабул қилинган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” сиёсий тартибот истиқболлари, хусусан, корпоративлик, ижтимоий шериклик ва ижтимоий назоратни ривожлантириш масалаларини тўлақонли ҳал қилиш учун методологик аҳамият касб қилади.

3.1. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш демократик сиёсий тартибот талаби

Жамият ҳаётини модернизациялаш, яъни уни демократия, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари қарор топишига имкон берадиган сиёсий тартибот томон буриш стихияли, кўр-кўрона эмас, балки мустаҳкам назарий асосга таяниши лозимлиги, унинг марказини инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ташкил этиши асосий қонунимиз – Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгилаб қўйилган. Шу ўринда мухтарам Президентимиз И.А.Каримовнинг “Асосий қонунимизда биринчи навбатда шахс манфаатининг давлат манфаатидан устун этиб белгиланганлиги, инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари энг олий қадрият сифатида муҳрлаб қўйилганини”¹⁰¹ алоҳида таъкидлаши ўринлидир.

Демократик сиёсий тартиботларнинг “тамал тоши” бўлган ушбу қоида демократик тараққиёт йўлига кирган барча давлатлар учун умумий аҳамиятга эга. Бироқ ушбу назарий қоида билан амалда, реал ҳаётдаги ҳолат ўртасида муайян масофа борлиги муаммодир.

Инсон эркинлиги ва ҳуқуқлари ҳақида кўп гапирилади, ушбу масалага, аниқроғи, уларнинг қарор топишига кўмаклашувчи бир талай халқаро ташкилотлар, парламентда махсус сиёсий институт (омбудсман), республика Миллий маркази фаолият кўрсатади, улар томонидан инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг таъминланаётганлиги мониторинги мунтазам олиб борилади, йиллик ҳисоботлар яратилади. Бироқ муаммо шундаки, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, дегани фақат давлат ваколатлари ва масъулияти билан боғлиқ бўлмай, аслида ва асосан фуқаро сиёсий ва ҳуқуқий онги ва

¹⁰¹ Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. 14-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон. 2006. – Б. 62-63

маданияти, бир сўз билан айтганда эса унинг умумий маданиятига бевосита боғлиқ эканлиги инкор этиб бўлмайдиган фактдир. Бизнинг назаримизда, ушбу муаммони ҳал этишнинг уч ўзаро боғлиқ жиҳати мавжуд:

биринчидан, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш фақат ва фақат демократик жамият қуришнинг асосий тамойилларидан бири – қонун устуворлигини таъминлаш орқали мумкин бўлади;

иккинчидан, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш биринчи навбатда ҳар бир фуқаро, ҳар бир киши томонидан шаклланаётган жамият афзалликларини англаш, собиқ маъмурий-буйруқбозлик сиёсий тартибига асосланган инсон қадр-қиммати сариқ чақадек ҳам бўлмаган тузумдан тубдан фарқ қилувчи демократик, яъни халқ ҳокимиятчилиги қарор топган сиёсий тартиботга юз тутиб бораётганлигимизни билиш, фаҳмлаш орқалигина мумкин бўлади;

учинчидан, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга мутасадди бўлган ҳуқуқ тартибот, назорат органлари фаолиятини кучайтириш билан узвий боғлиқ.

Президент И.А.Каримов шу хусусида юқорида тилга олинган асарда “бунинг учун барча фуқароларимиз ўз ҳуқуқ ва бурчларини чуқур англаб олиши ва сиёсий савиясини ошириши лозим”¹⁰² деб таъкидлайди.

Ушбу жиҳатлар ўзаро боғлиқ бўлиб, айниқса, биринчи ва иккинчи жиҳатлар бош муаммо – инсон ҳуқуқ ва эркинликлари таъминланишининг муқаррарлиги учун ўта муҳимдир. Буни Президентимиз ўзининг миллий тараққиётимиз учун дастурий аҳамиятга эга бўлган машҳур “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” (1997) номли асаридаёқ “ҳуқуқий давлат расмий қонунийликни билдириб қолмай, балки инсон шахсини энг олий қадрият сифатида тан олиш ва тўла қабул қилишга асосланган бутун тизимнинг фаолиятини ҳам англатади”¹⁰³ деб таъкидлайди.

Халқимизда “Қарс икки қўлдан чиқади” деган доно нақл бор. Дарҳақиқат, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари демократик сиёсий тартибот учун табиий ва муҳим талаб, уларнинг таъминланиши эса инсон масъулиятидир. Бироқ яна халқ тили билан ифодалаганда “Ҳолва деган билан оғиз чучимайди” деганларидек, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш бир зумда бир гуруҳ ёки табақа доирасида қарор топадиган ҳодиса эмаслигини ушбу муаммо билан ўз мутахассислиги бўйича шуғулланувчи тадқиқотчилар ҳам эътироф этмоқдалар. Ушбу муаммони малакали ҳал этишга алоқадор мутахассислар,

¹⁰² Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. 14-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. – 63-б.

¹⁰³ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 87-б.

биринчи навбатда ҳуқуқшунослардан А.Аъзамхўжаев, Ш.Ўразев, А.Саидов, У.Тожиҳанов, Х.Одилқориев, М.Файзиев, З.Исломов, М.Нўшимов, Г.Юлдашева, сиёсатшуносларимиздан Р.Жумаев, М.Қирғизбоев, И.Эргашев, С.Отамуродов, А.Қодиров, Н.Жўраев, С.Жўраев, Т.Жўраев, Т.Алимардонов, тарихчиларимиздан Д.Алимова, Р.Абдуллаев, А.Саъдуллаев, файласуфларимиздан У.Абилов, М.Абдуллаева, И.Каримов, М.Жакбаров, С.Шермухамедов, Н.Шермухамедова, Қ.Назаров, Н.Ҳакимов, И.Саифназаров, социолог олимларимиздан М.Бекмуродов, А.Умаров, М.Ғаниева, А.Холбеков, Н.Алиқориев, Б.Фарфиев ва бошқалар ҳам инсон ҳуқуқ ва эркинликлари қўпқиррали масала эканлигини, уни четдан туриб ҳал этишга уриниш, ундан турли мақсадларни яшириш учун қулай ниқоб қилиб олиш билан иш битмаслигини ва бу масалани фақат давлат ва фуқаро ўртасида ўзаро масъулият ва мажбурият, бурч ва ваколатларни тенг бўлишиш, ўзаро ижтимоий шериклик ришталарини ривожлантириш орқали мумкинлигини эътироф этишмоқда¹⁰⁴.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси бўйича республикаимизда кўзга кўринган мутахассис, ҳуқуқшунос олим З.Исломов инсон эркинлиги хусусида гапирар экан, “аслида бу ... шунчаки эркинликни эмас, балки кишининг эркин фикрлаш, инсон фаолиятининг турли соҳалари тўғрисида ҳукм юритиш, мавжуд сиёсий тизимни, уни амалий танқид қилишдан воз кечмаган ҳолда, ҳатто муҳолифат (албатта, конструктив муҳолифат) сифатида чиқиб баҳолашни англатади”¹⁰⁵ дейди.

Ушбу олимнинг мулоҳазаларига қисман қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, “эркинлик” дегани киши нимани хоҳласа шуни қилиши, нима гап оғзига келса, шуни гапириши эмас. Эркинлик, эркин фикр юритиш ижтимоий маконда фақат масъулият ва иккинчи томондан зарурият асосида мумкин бўлади. Бу диалектик фалсафа қонуниятидир. Кўп ҳолларда эркинлик “демократия” атамаси билан ҳам айнанлаштирилади. Демократия эркинликни тақозо қилади, уни таъминлайди, қарор топтиради. Бироқ муаммо шундаки, эркинлик концептуал жиҳатдан мутлақ бўла олмайди. Ижтимоий мавжудот сифатида инсон фақат масъулият, ижтимоий қондалар, тартиб ва меъёрлар доирасидагина том маънода эркин бўлиши мумкин. Шунинг учун демократик сиёсий тартибот ижтимоий иш, фаолият учун юксак масъулият, жавобгарлик ҳисси бўлган жойдагина қарор топади. Агар муайян шахсий масъулият ва жавобгарлик, юксак фуқаролик бурчи бўлмаган ижтимоий маконда демократик сиёсий тартибот қарор топа олмайди. Бу жиҳат қадим замонларда буюк юнон мутафаккири, илмий жамоатчилиқ, ҳамжамят томонидан “демократиянинг

¹⁰⁴ Санаб ўтилган олимларнинг илмий ишлари монографиянинг “Фойдаланилган адабиётлар рўйхатида” келтирилган. –Ш.О.

¹⁰⁵ Исломов З. Ўзбекистон модернизациялаш ва демократик тараққиёт сари. – Тошкент: Ўзбекистон. 2005. –87-б.

отаси” деб эътироф этилган Афлотун (Платон) томонидан ҳам ўз вақтида фаҳмланган эди. Афлотун ўзининг шоҳ асари “Давлат”да идеал давлат модели хусусида гапирар экан, демократияда агар инсон эркинликларига эрк берилса – муқаррар анархияга элтади, бу тирания сиёсий тартиботига бир қадам холос, деб уқтиради.

Демократия даставвал фуқароларда масъулият ва жавобгарлик ҳисси шаклланмаса ижтимоий барқарорликни, тартиботни, интизомни бузади, хаос, бошбошдоқлик ҳукмрон бўлишига олиб келади.

Аслини олганда сиёсий тартиботларнинг барча турлари ижтимоий нормалар, тартиботнинг, барқарорликнинг бузилишига қарши туради. Айниқса ҳуқуқий давлат шароитида бу талаб принципиал аҳамият касб этади.

З.Исломов тўғри таъкидлаганидек, “Қонунга сўзсиз итоат – ҳуқуқий давлат қуришнинг асосий пойдеворидир”¹⁰⁶. Демократик сиёсий тартибот шу боис фақат ва фақат қонун устувор бўлган жойда, аниқроғи, қонунга оғишмай итоат этиш табиий бир ҳол, зарурат бўлган жойда қарор топади.

Шахс – давлат ва ҳуқуқнинг бошқа субъектлари билан ўзаро муносабатларда бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлар эгасидир. Демократик сиёсий тартибот шароитида шахс муайян ҳуқуқ ва эркинликларга эгадир, унда ҳам фуқаролик жамиятининг ижтимоий институтлари орқали, ҳам ўзи бевосита давлатга таъсир этиш имконияти мавжуд. Бундай шароитда шахс давлат ҳокимияти органларини шакллантиришда иштирок этади, шунингдек, давлатни бошқаришда ҳам иштирок этиш имконияти мавжуд бўлади, давлат институтлари фаолияти устидан назоратни амалга оширади, мансабдор шахсларнинг инсон ҳуқуқ ва эркинликларини бузувчи хатти-ҳаракатлари ва қарорлари устидан суд тартибида шикоят келтиради. Агар шахс ва давлат юридик имкониятларини таққослаб кўрсак, албатта, давлатда бундай имкониятлар кўпроқ. Бироқ демократик сиёсий тартиботга асосланиб фаолият юритувчи ҳуқуқий давлат шароитида муҳим бир ҳуқуқий институт қарор топади. Бу давлат ва шахс ўртасида ўзаро жавобгарлик институтидир. Давлат ва ҳуқуқ назариясига кўра, шахс ва давлат ўзаро ҳуқуқий муносабатларда бўлар экан, бир-бирининг ҳуқуқини бузганлиги учун юридик жавобгардирлар ҳам, Ўзбекистонда шакллантирилаётган демократик сиёсий тартиботнинг муҳим жиҳати ҳам ана шунда – Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси талаблари асосида мустақиллик йилларида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг миллий тизими шаклланди. Ушбу муаммо бўйича мутахассислардан Г.Юлдашева ва М.Махаматовларнинг таъкидлашича, “Мамлакатда Ўзбекистон Республикаси

¹⁰⁶ Исломов З. Ўзбекистон модернизациялаш ва демократик тараққиёт сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. -26-б.

Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман), инсон ҳуқуқлари бўйича Миллий марказ, Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти каби инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар тизими, шунингдек, Ўзбекистон Адлия вазирлигида, Бош прокуратурасида, Ички ишлар вазирлигида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича махсус бўлимлар ташкил этилган бўлиб, улар фаол ишлаб турибди”¹⁰⁷.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини тобора мустаҳкам қарор топтиришга, жамиятда демократик сиёсий тартибот қарор топишига қаратилган жуда катта ва кучли механизм – мустақиллик йилларида мукаммал узлуксиз таълим ва тарбия тизими шаклланди. Бугунги кунда минглаб нусхада ҳуқуқий ҳимояга бағишланган йигирмадан ортиқ махсус журнал ва газеталар нашр этилмоқда, барча мактаб, коллеж, лицей ва олий ўқув юртларида инсон ҳуқуқлари ҳимоясининг ҳуқуқий асослари ўргатилмоқда.

Ўзбекистон давлати инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ўз халқаро мажбуриятларини изчил ва қатъий равишда бажармоқда, шу масалалар бўйича ўз даврий миллий докладларини БМТнинг тегишли конвенциявий (шартномавий) органларига мунтазам равишда тақдим этмоқда. Уларнинг тавсияларини бажаришда давлат органлари, фуқаролик жамияти институтлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, оммавий ахборот воситалари ва бевосита фуқаролар иштирок этмоқдалар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, “Инсон ҳуқуқлари ва демократия Ўзбекистоннинг миллий ва давлат манфаатларига, халқимизнинг эркесвар миллий тафаккур тарзи ва руҳиятига тўла мос келади”¹⁰⁸.

Республика сиёсий етакчисининг комил ишонч билан айтишича, бундан кейин ҳам мамлакатнинг жаҳон ҳамжамятига фаол ва табиий равишда кириб бориши, инсон ҳуқуқларига, умуминсоний қадриятларга содиқ эканини кўрсатишдан иборат.

Ўзбекистонда шаклланаётган демократик сиёсий тартибот мамлакатда қабул қилинган ўзига хос янгилиниш ва тараққиёт йўлидаги учта муҳим шартга:

- умуминсоний қадриятларга содиқлик;
- миллий анъаналар, дин ва маданиятни қайта тиклаш ва мустаҳкамлаш, халқимиз маънавий меросини ривожлантириб, уни ҳозирги замон цивилизацияси ютуқлари билан бойитиш;

¹⁰⁷ Юлдашева Г., Махаматов М. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси ва Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг миллий тизими. – Тошкент: Тошкент давлат юридик институти, 2008. – 4-б.

¹⁰⁸ Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 334-б.

инсон ўз салоҳияти ва истёдодини эркин равишда намоён қила олиши учун шароит яратишга асосланади.

Ўзбекистон кўпмиллатли ва кўпконфессияли диёр. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш мақсадида юздан ортиқ миллат вакили истиқомат қилаётган Ўзбекистонда уларнинг барчасига ўз миллий маданиятлари, анъаналари ва тилларини ривожлантириш учун кенг имкониятлар яратилган.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари сўзда ёки қоғозда эмас, балки реал ҳаётда ҳам қарор топаётти. Айниқса, инсон зоти учун энг муқаддас туйғу – диний эътиқод туйғусини таъминлаш ва муҳофаза қилиш борасида ҳам халқаро ҳуқуқий шартномаларга риоя қилинмоқда. Бугунги кунда шаҳарларимизда турли динларга мансуб муассасалар – мусулмонларнинг масжидлари, православ ибодатхоналари, яҳудийлар синагогалари, протестант ва католик мазҳабларининг турли шаҳобчаларига оид ибодатхоналари эмин-эркин фаолият кўрсатмоқда. Динлараро, конфессиялараро биродарлик, толерантликни таъминлаш демократик сиёсий тартиботнинг муҳим хусусиятларидан биридир.

Ўзбекистонда шаклланаётган демократик сиёсий тартибот инсониятнинг инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилган саъй-ҳаракатлари ўзанига тушди, десак асло муболаға бўлмайди. Бундан бир неча минг йил муқаддам ҳам сиёсий ҳаётда инсон эрки кизғин баҳслар мавзусига айланганлигини тарихий манбалар тасдиқлайди¹⁰⁹.

Қадимги даврларда шахснинг сиёсатга ва давлатга бўлган муносабатини турлича баҳолайдиган таълимотлар (Ҳиндистонда брахманлик, Хитойда конфуцийлик, Қадимги Юнонистонда Афлотун ва Арастунинг сиёсий фикрлари) пайдо бўлади.

Тарихга мурожаат қиладиган бўлсак, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини олий қадрият даражасига италиялик мутафаккир Николо Макиавелли (1469-1527) кўтарган. У инсон – оламнинг маркази деган фикрни билдирган эди. Расман эса тарихда либераллик ғоясини келиб чиқиши шахс ҳуқуқ ва эркинликлари муаммосини мустақил тадқиқотлар даражасига кўтарди, у шахс ва жамиятни давлатдан ажратишга, барча фуқароларнинг тенглиги асосида шахс ҳуқуқлари ва эркинликларига алоҳида урғу берди.

Бугунги кунда демократик сиёсий тартиботга хос бўлган жиҳат – инсон ҳуқуқ ва эркинликларини конституциявий жиҳатдан кафолатланганлиги масаласини қай даражада ҳал этилганлигидир. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг конституциявий жиҳатдан кафолатланганлиги асосан қуйидагиларда кўринади: ушбу ҳуқуқ ва эркинликларнинг суд томонидан

¹⁰⁹ Қаранг: Нерсесянц В.С. Права человека в истории политической и правовой мысли// Права человека в истории человечества и в современном мире. –М., 1989. С.69. Цицерон. Диалоги. –М., 1966. С.139. ЛокхДж. О государстве. СПб. –М., 2002. С.46.

ҳимоя қилинишига (шу жумладан, давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ноқонуний қарор ва хатти-ҳаракатлари, шунингдек, уларнинг мансабдор шахслар устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи) бўлган ҳуқуқ, ўз ишини, шу ишга қонун бўйича алоқадор бўлган суд ва судья томонидан кўриб чиқилишига бўлган ҳуқуқ, малакали юридик ёрдам олиш (шу жумладан, қўлга олиниш ва айбланиш пайтидан бошлаб адвокат хизматидан фойдаланиш) ҳуқуқи, ноқонуний қамоққа олинганда судга шикоят келтириш ҳуқуқи, ўзига ва ўз яқинларига қарши гувоҳлик бермаслик ҳуқуқи, айби исботланиб, суд ҳукми билан қонуний кучга кирмагунча айбсиз деб ҳисобланиш ҳуқуқи (айбсизлик презумпцияси), давлат ҳокимияти органлари ва улардаги мансабдор шахслар хатти-ҳаракатлари (ёки ҳаракатсизлиги) туфайли етказилган зарарни давлат томонидан қопланишга бўлган ҳуқуқ, давлатнинг ички ҳуқуқни муҳофаза қилиш барча воситалари қўлланиб бўлган тақдирда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш бўйича давлатлараро органларга мурожаат қилиш ҳуқуқи ва бошқалар. Шунингдек, демократик сиёсий тартибот қарор топган ҳуқуқий давлатда инсон ҳуқуқларининг институционал конституциявий кафолатлари сирасига одатда мустақил бетараф суд, инсон ҳуқуқлари бўйича парламент вакили (омбудсмен) институти ҳам киради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг таъминланишини ифода этувчи “Кафолат” тушунчаси кўрсатилган. Мутахассисларнинг фикрига кўра, “Кафолат деганда фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқ ва эркинликларни амалга оширишни давлат томонидан таъминлашга ёрдам берадиган воситалар, усуллар ва шарт-шароитлар мажмуи тушунилади”¹¹⁰.

Демократик сиёсий тартибот шароитида, бизнингча, нафақат инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг конституциявий кафолатларига, балки фуқароларнинг конституциявий мажбуриятларига ҳам эътибор бериш лозим. Чунки мажбуриятлар ҳуқуқлардан ажралмасдир, фақат биргаликдагина улар фуқаронинг ҳуқуқий мақоми асосини ташкил этадилар.

Хуллас, Ўзбекистон Республикаси ўз миллий тараққиёт моделини (“ўзбек модели”ни) ҳаётда қарор топтириш йўлидан бориб, қатъий равишда инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини энг олий қадрият ва устувор деб эътироф этади. Бундан ташқари давлатимиз бу соҳада Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси (1948) иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт (1966), Янги Европа учун Париж Хартияси (1990) ва бошқа кенг қўламли халқаро ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилган умумэътироф этилган халқаро стандартларга оғишмай риоя этиш мажбуриятини тан олган.

¹¹⁰ Чўлпиев А., Бобоев Р. Конституция ва Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги. – Тошкент: ТДЮИ, 2006. – 29–6.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида шаклланаётган демократик сиёсий тартиботнинг ҳуқуқий асосини ташкил этувчи кенг қўламли, асосий ҳисобланган, умумжаҳон эътироф этган ғоялар, принциплар, ҳуқуқ ва эркинликлар, шунингдек, мажбуриятлар қайд этилган. Уларнинг бош қондаларига қўра, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари табиий ва ажралмасдир, инсон туғилганиданок уларга эгадир ва энг олий қадрият деб тан олинган. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиш, уларга оғишмай риоя этиш ва уларни ҳимоя қилиш давлатнинг мажбурияти ҳисобланади. Демократик сиёсий тартиботнинг афзаллиги яна шундаки, бундай шароитда ишлаш, соғлом яшаш, шахсий хавфсизлик ва дахлсизлик, номуси, кадр-қиммати, шаъни ҳимояси, фикр ва сўз эркинлиги, фикри ва эътиқодини ифода эта олиш, турар жой танлаш ҳуқуқига эгалик, мулк сотиб олиш, тасарруф этиш, фойдаланиш ва эгалик қилиш, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш, мамлакатдан чиқиб кетиш ва қайтиб келиш мумкин. Барча ушбу ҳуқуқлар юридик мақомга эга бўлсалар-да, уларнинг сиёсий мазмуни мамлакатимизда босқичма-босқич олиб борилаётган сиёсий ислохотлар, бошқа соҳаларда амалга оширилаётгани каби сиёсий соҳадаги, давлат бошқарувидаги ислохотлар билан узвий боғлиқ ва ҳамоҳангдир. Демократик сиёсий ислохотларнинг асосий мақсади инсоннинг эмин-эркин яшаши, яратувчанлик фаолиятини амалга ошириши, бахтли ва фаровон бўлишлигини таъминлашдир. Айнан шунинг учун мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов “Инсон-давлат” муносабатларида устуворликни инсонга бериш керак. Давлат, давлат ҳокимиятининг барча тармоқлари ўзларини уларнинг фаолияти фақат инсон ҳуқуқларини қўриқлаш ва ҳимоя қилишга қаратилган ҳолда саклайдилар. Бу фикр асосий деб олинмоғи ва барча унга риоя этмоғи керак”¹¹¹ деб таъкидлайди.

Хулоса қилиб айтганда, мустақилликнинг йнгирма турт йили давомида Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг таъсирчан механизми яратилди. Ушбу механизм демократик сиёсий тартиботнинг ҳуқуқий механизмига ҳам айланди. Натижада, Ўзбекистонда ташкил этилган инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг миллий тизими таркиби инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солувчи қонунчиликдан ва халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган меъёрларидан иборат бўлишлигига эришилди. Ушбу қоида ва меъёрлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва миллий қонунчилигимизда мустаҳкамланган инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг барча мажмуини амалга оширишни таъминловчи давлат ва нодавлат институтлари фаолиятининг асосини ташкил этади.

¹¹¹ Қаранг: Каримов И.А. Родина священна для каждого. Т.3. –Ташкент: Ўзбекистон, 1996. –С. 14-15.

3.2. Сиёсий тартиботнинг либертаристик ва протектив модели- жамият ҳаётини модернизациялаштириш омили сифатида

Ҳозирги замон демократик сиёсий тартиботлари қанчалик халқчил бўлмасин, улар идеал эмас. Бунинг боиси – турли “фавқулудда”ги вазиятларда авторитар сиёсий тартиботлар учун хос бўлган куч ишлатиш усулларидан воз кеча олмайдилар.

Ҳар қандай демократик давлатда ҳукумат сиёсатга қарши бўлган турли норозиликлар, хатти-ҳаракатларни тийиб қўйишга, жамиятда тинчлик, осойишталик ва барқарорликни таъминлашга хизмат қилувчи мажбурлов ва куч ишлатиш механизми, ҳуқуқ-тартибот тазими фаолият кўрсатади. Бундай кучлар одатда ҳукумат сиёсати, мавжуд сиёсий тартиботга қарши бўлган кучларни “жиловлаш”, зарарсизлантириш, ҳокимиятни самарали амалга оширишга хизмат қилади. Сиёсий фан тилида бундай давлат хизмати тизимини “куч ресурслари” деб аталади. Бироқ тараққий этган, замонавий демократик давлатларда куч ишлатиш зарурати деярли бўлмайди. Бунинг сабаби “халқ вакиллари”нинг халқ томонидан сайланган давлат хизмати ходимларининг тақдири ўз сайловчиларининг ҳоҳиш-иродасига, аниқроғи, уларнинг кўпчилик томонидан қўллаб-қувватланишига боғлиқ бўлади¹¹². Сайловчилар ишончидан чиқмаслик учун ҳокимият вакиллари имкон борича ўз дастурларига амал қилишга, шунингдек, ўз шахсий ташкилотчилик ва инсонийлик қобилиятларини муқобил номзодларникидан устунлигини намоён қилишга уринадилар. Бу йўлда турли сиёсий манипуляциялар, популистик ваъдалар беришдан ҳам тап тортмайдилар. Улар жамоатчилик фикрини ўз томонларига оғдириш, ижтимоий тангликларни юмшатиш, Президент И.Каримов ибораси билан айтганда “ёпиқ қозондаги бугун чиқариб юбориш” учун жамоатчилик фикрига ён босади ҳам. Бундай сиёсий тадбирлар иқтисодий ва сиёсий барқарорликни сақлаб қолиш, жамият ривожланиши учун амалга оширилади.

XXI аср бошларига келиб вакиллик ва плюралистик демократияга асосланган сиёсий тартиботлар кенг тарқалган. Бундай сиёсий тартибот моделлари учун умумий бўлган жиҳат – ҳукумат кучли ижтимоий гуруҳлар ўртасида турувчи воситачи куч мақомида бўлади, гоҳи пайтларда эса ўзи ҳам у ёки бу гуруҳ тарафдорига айланади. Ҳар бир ижтимоий гуруҳ одатда ўз манфаатларини қондириш учун бошқа ижтимоий гуруҳлар билан сиёсий кураш олиб боради, ҳукумат эса улар ўртасида ўзаро компромис (қилишув, мураса) муҳити юзага келиши учун ҳаракат қилади. Шунинг билан бирга кучлироқ ижтимоий гуруҳларга таянади, уларга ён босади.

Демократик сиёсий тартиботларда фуқароларнинг эркинликлари ва ҳуқуқлари конституциявий жиҳатдан қафолатланади. Масалан, меҳнат қилиш

¹¹² Қаранг: Пшевровский А. Демократия и рынок. –М.: Российская политическая энциклопедия. 2000. –С.72-73.

ҳукуқи “де юре” қонун йўли билан кафолатланса-да, у “де факто” ишсизликни кафолатлай олмайди.

Сиёсий тартиботлар типидан қатъий назар жамият ҳаётида туғиладиган барча муаммоларни тугал ва мутлақ тўла ҳал қила олмайдилар.

Бугунги сиёсий назарияда сиёсий тартиботларнинг турли моделлари хусусида кўп фикр юритилади. Сиёсий тартибот “модел”и сиёсий тартибот “типи”дан фарқ қилади. Ушбу фарқ бир тип доирасида сиёсий тартиботнинг турли моделлари мавжуд бўла олишлигини кўрсатади.

Демократик сиёсий тартибот типлари доирасида сиёсий тартиботнинг протектив, яъни ҳимоя қилувчи ва либертаристик, яъни эмин-эркин моделларини фарқлаш мумкин.

Сиёсий тартиботнинг протектив модели Ж.Локк, Т.Гоббс ва Ш.Монтескье номлари билан боғлиқ. Ушбу моделнинг асосий моҳияти – фуқароларни нафақат ҳокимият, балки хусусий шахслар тажовузлари ва зўравонликлари, номига зид хатти-ҳаракатларидан муҳофаза қилишдир. Ушбу моделнинг яна бир муҳим жиҳати – давлатнинг фуқаролик жамиятидан ажралиши, кишилар ҳаётининг турли жабҳаларига, айниқса, иқтисодий ҳаётга аралашмаслигидир¹¹³.

Демократик сиёсий тартиботнинг бундай классик моделига хос сиёсий шарт-шароит Ўзбекистонда ҳам аста-секин шаклланмоқда. Тараққиётнинг “Ўзбек модели” сиёсий тартиботнинг протектив моделига мазмунан мос келади. Бозор муносабатларига, ҳуқуқий давлатчиликка ўтиш даврида сиёсий тартиботнинг протектив модели Ўзбекистон шароити учун ўта маъқул ва ўринлидир.

Бозор муносабатларига тадрижий, босқичма-босқич ўтиш тамойили мазмун-моҳияти билан протектив аҳамиятга эга, яъни бозор муносабатлари таъсирида юзага келадиган табиий рақобат шароитида нафақахўрлар, ёлғиз кексалар, ногиронлар, талаба-ёшларни давлат ўз ҳимоясига олиши, уларнинг ижтимоий ҳимоясини ташкиллаштириши сиёсий тартиботнинг протектив моделига мос келади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъбири билан айтганда “асосий маъно-моҳияти иқтисодиётнинг мафкурадан тўла холи бўлиши, давлатнинг бош ислохотчи экани, қонун устуворлиги, кучли ижтимоий сиёсат юргизиш, ислохотларни босқичма-босқич изчил амалга оширишдан иборат бўлган, бугунги кунда тараққиётнинг “Ўзбек модели” сифатида тан олинган машҳур беш тамойилга асосланган бу ислохотлар бизнинг ўз

¹¹³ Кин ДЖ. Демократия и гражданское общество // Пер. с англ., -М., 2001. – С.12.

олдимизга қўйган эзгу мақсадлар сари илгарилаб боришда бугунги кунда ҳам ҳал қилувчи дастуриламал бўлиб келмоқда”¹¹⁴.

Мустақилликка эришилгандан сўнг ўтган йигирма йилдан зиёд давр мобайнида ижтимоий ҳаётда ушбу тамойиллар қарор топди, сиёсий тартиботда демократизм принципларининг қарор топаётганлиги кўзга ташланади. Масалан, 2007 йил апрелида қабул қилинган ва 2008 йил 1 январидан кучга кирган конституциявий қонун “Давлат бошқарувини янгилаш ва мамлакат ҳаётини модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги қонун, Президент ваколатларининг айримларини ижро ҳокимиятига бериш, прокуратурадан санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказиш, вице-президентлик институтини бекор қилиш, Бош вазир фаолиятининг парламент томонидан назорат қилиниши ва ушбу лавозимга сайловларда ютиб чиққан сиёсий партия вакилларида бирининг номзодини қўйиш ва бошқа ўзгаришлар сиёсий тартиботимизнинг тобора демократиялашувини, фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиб бораётганлигининг амалий тасдиғидир.

Сиёсий тартиботнинг протектив модели XV-XVIII асрларда буюк француз ва инглиз мутафаккирлари, бугунги демократик ҳокимият ва демократик давлатнинг назариётчилари, ҳокимиятлар бўлиниши назариясининг асосчилари Ш.Монтескье, Т.Гоббс ва Ж.Локклар томонидан назарий жиҳатдан яратилган. Айниқса, Ж.Локк давлат ва жамият бошқарувининг протектив моделининг яратилишига катта ҳисса қўшган. Унинг “Бошқарув ҳақида икки рисола” асари давлат бошқаруви ва сиёсий тартиботнинг демократик модели тўғрисидаги йирик асар бўлиб, унда Ж.Локк қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимиятлари ўртасида қандай уйғунлик ва мутаносибликларга эришиш, бир-биридан мустақил бўлган ҳолда қандай қилиб бир-бирларини “тийиб қўя олиши” механизмини ишлаб чиқди¹¹⁵. Жамият ҳаётини демократлаштиришга қаратилган 2010 йил 12 ноябрда қабул қилинган концепция талаблари нуктаи назаридан ҳам Ж.Локкнинг протектив сиёсий тартибот модели тўғрисидаги илмий назарияси муҳим аҳамият касб этади. Гап шундаки, тадқиқотчилардан Ш.Негматова тўғри таъкидлаганидек, Ўзбекистон шароитида давлат ва жамият бошқаруви ижтимоий ўзгаришлар қанчалик демократияга бўйсундирилишидан ҳаётий назар ахлоқий асослардан узоқлашмаслиги керак¹¹⁶. Бунинг боиси – Ўзбекистонда сиёсий тартиботнинг протектив моделининг ўзагини инсон манфаатлари, инсон кадр-қиммати ташкил қилади, Президент И.Каримов

¹¹⁴ Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодий-маънавий барқарор ривожлантириш йўлида. 16-жид. –Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – Б. 111-112.

¹¹⁵ Локк Джон. Сочинения в 3х томах. Т.3. –М.: Мысль, 1988. –С.688

¹¹⁶ Негматова Ш. Жамият ва давлат бошқарувида маънавий-ахлоқий асослари. –Тошкент: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2009. –87-б.

ибораси билан ифодалаганда “ислохотлар ислохотлар учун эмас, балки инсон ва унинг манфаатлари учун”дир¹¹⁷.

Ўзбекистонда сиёсий тартибот собиқ совет тузумида бўлган сиёсий тартибот – давлат манфаатини инсон, шахс манфаатидан устун қўйишга асосланган тамойилдан фарқ қилиб, инсон ҳаёти, унинг манфаатлари энг устувор қадрият деб олинади, “давлат-жамият-инсон” тизимида “инсон” биринчи, “жамият” иккинчи, “давлат” эса учунчи ўринда туради.

1997 йил августда қабул қилинган “Миллий хавфсизлик концепцияси”да ҳам айнан шундай кетма-кетлик, тамойил мустахкамланган. Бу дегани давлат ва жамият манфаати доимо, мутлақ иккиламчи дегани эмас. Давлат, жамият ва шахс манфаатлари ўртасида диалектик бирлик ётади, улар ўртасида Миллий мустақилликка эришилгунга қадар бундай бирлик, уйғунлик мавжуд эмас эди¹¹⁸. Ш.Мамадалиев ўринли таъкидлагани каби демократия, сиёсат ва ҳуқуқ ўртасидаги ўзаро алоқадорлиқнинг муштараклигини таъминлайдиган омил, манфаатлар бирлиги деган фикрни бошқача ифодалайдиган бўлсак, шахс, жамият ва давлат манфаатлари ўртасида ўзаро уйғунликни таъминлаш демократик сиёсий тартиботнинг муҳим талабидир¹¹⁹.

Сиёсий тартиботнинг протектив модели деганда, шу боис ҳам шахс, ҳам давлат ва ҳам жамият манфаатларини адолат асосида тенг қараш, уларнинг ўзаро уйғунлигини таъминлаш тушунилади. Бозор муносабатларига ўтиш даврида ижтимоий жиҳатдан ёрдамга муҳтож ижтимоий табақаларни ижтимоий ҳимоялаш принципи айнан шундай сиёсий тартибот демократик характерда бўлган протектив тартибот моделининг кўринишидир. Кучли ижтимоий сиёсат Ўзбекистоннинг барқарор ривожланишини таъминлайдиган муҳим омилдир¹²⁰.

Сиёсий тартиботнинг протектив модели демократик жамият шароитида нафақат давлат томонидан кучли ижтимоий сиёсатни олиб боришни, балки аҳолининг турли қатламларини ўз-ўзини ижтимоий ҳимоялашини таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни, маънавий-маърифий ишларни йўлга қўйилишига олиб келади.

Инсон учун бу йўсинда мамлакат Президенти И.Каримовнинг фуқаролик институтларидан бири – маҳалла институти вазифалари хусусида мулоҳазаларини келтириш ўринлидир. Президент айтадики, “... бир жойда яшаётган одамларнинг ўзаро алоқалари, оила муносабатлари дейсизми, қўни-қўшничилик дейсизми, қуда-андачилик дейсизми – буларнинг барчаси гоят

¹¹⁷ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008

¹¹⁸ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. -440-б.

¹¹⁹ Мамадалиев Ш.О. Халқ ҳокимияти. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академияси, 2003. – Б. 102-103.

¹²⁰ Қодиров А., Бўрисва М. Кучли ижтимоий ҳимоя – барқарор тараққиёт омилли. –Тошкент: ТДЮИ. 2007. -123-б.

ўзига хос сирли бир олам. Бундай муносабатларни фақатгина расмий йўл билан қонун ва фармонлар билан белгилаб бериб бўлмайди”¹²¹.

Президент бу ерда жамиятимизни демократиялаштириш, эркинлаштириш оқибатида миллий қадриятларимизни сохталаштиришга олиб келадиган, урф-одатларимиз ниқоби остида тўй-ҳашам ва маърака-маросимларимизни катта дабдабаларга, базмижамшидларга айлантириб, ҳаётимизга кучайиб кириб бораётган ўта хунук ҳаракатлар, “кўпчилик қаторида” деган мулоҳазалар ҳақида ташвиш билан гапиради. Президент таъкидлайдики, “бундай олийжаноб тушунчани аксига айлантириб, ҳар қандай соғлом фикрга зид бўлган сохта урф-одатларга берилиб, ўзининг табиати ва салоҳиятига, даромадига тўғри келмайдиган, балки унга катта зарар етказадиган тўй ва маросимларни ўтказадиган одамларни тушуниш қийин”¹²².

Сиёсий тартиботнинг протектив модели Шарқ жамиятлари амалиётида шу боис ўзига хос жиҳатларга эга. Юқорида тилга олинган ҳолат, яъни мустақилликка эришилгандан сўнг халқ фаровонлиги ошиши, сиёсий тартиботнинг демократиялашуви, айниқса, унинг протектив моделининг жамиятда аста-секин қарор топиши айрим кишиларнинг “ким ўзарга” ўтиши, яъни манманликка берилиб, “бир ўзини кўрсатиб қўйишга интилиши” аҳолининг айрим муҳтож табақаларини ранжитади, айрим кишиларни бунинг оқибатида нопок йўлларга кириб кетишига сабаб бўлади.

Ўзбек халқи ва жамияти мустақилликкача бундай фаровонликни бошидан кечирмаган, кўпчилик тўй-маъракасини ресторан ва кафеларда ўтказишга қурби етмаган эди. Буни англаш ва фаҳмлаш учун ўтмишга бир назар ташлаш kifоядир. Шу ўринда Президент И.Каримовнинг “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” номли туркум тарихий материаллар жамланган китоби олиб борилаётган сиёсатга, эришилган ютуқларга шукрона айтиш учун, баъзи ҳовлиққан одамларнинг ҳовурини биров тушириш учун аҳамиятлидир.

Шу ўринда С.Чориевнинг жамиятда мустақилликка эришиш натижасида ҳаёт фаровонлигининг ошиши меҳр “профицити”ни, яъни меҳр-оқибат билан ёшлар олдида қўйилаётган талаблар ўртасидаги номутаносибликни юзага келтиради¹²³.

Протектив модел жамиятнинг барча муаммоларини ҳал эта олмаслиги айнан шу меҳр профицити таъсирида янада равшан бўлмоқда. Аниқроқ ва ёрқинроқ ифодалайдиган бўлсак, айрим ёшлардаги ижтимоий лоқайдлик, боқимандлик кайфияти бир томондан сиёсий тартиботнинг протектив модели таъсирида ва иккинчи томондан эса катта ёшдаги, мустақилликкача бундай

¹²¹ Каримов И.А. Биз танлаган йўл – тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жид. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. -112-б.

¹²² Ўша асар, 116-б.

¹²³ Чориев С. Тан олинмаган даҳолар // Моҳият, 2007 йил 26 январь.

имконият ва шароитларнинг бўлмаганлиги оқибатида бугунги инсон фаровонлиги учун кенг имкониятлар, давлат муҳофазасининг кучайиши таъсирида ортиқча бойликка берилиш, ҳаддан зиёд манманлик, ўзи учун эмас, балки бола-чакаси учун яшаш кайфиятини ривожлантирди. Бунинг таъсири салбий бўлиб, ёшлар ўртасида боқимандалик кайфиятларини рағбатлантиради холос. Мутахассисларнинг айтишича, мустақилликнинг илк йилларида ёшларнинг 60 фоизидан кўпроғи ўз мутахассислиги ва касбига эга бўлмаган, 60-70 фоизидан ортиғи кам малакали ва малакасиз ишларда машғул бўлган¹²⁴.

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” (1997) қабул қилиниши, хусусий тадбиркорликка, ишбилармонликка кенг йўл очиш, эркин бозор муносабатлари ҳуқуқларини кафолатлаш – протектив сиёсий тартиботнинг демократлашуви натижаси бўлиб, меҳнат ўринларининг танқислигини, аҳоли бандлиги муаммосини тобора юмшати. Бироқ бундай тадбирлар етарли бўлмаганлиги сабабли меҳнат ресурсларининг миграцияси ҳодисаси ҳам юзага келдики, ундан асло кўз юмиб бўлмайди. Ўзбекистонда қарор топаётган сиёсий тартиботнинг демократик табиатдаги, инсон манфаатларини қондиришга қаратилган протектив модели ўзини ҳар томонлама оқламоқда, ҳатто молиявий-иктисодий инқирозлар давлари ҳам ушбу модел ўзини оқламоқда, жамиятда амалга оширилаётган босқичма-босқич ислохотларнинг самарадорлигини таъминламоқда.

Статистик маълумотларга қараганда тадбиркорлик субъектларининг ўзи мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 40,8 фоизини ишлаб чиқармоқдалар¹²⁵.

Протектив типдаги сиёсий тартиботнинг афзалликлари қуйидагиларда кўринади:

- бир ижтимоий тузумдан иккинчи ижтимоий тузумга, янги сиёсий тизимга ўтиш даврида жамият барқарорлигини таъминлайди;
- жамият демократиялашувини мўътадил, тадрижий кечишини юзага келтиради;
- бозор муносабатларига ўтиш муносабати билан табиий равишда юзага келувчи муаммоларни, биринчи навбатда аҳолининг кам таъминланган қатламларига давлат томонидан ижтимоий ҳимоялаш сиёсатини шакллантиришга олиб келади;
- протектив сиёсий тартибот инсон табиий ҳуқуқлари ва эркинликларини изчил муҳофаза қилинишига сабаб бўлади.

Демократик сиёсий тартиботнинг яна бир муҳим ва муқобил модели – либертаристик сиёсий тартиботдир. Бугунги сиёсий фанда ушбу моделнинг назарий-концептуал масалалари деярли ёритилмаган. Сиёсий тартиботнинг

¹²⁴ Бобомуродов Э. Бозор ва ёшлар.// Фан ва туризм, 1996. -№ 1. 10-6.

¹²⁵ Қаранг: <http://www.stat.uz/SIGA/T11-2009/doklad-rus.pdf>.

либертариистик моделининг тарихий-назарий асоси, аниқроқ ифодалганда, мафкураси – либерализмдир.

Либерализмнинг назарий илдишлари XVII асрларда тикланиб келаётган буржуазия синфи мафкураси заминидан ниш ура бошлаган¹²⁶. Айнан шу даврда буржуазия тарих сахнасига чиқа бошлаган ва ўз ўрни, мавқеи учун кураша бошлаган эди. Либерализмга оид ғоялар XVII-XVIII асрларда Ж.Локк таълимотида, А.Смит каби инглиз иқтисодчи-назарийчилари меросида, француз маърифатчилари Ж.Ж.Руссо, Ш.Л.Монтескье назарияларида, Т.Жефферсон ва Ж.Мэдисон ва бошқа мутафаккирлар ижодида тилга олинади.

Либерализм ёки бугунги термин билан ифодалганда – либерал демократия мафкураси фуқаролик ҳуқуқлари ва эркинликлари, дунёни билишда ақлнинг роли, ҳокимиятнинг асосий тармоқларини тақсимлаш лозимлиги, федератив давлатчиликда ҳокимият тармоқлари ўртасида ўзига хос “посанги”, яъни халқ суверенитети, фуқаролик жамияти, ўрта синф, ҳуқуқий давлат ва бошқалар ҳақида ғояларни ифода эта олдиларки, ушбу ғоялар кейинчалик классик либерализм қиёфасига кира олди.

Классик либерализмнинг қатор ғоялари инсоният тарихида буюк бурилиш ясаган ҳужжатлар – АҚШ мустақиллик Декларацияси (1776), Франция инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси (1789) ва бошқаларда ўз ифодасини топди.

Либертариистик сиёсий тартибот учун характерли илмий парадигма бўлиб либерализмнинг инсонни яшашга, эркинликка, хусусий мулкчиликка, “бахтли бўлиш учун интилишга”(Т.Жефферсон) бўлган ҳуқуқлари, яъни табиий ҳуқуқларини таъминлаш хизмат қилади. Шунинг билан бирга хусусий мулкка эга бўлиш инсонга унинг эркинлиги асоси деб қаралади. Эркинлик эса инсон салоҳиятининг юзага чиқиши учун муҳим шартлардан бири деб баҳоланади. Кўриниб турибдики, ушбу ғоялар бугун ҳам барҳаётдир.

Бугун либерал демократия учун ушбу парадигма ғоявий асос бўлиши билан бирга муайян муаммоларни ҳам туғдириши мумкин. Гап шундаки, либерализм киши индивидуализмини мутлақлаштиради, жамият гўёки тенг ҳуқуқли кишилар мажмуасидан иборат деб ҳисобланади. Натижада “фуқаролик жамияти” ва “давлат” тушунчаларини ўзаро чеклайди. Шу боис бизнинг назаримизда, либерализмнинг концептуал асосларини мутлақ механик тарзда либертариистик сиёсий тартибот концепцияси асосига олиш хавфлидир. Бу – бир томондан. Иккинчи томондан Ўзбекистонда қарор топаётган демократик сиёсий тартибот инсон эркинликларини мутлақлаштирмайди, давлат ва жамиятни алоҳида-алоҳида фаолият юритувчи институтлар деб қарамайди, балки инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш билан бир қаторда

¹²⁶ Қаранг: Теория политики. спб.: Питер, 2008. 464 с.

жамоавийликни, индивидни давлат ва жамият олдидagi масъулиятини, ҳуқуқий жиҳатдан жавобгарлигини таъкидлайди. Ушбу принцип “кучли давлатдан кучли жамият сари” концепциясининг асосида ётади.

Бу жиҳат Ўзбекистон сиёсий етакчиси И.Каримов томонидан доимо таъкидлаб келинади. Масалан, бу хусусда Президент шундай дейди: “Тўғри, демократиянинг умумэтироф этган, барча учун бирдек зарур бўлган талаблари бор. Биз ана шу талабларни назарда тутган ҳолда демократия жараёнларини чуқурлаштиришда миллий ўзига хослигимизни, анъаналаримизни ҳам инобатга олишимиз зарур. Дунёнинг турли мамлакатларида бўлиб шунга ишонч ҳосил қилдимки, Америка демократияси, айтайлик, Оврупо демократиясидан фарқ қилади. Демокриманки, бу борада барча учун умумий бўлган ягона қолип йўқ.”¹²⁷

Ушбу мулоҳазалар Ўзбекистонда шаклланаётган, аниқроғи, амал қилинаётган сиёсий тартиботнинг демократик типи, унинг протектив ва либертаристик моделлари учун ўзига хос дастурамал, методологик асос бўла олади.

Либерал демократик ғояларга интилиш ва олиб борилаётган ислохотларда уларга таяниш мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ кузатилди. Тадбиркорлар ва ишбилармонлар манфаатларини ифода этувчи сиёсий партиялар майдонга чиқа бошлади. Шу мақсадда тадбиркорлар ва ўрта синф манфаатларини ифода этувчи “Ватан тараққиёти” ва “Фидокорлар” миллий демократик партиялари Адлия вазирлигидан рўйхатдан ўтдилар ва легитимликка эга бўлди. Бироқ ушбу партиялар ўз олдига қўйган вазифаларини удалай олмади ва натижада 2000 йилга келиб “Ватан тараққиёти” партияси “Фидокорлар” миллий демократик партияси билан қўшилиб кетди. 2004 йил Олий Мажлисга бўлиб ўтган сайловларда “Фидокорлар” миллий демократик партияси Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон либерал-демократик партияси ва Ўзбекистон халқ демократик партиясидан сўнг учинчи ўринни эгаллади. Бунинг натижасида 2008 йил июнь ойида “Фидокорлар” МДП ўз позициясидан воз кечиб, сайлов даврида ва парламент фаолиятида таъсир доирасини кенгайтириш ҳамда кўпроқ электоратга эга бўлиш мақсадида консерватив мафкуравий йўналиш тавлаган Ўзбекистон “Миллий тикланиш” демократик партияси билан бирлашиб кетди.¹²⁸

Натижада нима бўлди, нима ўзгариш бўлди, деган савол туғилади. Маълумки, ҳар йили ислохотлар жараёнида маълум бир аниқ вазифа жамият

¹²⁷ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 148-б.

¹²⁸ Бердиқулов С. Демократик янгиланиш жараёнида сиёсий партияларнинг ўрни. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. -12-б.

олдига қўйилади. Масалан, “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили”, “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” ва бошқа номлар билан жорий йилни аташ ислохотларнинг мақсадлилиқ ва манзиллилиқ бўлишлигига, самарадорлигига мўлжаллангандир. Ўз электоратини, жамиятнинг муайян бир ижтимоий қатламини манфаатларини ифода этишга бел боғлаб сиёсий куч мавкеига эришишга сиёсий партия бундай умумхалқ тадбирида фаол иштирок этиши, муайян натижаларга эришиши лозим бўлади. Бироқ кузатувчи Н.Низомовнинг тўғри таъкидлашича, “на ХДП, на “Миллий тикланиш” партиялари қишлоқ тараққиёти, қишлоқда ўрта синфни шакллантириш, бу жойда яшовчи аҳоли фаровонлигини ошириш бўйича бирор бир аниқ таклиф бера олмади”¹²⁹.

Аслини олганда, мавжуд сиёсий партияларнинг бирортаси ҳам ўз салоҳиятини юзага чиқара олгани йўқ, ўзаро мунозарадан (дастурлари, мафкуралари бўйича) нарига ўта олмаяптилар. Сиёсий партияларнинг бундай ҳолати, улар самарасизлигининг, ижтимоий обрўларининг бениҳоят қониқарли эмаслигининг туб сабабларини ҳам таҳлил қилиш, сиёсий жиҳатдан баҳолашни талаб қилади.

Бироқ сиёсий партиялар фаолиятдан камчилик, нуқсон топиш осон, гап адолат юзасидан ёндашилганда, улар фаолиятини юксалтириш учун нималар қилиш лозимлиги, аниқ таклифлар устида кетиши лозим.

Ўзбекистонда мавжуд сиёсий тартибот демократик табиатда бўлган либертаристик модел талабларига тўла жавоб бера олади. Буни “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги (1996 йил декабрь) Қонун, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг “Сиёсий ҳуқуқлар” ҳақидаги боби, 32-35-моддалари тасдиқлайди.

Лекин гап шунда эканки, жамиятга қанчалик ҳуқуқ ва эркинликлар берилса-да, жамият бирданига демократик йўлга ўта олмас экан. Буни мустақиллик йиллари бир неча марта исботлади. Олиб борилган таҳлилий иш натижасида қуйидаги хулосалар олинди:

Сиёсий тартиботнинг либертаристик ёки протектив модели талабларига мос давлат сиёсати объектив равишда мавжуд бўлса-да, агар унга мос инсон омили бўлмаса фуқаролик жамияти қарор топа олмайди.

Демократик табиатдаги сиёсий тизим, протектив ва либертаристик характердаги сиёсий тартибот фақат ва фақат уларга мос жамият сиёсий маданияти шакллангандагина ўз самарасини бера олади.

Сиёсий партиялар ўз фаолиятида конкрет инсон, конкрет шахс эҳтиёжларини, муаммо ва ташвишларини ифода эта олишлари, жойларда маҳаллий бошқарув институтларига, ижро ҳокимиятига таъсир ўткази

¹²⁹ Қаранг: Низомов Н. Қишлоқ тараққиёти ва ўрта синф истиқболи// Халқ сўзи, 2009 йил 23 декабрь. 246-сон.

олишлари лозим. Бунинг ҳуқуқий ва сиёсий асоси бўлиб 2008 йил 1 январидан кучга кирган “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги конституциявий қонун хизмат қилади.

Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий воқелиги, халқимиз менталитети учун сиёсий тартибнинг протектив ва либертаристик моделлари давлат ва жамият ўртасида халқ фаровонлиги йўлида олиб борилаётган сиёсат асосида ўзаро ҳамкорлиги ва бирлигини таъминлайди.

3.3. Корпоративизм-фуқаролик жамиятига хос сиёсий тартибот шакли

Мамлакатимизда миллий мустақиллик йилларида босқичма-босқич шаклланиб бораётган фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат ўз ривожига қатор янги демократик институтларни ҳам қарор топишини, сиёсий тартиботни янада демократиялашувини мустаҳкамлаб боришни талаб қилади. Бу талаб ва эҳтиёж 2010 йил 12 ноябрида Президентимиз И.Каримов томонидан олға сурилган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш концепцияси”да ҳам аниқ-равшан акс этган.

Жамиятимиз демократиялашувининг кўрсаткичи сиёсий тартибнинг қанчалик демократиялашуви даражаси билан узвий боғлиқ эканлиги барчага маълум. Ижтимоий шериклик, жамоат назорати, корпоратив бошқарув институтларининг ижтимоий ҳаётда қарор топиши қабул қилинган концепциянинг мезоний талабларидир¹³⁰. Булар ичида корпоративизм ёки жамият ҳаётида корпоратив бошқарувни қарор топтириш фуқаролик жамияти ва социал давлатчиликка ўтишнинг муҳим талабидир.

Юқорида ижтимоий гуруҳлар ҳақида гап борганда демократик давлат бошқарувида ижтимоий гуруҳлар сиёсий иштирокини таъминлаш демократик сиёсий тартиботни қарор топтириш билан узвий боғлиқлиги хусусида гапирган эдик.

Ўзбекистон тараққиёт йўлининг ўзига хос бетакорор хусусиятларини чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилган А.Эркаев тўғри таъкидлашча, “айнан демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятида ижтимоий гуруҳлар, табакалар, қатламлар, синфларнинг манфаатлари, ижтимоий жараёнларга таъсир ўтказа олиш имкониятлари динамик (ҳаракатчан) мувозанатга келади, ўзини ўзи тартибга солади”¹³¹.

¹³⁰ Қаранг: Каримов И.А. Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш концепцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 201.

¹³¹ Эркаев А. Ўзбекистон йўли (Президент И.Каримовнинг ислохотлар назарияси ҳақида мулоҳазалар)/ – Тошкент: Мазнавият, 2011. – 127-б.

Ижтимоий шериклик (трипартизм), корпоративизм, демократик сиёсий тартиботнинг муҳим сиёсий институтларидир. Таъкидлаш жоизки, ушбу институтлар масаласи маҳаллий илмий, айниқса, сиёсий адабиётда кам ёритилган. Ушбу масала бўйича А.Бегматов, Р.Жумаев, А.Эркаев ва бошқалар дастлабки қадамлар қўйишган. Улар фуқаролик жамияти ушбу институтларсиз мукамал, том маънода социал давлатчилик асоси бўлишligи мумкин эмаслигини бошқаларга нисбатан аввалроқ англашга муваффақ бўлганликларини эътироф этиш лозим.

Демократик сиёсий тартибот ва фуқаролик жамияти учун атрибут ҳисобланувчи корпоративизм ғоялари ўрта асрларда капиталистик муносабатларга ўтиш давларида вужудга келган бўлиб, ушбу тушунча орқали миллий давлатга нисбатан айрим ижтимоий гуруҳларнинг норматив муносабатини ифодалаш учун ишлатилган.

Корпоративизм этимологик жиҳатдан латинча “corporatio” сўзидан олинган бўлиб, “бирлашмоқ”, “ҳамжамoa бўлмоқ” деган маънони англатади. Корпоративизмнинг турли маънолари мавжуд:

- корпорацияларнинг (бирлашмаларнинг) турли аъзолари (индивидлар, оилалар, фирмалар, ижтимоий гуруҳлар, сармоядорлар ва ҳ.к.) ўртасидаги ўзаро алоқани ташкиллаштирувчи ҳуқуқий механизм ва ушбу корпорацияни давлат (ҳукумат) институтлари ўртасидаги алоқани шакллантирувчи ижтимоий-сиёсий механизм деб тушуниш;

- корпоративизм йирик ижтимоий гуруҳларнинг умумдавлат иқтисодий сиёсатининг шаклланиши, ижтимоий ривожланиш сиёсатининг қарор топишига таъсир этувчи ижтимоий механизм деб тушуниш;

- ва ниҳоят, корпоративизм жамиятнинг шундай ижтимоий институти, у ишчи ва тадбиркорларни соҳа бўйича бирлаштирувчи, ўзини давлат сиёсий институти даражасига кўтара олувчи, натижада фуқаролик жамияти институтлари устидан назорат ўрнатувчи ижтимоий механизм деб тушуниш.

Ўз вақтида немис мумтоз фалсафаси вакили Гегел корпоративизмни юқори баҳолаб, у давлатнинг “маънавий илдизи”, “мустаҳкам базаси” деб таъкидлаб, фуқаролик жамияти ҳуқуқий давлатга ўтар экан, у давлат билан сиёсий алоқа ўрнатади, корпоративизм юзага келади, дейди. Маълумки, Гегел конституциявий монархия тарафдори бўлганлиги учун у корпоративизмни ушбу сиёсий тартиботга бўйсундиради.

XX асрнинг 30-60-йилларида корпоративизмга катта умид боғланган бўлиб, у қатор иқтисодий муаммоларни ҳал қилишда ишончли механизм бўла олади, деб ҳисобланган. Бироқ у кўпроқ фашизм билан боғланган. Корпоративизм, дарҳақиқат, Муссолини фашистик Италиясида, 70-йилларда

эса Аугусто Пиночет диктатураси ҳукм сурган Лотин Америкасининг Чили давлатида кузатилди. Дарҳақиқат, ушбу давлатларда муайян давр каттик иқтисодий интизом ўрнатилди, иқтисодий ўсиш тенденцияси ҳам юзага келди, ижтимоий ҳаётда давлат монополияси қарор топди. Корпоративизмнинг ушбу модели табиийки, демократик сиёсий тартиботга, айниқса, мамлакатимизда шакллантирилаётган фуқаролик институтларининг ўзини ўзи бошқаришга асосланган ижтимоий воқеликка зид, асло тўғри келмайди. Бироқ корпоративизмнинг юқорида тилга олинган икки маънодаги механизми ижтимоий шерикликнинг асоси бўлиб, бундай шериклик ҳуқуқий асосда давлат ва жамиятнинг ўзаро ҳамкорлигини, ҳамжиҳатлилигини, натижада юксак ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлаши мумкин. Ушбу хулоса муайян илмий асосга эга, деб ҳисоблаймиз.

Собиқ СССРда ҳам гўёки корпоративизм муайян даврда, айниқса Сталин сиёсий тартиботи даврида мавжуд деган хулосалар мавжуд¹³².

XX асрнинг 70-йилларига келиб қатор кўзга кўринган сиёсатшунослар ривожланган демократик давлатлардаги сиёсий тартиботни ифодалаш учун “неокорпоративизм” терминини алоқага киритишди. Ушбу термин билан жамиятда давлат институтларидан мустақил бўлган манфаатдор бирлашмаларни ижтимоий ҳамкорлик асосида иқтисодий самарадорликка эришиш учун ўзаро алоқалари назарда тутилади.

Иккинчидан эса ушбу алоқаларни институтлаштириш асосида давлат томонидан умуммиллий манфаатларни амалга оширишга қаратилган устувор йўналишларни аниқлаш тушунилади. Учинчидан, томонларнинг ўзларига олган мажбуриятларини амалга оширишга қаратилган назорат тушунилади.

АҚШ Стэнфорд университети профессори Ф.Шмиттер эса “неокорпоративизм” деганда у “манфаатлар вакилигини, яъни алоҳида, мажбурловсиз, давлат томонидан тан олинган ёки рухсат берилган вакиллик институтларини у ёки бу етакчининг фаолиятини у ёки бу соҳа бўйича назорат қилиш”¹³³ни тушунади. Улар воситачилик вазифасини бажарадилар. бундай ташкилотлар сиёсий партиялардан фарқ қилиб, ўз номзодларини сайловларга қўймайдилар, ҳокимият шаклланиши учун ҳеч қандай масъулиятни ўз елкаларига олмайдилар. Агар манфаатлар ассоциацияси, яъни бирлашмалари уюшган ҳолда у ёки бу ижтимоий муаммо бўйича сиёсий қарорлар қабул қилишда иштирок эта олишса ёки ушбу қарорларнинг қабул қилинишига таъсир қила олишса бундай бирлашмани корпоративлик дейиш мумкин бўлади.

¹³² Қараңг: Лафферти У.М. Мировой капитализм. управляемость в обществе. К тысячелетию корпоративизма?// Полис. –М, 1998, № 5. –С.183.

¹³³ Шмиттер Ф. Корпоративизм// Полис. Политические исследования. –М, 1997. № 2 – С.15)

Корпоративизмнинг янгича кўриниши шундаки, бозор ва давлат ўртасида муайян жамоавий, уюшган институтлар тизими туради. Бундай корпоратив уюшма доирасида корпорация аъзолари жамоавий манфаатлар атрофида бирлашадилар, натижада юқори иктисодий самарадорликка эришишга муваффақ бўладилар, шунингдек, кафолатланган ижтимоий ҳимояга ҳам эга бўладилар.

Давлат корпорациялар манфаатларини у ёки бу масала бўйича сиёсий қарорлар қабул қилишда ҳисобга олишга мажбур бўлади. Бироқ корпоративизм турли давлатларда турлича усул ва шаклларда қарор топиши мумкин. Масалан, ўтиш даврини бошдан кечираётган давлатларда кўпроқ бюрократизм устувор бўлганлиги сабабли, унда бундай уюшмалар ўз тавсияларини барчага бирдай тавсия эта олмайдилар. Бунда етакчи корпорациялар ўзаро келишган ҳолда бу сиёсатни амалга оширишлари мумкин.

Ривожланган мамлакатларда эса либерал (демократик) неокорпоративизм ҳукмрон бўла олади.

Неокорпоративистик сиёсий тартибот фақат демократик асосда бўлган фуқаролик жамиятида, турли соҳалар, ишлаб чиқариш тармоқлари манфаатларини ифода этувчи касаба уюшмалари ривожланган, турли саноат соҳаларини жаҳон ишлаб чиқариш тизимига уйғунлашган шароитларда самарали бўлиши мумкин.

Бу ерда трипартизм принципи, яъни бир томондан турли тадбиркорлар, ишбилармонлар ассоциациялари ва уларнинг касаба уюшмалари ва иккинчи томондан давлат ўртасида ижтимоий шериклик муносабатлари қарор топсагина корпоративистик сиёсий тартибот ўз кучини кўрсатади. Бу нарса давлат монополиясини тобора чеклаш, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига кенг ҳуқуқлар бериб бориш орқали бўлади.

Ўзбекистонда трипартизм ва неокорпоративизм қарор топиши учун етарли ҳуқуқий асослар яратилган. Масалан, 2008 йил 1 январдан кучга кирган янги конституциявий қонун – “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги қонун ва айниқса 2010 йил 12 ноябрида қабул қилинган тараққиётнинг янги босқичи учун дастур “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик институтларини ривожлантириш концепцияси”, 2011 йилда Вазирлар Маҳкамасининг “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” Давлат дастури ижроси бўйича амалга оширган фаолияти айнан неокорпоративистик сиёсий тартиботнинг қарор топиши учун асос бўла олади. Албатта, неокорпоративизм осонликча қарор топа олмайди. Ҳатто, бу йўналишда бироз олдинда бораётган Россия жамиятида ҳам трипартизмга

асосланган неокорпоративистик сиёсий тартибот анча қийинчиликларга учрамоқда. Россия сиёсий экспертларидан С.П.Перегудовнинг эътироф этишича Россияда “жамиятда мавжуд бўлган бюрократизм ва беқарорлик оқибатида трипартизм, яъни ижтимоий шериклик муносабатлари қийинчилик билан қарор топмоқда. Бунда ҳам давлат ва ҳам кенг жамоатчиликни манфаатдор гуруҳлар билан, айниқса, корпоративистик кўпчилик билан ўзаро ҳамкорлик муносабатларига тезроқ кира олиши муайян даражада самара бериши мумкин”¹³⁴. Бу Россия жамиятининг сиёсий тизимини такомиллаштириш орқали амалга ошади, деб эътироф этилади. Бугунги кунда неокорпоративистик тенденциялар тобора авж олаётганини жаҳоннинг етакчи сиёсатшунослари эътироф этмоқдалар. Бу 2000 йил Канаданинг Квебек шаҳрида бўлиб ўтган сиёсий фанлар Халқаро Ассоциациясининг бутунжаҳон конференциясида ҳам эътироф этилди. Конференциянинг номланиши ҳам бу масалани қанчалик долзарблигини кўрсатади: “Жаҳон капитализми, бошқарув ва ҳамжамият корпоратив мингйиллик сари!”

Конференция раиси У.М.Лафферти айтишича, конференциянинг бундай номланиши бугун миллий иқтисодиётларнинг тобора жаҳон узра ўзаро уйғунлашуви, трансмиллий корпорациялар салмогининг тобора ортиб бориши, халқаро сиёсий институтлар ролининг ошиб бориши билан изоҳланади¹³⁵.

Дарҳақиқат, жаҳон бозоридаги, жаҳон ишлаб чиқаришидаги вазият (углеводород, қимматбаҳо металллар, товарлар ва ҳ.к.) жаҳон молия биржасидаги пул ва валюта муомаласи бўйича қарорлар қабул қилиш, ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ҳуқуқий шарт-шароитларини яратиш, экология, умумреспублика транспорт ва муҳандислик коммуникацияларини ривожлантириш, янги тармоқларни вужудга келтирадиган ишлаб чиқаришни барпо этиш каби стратегик аҳамиятга молик, муҳим иқтисодий ва ҳўжалик масалалари марказий давлат миқёсида ҳал этилиши, давлатнинг бошқа барча вазифалари эса маҳаллий давлат ҳокимияти, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат ва жамоат ташкилотларига бериш учун ҳуқуқий асослар ва сиёсий шарт-шароитлар яратишга доир ислохотлар чуқурлашиб бормоқда¹³⁶.

Буларнинг барчаси корпоративизм ва трипартизм (ижтимоий шериклик) институтларининг ривожланиши учун асос бўла олади, сиёсий тартиботимиз тобора демократлашади, фуқаролар фаоллиги ошади, айниқса, халқимизга азалдан хос бўлган жамоавийлик, бир тану бир жон бўлиб яратувчанликка киришиш, ўзини ўзи бошқариш юксалади. 2010 йил 12 ноябрда қабул қилинган

¹³⁴ Перегудов С.П. Новый российский корпоративизм: демократический или бюрократический. // Полис. – М., 1997. № 2. –С.26.

¹³⁵ Ўша маъба. –185-б.

¹³⁶ Ўзбекистон: сиёсий ислохотлар стратегияси, эришилган натижалар ва истиқболи. – Тошкент: Академия. 2010. -108-б.

концепцияда қўйилган вазифа – фуқаролик институтларини ривожлантириш айнан корпоратив фаолият мақомига ўтиш, ижтимоий шериклик ва жамоат назорати институтларини ривожлантириш орқали удаланади.

Корпоративизм учун Шарқ маданиятида азалдан маънавий асос мавжуд. Ғарбда эса индивидуализмни қўллаб-қувватлаш, юксалтириш маънавий инқироз¹³⁷ни юзага келтиради. Бу нарса қатор Ғарб сиёсатшунослари, файласуф ва социологлари ташвишга солимоқда.

Масалан, АҚШ психоаналитиги, файласуфи ва социологи, Нью Йорк университети профессори (1900-1980) Эрих Фромм Ғарб индивидуализмини танқид қилади¹³⁸, Ғарбда индивидуализм рағбатлантирилди, бироқ фақат айрим шахсларгина индивидуал эркинликка эга бўлишга муваффақ бўлдилар, аслида эса индивид, шахс эркинлиги фақат контекст эди холос, дейди.

Индивидуализмни, шахснинг эркинлигини мутлақлаштириш, давлат бошқарувини ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнларда қисқартириш АҚШда молиявий-иқтисодий инқирозга, кейинчалик эса жаҳон миқёсида молиявий-иқтисодий инқироз (2008-2012) вазиятларини шакллантирди. Кучли давлатчиликка, шунинг билан бирга жамоавийликка таяниб иш қўрган Ўзбекистонгина жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозидан ўзига хос йўли орқали (босқичма-босқич ислохотлар, асосий ишлаб чиқариш соҳаларига давлат монополияси) йўқотишларсиз, иқтисодий силтанишларсиз чиқа олди. Буни жаҳон ҳамжамияти ҳам тан олишга мажбур бўлди¹³⁹.

Тадқиқотчи А.Шарипов таъкидлаганидек, “Шарқда шахс, ижтимоий қатлам, ижтимоий гуруҳ, шахслар ўртасидаги соғлом ҳамкорлик муносабатларининг шаклланиши ва ривожланиши уларнинг маънавий борлигини характерловчи хусусиятлари, омиллари билан чамбарчас боғлиқдир”¹⁴⁰. Ушбу олим айтишича, “Ушбу хусусият Шарқдаги социал структураларнинг корпоративлик сифати билан боғлиқ”¹⁴¹.

Дарҳақиқат, қадим-қадимлардан буён ўзбек халқи жамоа-жамоа бўлиб яшаш, маҳаллага бирлашиш, кўпчилик билан борди-келди қилиш, шахсий ҳаётини жамоа ҳаёти билан уйғунлаштириш анъанасини шакллантирган. Жамоа, маҳалла фикри, баҳоси ҳар бир индивид, шахс учун меъёр ҳисобланган.

Корпоративлик яна кўпчилик бўлиб бирор-бир ижтимоий ишни бажариш (сув чиқариш, йўллар, кўприклар қуриш, ҳашар қилиш ва ҳ.к.) доимо беминнат ўзаро ёрдам, бир-бирини суяш, ҳамдард ва ҳамкор бўлиш орқали амалга ошган. Корпоративлик сиёсий соҳада муҳим институт – сиёсий партия институти

¹³⁷ Қаранг: Кризис сознания: сборник работ по “философии кризиса”. –М.: Алгоритм, 2009. 272 с.

¹³⁸ Қаранг: Фромм Э. Девальзация личности. В сб: “Кризис сознания”. М.: Академия, 2009. –С.82-104.

¹³⁹ Қаримов И.А. Мировой финансово-экономический кризис, пути и меры по его преодолению в условиях Узбекистана. –Ташкент: Ўзбекистон, 2009. – 48 с.

¹⁴⁰ Шарипов А. Ижтимоий ҳамкорлик – барқарорлик омили. – Тошкент: Академия, 2010. –28-б.

¹⁴¹ Ўша маъба. –30-б.

орқали амалга ошади. Партия дастури ва ғояси одатда муайян корпоративлик, ҳамкорлик ва шериклик кўринишидир. Иқтисодий соҳада эса корпоративизм муайян ижтимоий ишлаб чиқаришда муайян кишиларнинг бирлашиши, уюшиши, бир мақсадга қараб ўз фаолиятларини ташкиллаштиришда намоён бўлади.

Корпоративизм аслини олганда капиталистик муносабатлар, бозор муносабатлари, рақобат муҳити билан боғлиқ бўлган ҳодисадир. Якка тартибда ишлаб чиқарувчи, тадбиркор бир ўзи давлат ишлаб чиқаришига қарши тура олмайди, рақобатга бардош бера олмайди. Шу боис муайян ишлаб чиқарувчилар табиий равишда бирлашиб, уюшган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқаришга интилади. Уларнинг ҳуқуқлари муҳим институт – касаба уюшмалари томонидан ҳимоя қилинади.

Корпоративизм ва трипартизм шу боис бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, фуқаролик институтининг муҳим институтлари ҳисобланади. Фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш концепциясида назарда тутилган институтлардан бири сифатида корпоративизм трипартизм (ижтимоий шериклик) ва жамоат назорати институтлари каби фуқаролик жамиятининг юксалишига ҳисса қўшади.

Корпоративизм бугунги кунда уч асосий босқич ва даражада намоён бўлади. Бугунги даражаси – якка тартибдаги ишлаб чиқарувчи ёки кичик бизнес (онлавий ишлаб чиқариш ёхуд касаначилик) даражасидаги корпоративизм шаклида намоён бўлса, иккинчи босқич – муайян соҳа бўйича ишлаб чиқарувчилар (тикувчилар, қурувчилар ва ҳ.к.) ёки хизмат кўрсатувчилар (шифокорлар, шофёрлар, савдо ходимлари ва ҳ.к.) уюшмаси. Учинчи, энг олий босқичи трансмиллий корпорациялар шаклида бўлиб, у миллий ишлаб чиқариш доирасидан чиқиб, глобал миқёс ва макон ҳосил қилади.

Шундай қилиб корпоративизм бизнинг жамият учун янги ҳодиса бўлмай, у халқимизнинг тарихий турмуш тарзи, шаклланаётган фуқаролик жамияти учун хос бўлган истиқболли сиёсий институтдир.

Жамиятни модернизациялаш, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий демократик давлатни қарор топтириш, бу билан ижтимоий тараққиётни таъминлаш асосий тамойил – инсон ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилишни фақат назарий тадбир эмас, балки реал амалий ишга айлантириш орқали мумкин.

“Инсон-давлат” ва “инсон-жамият-давлат” муносабатларида устуворликни инсонга, унинг манфаатларига бериш замонавий демократик жамиятнинг хусусиятидир.

инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш инсоннинг ҳам ўз ижтимоий бурчларини, ижтимоий ва фуқаролик масъулиятларини ҳам англашини, давлат ва инсон ўртасида ўзаро мажбуриятни адолатли таъминлашни тақозо қилади.

Сиёсий тартиботнинг протектив ва либертаристик моделлари Ўзбекистонда шаклланаётган замонавий ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти учун мақбул ва манзурдир.

Ўзбекистонда жамиятни модернизациялаштириш, фуқаролик жамияти асосларини яратишга доир сиёсат сиёсий тартиботнинг протектив ва либертаристик моделларига мазмунан мос келади.

Мамлакатимизда қарор топаётган ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар, уларнинг ривожланиш мақсади, фуқаролик жамиятининг муҳим институти – корпоративизм институтининг қарор топиши билан боғлиқ.

Корпоративизм “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик институтларини ривожлантириш” концепцияси (2010 йил 12 ноябрь) мазмунига ва сиёсий талабларига жавоб беради.

IV-БОБ.ЎЗБЕКИСТОНДА СИЁСИЙ ТАРТИБОТНИНГ ТАРИХИЙ ЭВОЛЮЦИЯСИ

4.1. Мустақиллик арафасида сиёсий тартиботнинг ўзига хос хусусиятлари

Маъмурий бўйруқбозликка, тоталитаризмга асосланган жамиятдан демократик жамиятга, демократик тартиботга ўтиш ўзбек халқи учун осон кечмади.

Халқимизнинг асрий орзуси-миллий мустақиллик, “Ўзбекистон йўли”¹⁴² га ўтиш жамият ҳаётининг барча жабҳаларида туб ўзгаришлар ясашни, биринчи навбатда, “қуллик рухияти”дан¹⁴³ қутулишни тақозо этди. 130 йилдан зиёд ҳукм сурган мустамлакачилик сиёсати, халқимизнинг асрий давлатчилик анъаналаридан узоқлашиши, давлат ишларига лоқайдлик, боқимандалик “демократия” деган тушунчага батамом зид ижтимоий ҳолатни юзага келтирди. Халқни уйғотиш, кишилардаги лоқайдлик, боқимандалик кайфиятларини йўқотиш осон иш эмас эди. Собиқ шўро тузими, унинг зўравонликка асосланган сиёсий тартиботи, ижтимоий сиёсат юритиш усули гарчи “социалистик” ва “демократик” деб расман айтилса-да, амалда давлат ва жамият бошқарувида партократия сиёсати ҳукмрон эди. Собиқ совет жамиятида аҳоли 250 млн кишини ташкил этган ҳолда, XX асрнинг 80-йилларига келиб КПСС аъзолари 18 млн киши эди. Улар ичида партия элитаси 1-1.5 млн кишини ташкил этиб, амалда жамият ва давлатни халқ эмас, балки партия аъзоларигина бошқарар эди. Совет сиёсий тартиботи авторитар эди. Авторитаризм кўп қаватли ва кўп даражали бўлиб, энг олий, юқори қаватни социалистик назария асосчилари – К. Маркс, Ф. Энгельс ва В.И. Ленин ташкил этса, кейинги поғонада совет давлатининг йўлбошчилари КПСС Сиёсий бюросининг котиблари турар эди. Авторитаризм, яъни “даҳо”ларга сиғиниш, улар қарашлари ва таълимотларини муқаддас деб билиш ижтимоий нормага айланган эди. Авторитаризм гарчи совет давлатида юқори нуқтага етган бўлсада, бундай сиёсий тартиб ҳам ғарбда ва шарқда кенг тарқалган эди. Масалан, Қадимги Хитойда император бўлса, Ғарбда масалан, Қадимги Римда Юлий Цезар ёки Август шундай мавқеъга эга бўлган. Шарқ мамлакатларида ўтмишда авторитаризмга яқин бўлган патернализм ҳодисаси кенг тарқалган. Патернализмда ҳукмдор, давлат раҳбари халқ, омма учун “ота” каби эди. Оилада ота иродаси устувор бўлгани каби, жамият ҳам “ота” қабилида қаралиб, ҳукмдор шахс халқ учун “ота” эди. Совет тузуми даврида Сталин, Хурушчев,

¹⁴² Абдурахим Эркаев. Ўзбекистон йўли (Президент Ислам Каримовнинг ислохотлар назарияси ҳақидаги мулоҳазалар) – Т.: “Манавият”, 2011.-272 б.

¹⁴³ Ҳамид Зиёев. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. –Т.: “Шарқ”, 2001.-377-383-бетлар

Брежнев каби “даҳо”лар халқ учун “ота” деб баҳоланган, улар шанига қасидалар битилган, кўкларга кўтарилган эди. Хурушчев даврида, сиёсий талаффузда – “илиқлик” даврида Сталин шахсига сиғиниш бироз танқидга учраган эди. Бироқ 1963 йилдан эътиборан шахсга сиғиниш одати яна тикланди. Леонид Брежневни нақ иккинчи жаҳон урушини собиқ СССР фойдасига ҳал этган буюк саркарда, қўмондон даражасига кўтарилди, уни “Кичик Ер”, “Қўриқ”, “Тикланиш” номли трилогияси ҳам яратилди. Мактабдан тортиб то Олий таълим муассасаларигача Л.Брежнев асарларидан имтиҳонлар ҳам ташкил этилди. Авторитаризм Л.Брежнев даврида чўққисига чиққан бўлиб, якка партиявийлик, ҳар қандай муқобилликни таъқиб этиш, муҳолифатни эса сиғдирмаслик социалистик мафкура яккаҳокимлигини учун хос ҳодиса бўлган. Бундай ҳолат Хитой компартияси Давлат котиби Мао Цзи-дунъ авторитаризмидан ҳеч ҳам қолишмас эди. Агар Мао ғоялари битилган “цитаталар” ҳар бир хитойликнинг кўкрак чўнтагида бўлиши қонун даражасига етган бўлса, Л.Брежнев асарларини, ундаги “ўчмас ғоя”ларни билиш ҳар бир совет кишиси учун муқаддас бир талаб эди. “Доҳий”лар асарлари жамиятда ҳатто муқаддас диний китоблар-Инжил, Таврот ва Қуръондан ҳам юқори турар эди. Демак совет раҳбарлари деярли пайғамбарлар даражасига кўтарилган эди. Шуниси эътиборлики ижтимоий ахлоқ бундай номтаъқулчиликни, ахлоққа зид бўлган ҳолатни ҳазм этар эди. Чунки давлат репрессив, қатағон апарати ҳар қандай эътирозли, муҳолиф кишини янчиб ташлар эди. Масалан, партия ёки комсомол сафидан ўчириш-ўлим билан тенг ҳолатга етган эди. Авторитаризм инсонни ва жамиятни доимо кўркувда сақлаш таритботини шакллантирди. Миллий мустақиллик бу ҳолатни ва кайфиятни дарҳол йўқота олмади. Мустақилликнинг дастлабки йилларида авторитаризм сақланиб қолди. 1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг навбатдан ташқари VI сессиясида Республика давлат мустақиллиги эълон қилиниши, 1990 йил 24 мартда Ўзбекистон Президенти бўлиб сайланиши (муқобилликсиз) авторитаризмга барҳам бермади. Олим, публицист ва давлат ходими Леонид Левитиннинг “Ўзбекистон тарихий бўрилиш палласида” номли хотираларида “Каримов мамлакат раҳбари сифатида халқ томонидан ҳам, ҳокимият тепасида турган номенклатура томонидан ҳам, ўша вақтдаги ҳокимиятга муҳолифатда бўлган кучлар томонидан ҳам ўта ҳайрихоҳлик билан кутиб олинди”¹⁴⁴ дейди. Демак, авторитаризмга асосланган сиёсий тартиботга жамиятда ижтимоий иммунитет шаклланган эди.

¹⁴⁴ Леонид Левитин. Ўзбекистон тарихий бўрилиш палласида. Президент Ислам Каримов тарафдорининг танқидий мулоҳазалари. –Т.: “Ўзбекистон”, 2001. –40-б.

Леонид Левитин ушбу асарнинг 210-бетида “тоталитар тузумнинг ўрнига келган, барибир авторитар тузум мавжуд”¹⁴⁵ дейди. Муаллиф ушбу хулосани асослаш учун қуйидаги асосларни келтиради: 1. Президентга давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи сифатида қўплаб ҳокимият ваколатлари берилганлиги; 2. Ижро этувчи ҳокимиятнинг кучли вертикали мавжудлиги; 3. Парламент назорат қилиш ваколатларининг етарли эмаслиги; 4. Моддий ресурсларнинг давлат томонидан тақсимлаш сақланиб қолгани; 5. Куч ишлатувчи тузулмаларнинг (миллий хавфсизлик, ички ишлар) амалдаги мақоми кучайтирилгани; 6. Оммавий ахборот воситаларининг амалда “тўртинчи ҳокимия”га айланмаганлиги ва ниҳоят 7. Ижро этувчи ҳокимиятнинг баъзан ҳаддан зиёд фаоллиги. Бу нарса бош Қонун – Конституцияда ҳам ўз аксини топган бўлиб, мустақилликнинг дастлабки йилларида қонунга мувофиқ давлат қарорларини давлат бошлиғи ҳамда ҳукумат ва умуман ижро этувчи ҳокимият бошлиғи сифатида Президентининг ўзи, шунингдек, Президент парламент билан биргаликда қабул қилинади. Бундай ҳолат миллий давлат мустақиллиги расман 1991 йил 31 августида эълон қилинган бўлсада, аслида эскича давлат ва жамият бошқарувини, сиёсий тартиботининг айрим элементларини, айниқса бошқарув услубларини янгилари яратилмагунча сақлаб қолиш мантиқан ва тарихан тўғри бўлганлигидан далolat беради. Мустақилликнинг дастлабки йилларида жамиятдаги ҳолат ва кейинги воқеалар авторитар тартибот айнан шу паллада ўринли эканлигини исботлади. Давлат аҳамиятига молик қарорларни бундай шароитда фақат Президентнинг ўзи қабул қилиши, оқиллигини ҳаёт кўрсатди.

Албатта, демократик сиёсий тизим учун характерли бўлган хусусият ҳокимиятлар бўлиниши, улар ўртасида нисбон мустақиллик ва мувозанатнинг бўлиши қондаси бундай шароитда бузилади, демократизм принципи ҳақида гап ҳам бўлмайди. Бироқ мамлакатдаги танглик, ижтимоий ҳаётдаги юзага келган мафкуравий бўшлиқ жиноятчи унсурларнинг кўпайиши, экстремистик кучларнинг ҳокимиятга интилиши, давлат бошқарувини ўз қўлига олишга реал уриниши давлат раҳбари томонидан масъулиятни ўз қўлига олиб, шахсий ташаббус кўрсатишни, ижодкорликни тақозо этади.

“Ким арагани отдан олдинга қўяди”, “Янги уй қурмай туриб эгисини бузман” деган пурмаъно стратегия жамият ва давлат бошқарувининг мустақилликка эришиш арафасидаги ва мустақилликнинг дастлабки йиллари учун тақозо этилган сиёсий тартибот учун характерли эди. Бундай тартиботни қандай аташ мумкин. Албатта, бундай тартибот авторитар сиёсий тартиботдир. Ўзбекистонда ўша пайтларда мавжуд бўлган ижтимоий ҳолатга бошқача сиёсий тартибот, айниқса Ғарб сиёсатчилари зўр бериб тикиштирмоқчи бўлган либерал

¹⁴⁵ Ўша асар 210-бет.

демократик сиёсий тартибот ҳалокатли эди. Чунки аҳвол, вазият, жамият менталитети либерал демократия, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини тўлақонли таъминлаш учун етарли эмас эди. Ғарб матбуоти, узоқ-яқиндаги Ўзбекистон давлат мустақиллиги, унинг равнақи, келажагига шубҳа билан қаровчи кучлар Президенти И. Каримов томонидан вазиятни ўз қўлига олиши, назорат қилиш ва бошқаришни “авторитаризм” “волютаризм” деб баҳолашди. Бунга жавобан Ислом Каримов “Шок терапияси бизга тўғри келмайди, одамларга фақат мақсадга, олижаноб мақсад бўлсада, унга эришиш воситаси сифатида қараш мумкин эмас. Мен одамларни очлик ва совуқ гирдобига ташлашга, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашнинг мавжуд тизимини вайрон қилишга, болаларни мактабсиз, беморларни шифохонасиз қолдиришга йўл қўймайман” деди.

Бундай жавоб ўз мантиғига кўра, “истиклолнинг дастлабки кунлариданоқ Президент И.Каримов мустақиллик моҳиятини икки буюк қудрат- Ватан ва Миллат тушунчаси билан боғлиқ ҳолда тушуниш, ана шундай англаш ва ҳис этишга даъват этган эди”¹⁴⁶.

Демак, авторитар сиёсий тартибот тарихан қачон ва қандай ижтимоий маконда қўлланишига боғлиқ. Авторитаризм ижтимоий ривожланишига оид муайян қонуният бўлиб, у ижтимоий-тарихий кесим шарт-шароитлари билан боғлиқ- у салбий, жамиятда турғунлик, орқада қолиш тенденцияларини ҳам, алоҳида ҳолатларда эса ижтимоий барқарорликни, барқарор ривожланиш ва юксалишни ҳам таъминлаши мумкин. Авторитаризмнинг, аниқроғи авторитар сиёсий тартиботнинг айрим тарихий паллаларда ўзини оқлашига оид тарихда мисоллар кўп. Масалан, 70-йилларда Лотин Америкасида, Чили давлати тепасига келган ҳарбий хунта-Аугусто Пиночет диктатураси том маънода авторитар эди. Чилида бу пайтда иқтисодий тангликлар, беқарорлик, жиноятчиликнинг кучайиши ҳолатлари юзага келган, Сальвадор Алгенде ҳукумати вазиятни коммунистларга бера бошлаган эди. Бундай шароитда сиёсий сахнага ҳарбийлар қўллаб-қувватлаши ва аҳолининг ижтимоий тартибсизликдан безор бўлган қатламлари қўллаб-қувватлаши оқибатида генерал Аугусто Пиночет ҳокимият тепасига келади. У тартибсизликларга чек қўйиш мақсадида ҳатто стадионларга одамларни қамаб, ўзига хос концентрацион лагерларни яратади. У ҳам Сталин каби безориларга, муттаҳамларга, жиноятчиларга шафқатсиз бўлиб, кўпларини отувга ҳам ҳукм қилган эди. Кўрқув ҳолати, авторитар сиёсий тартибот яқин орада мамлакат иқтисодиётини яна ўз изига тушишига, озгина бўлсада иқтисодий юксалишига олиб келди. Жамият ҳаётини барқарорлашуви, унга бўлган эҳтиёж авторитаризмни сигдира олмайди. Авторитар сиёсий тартибот тарихан ўз

¹⁴⁶ Нарзулла Жўраев. Агар оғоҳ сен... Портретга чизгилар. Сиёсий эссе.-Т.: “Ёзувчи”, 1998. 161-бет.

ўрнини демократик сиёсий тартиботга бўшатиб беришга мажбур. Бу ўзига хос ижтимоий қонуният ҳисобланади. Шу боис жамиятда доимо авторитар сиёсий тартибот тарафдорлари ва мухолифлари мавжуд бўлади. Масалан, бугунги Россияда ҳануз Иосиф Сталин қаттиққўллигини қўмсовчи кучлар топилади, улар либерал демократия, эркин бозор муносабатлари қонунларига қўника олмаган, давлатга эскича, асосий таъминотчи деб қарашга ўрганиб қолган кишилар тоифасидир.

Ўзбекистонда мустақиллик арафасида ва мустақилликнинг дастлабки йилларида мавжуд бўлган авторитаристик сиёсий тартибот эски тузум асоратларидан қутилиш, янги демократик сиёсий тартиботнинг иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маданий-маърифий асосларини яратиш учун лозим бўлган услуб эди.

Авторитар сиёсий тартиботга реал эҳтиёж, зарурат ҳам мавжуд бўлган. Бундай эҳтиёж айниқса режалаштиришга асосланган совет сиёсий тартиботи барҳам топгандан сўнг рўй-рост ўзини кўрсатди. Миллий мустақилликни сақлаб қолиш учун иқтисодий куч-қудрат ёш мустақил давлатда етарли эмас эди. Шу боис тез фурсатда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, мулкдорлар синфига асос, одамларни ўзини-ўзи таъминлашлари учун шарт-шароит яратиш, бунинг учун уларга ер, томорқа бериш ниҳоятда зарур чора-тадбирлар ҳисобланди. Агар биз “Истиқлол йилномасига”га қарар эканмиз миллий мустақиллик эълон қилинишига бир ҳафта бўлмай, 1991 йил 6 сентябрдаёқ Президент Ислам Каримов имзолаган “Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар миллий банкни ташкил этиш тўғриси”даги Фармонининг чиққанини гувоҳи бўламиз¹⁴⁷. Бундай сиёсий ҳужжатнинг қабул қилиниши бежиз эмас. Президент И.А. Каримов иқтисодчи, республика миқёсида режалаштириш хизматида ишлаган тажрибали ходим, мамлакат иқтисодий аҳволини, аҳоли турмуш даражасини, ёш давлат иқтисодий қудратини билган инсон сифатида Ўзбекистон ўзига хос ўрага тушиб кетмаслигини, яқин-узоқдаги қўшни давлатлар билан иқтисодий алоқаларни йўлга қўйиш, иқтисодий ҳамкорлик биринчи қадамларимиздан бири бўлиши лозимлигини англаб ушбу фармонга имзо чекди.

Бундай фармоннинг ўринли ва зарурлигини ўзининг “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” номли, оммалашиб кетган асарида шундай эслайди: “Шу нарса шак-шубҳасиз ва очик-ойдиндирки, республика барча асосий иқтисодий ва ижтимоий кўрсаткичлар бўйича Иттифокдаги ўртача даражадан ҳам анча орқада бўлиб, мамлакатда охириги ўринлардан бирида турибди. Биз бу рақамларни илгари ҳам неча марталаб айтганмиз, аммо бугун

¹⁴⁷ Қаранг: Тюриков В., Шоғуломов Р. Истиқлол йилномаси Ўзбекистон Республикаси. Одиملар, саналар. воқеалар (1991-2001).-Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашри., 2001. 624 б.

уларни яна бир бор идрок этмоқ керак. Ўзбекистон ҳар киши бошига ялпи ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича мамлакатда 12-ўринда турибди, аҳоли жон бошига миллий даромад ишлаб чиқариш бўйича кўрсаткич эса Иттифокдаги ўртача даражадан икки ҳисса паст.

Саноатдаги меҳнат унумдорлиги жиҳатидан республика мамлакатдан 40 фоиз, қишлоқ ҳўжалигидаги меҳнат унумдорлиги жиҳатидан эса икки баробар орқада қолмоқда. Республикада аҳоли жон бошига халқ истеъмолчи моллари ишлаб чиқариш ўртача Иттифок даражасининг атиги 40 фоизини ташкил этади. Биз даромад даражаси, асосий турдаги маҳсулотларни истеъмол қилиш жиҳатидан иттифокдош республикалар орасида энг охириги ўринлардан бирида турибмиз.

Ўзбекистон аҳолиси ўрта ҳисобда гўшт маҳсулотларини, сут ва сут маҳсулотларини, тухумни, умуман мамлакат аҳолисига нисбатан икки баробар кам истеъмол қилмоқда. Ойига ўрта ҳисобда 75 сўмдан камроқ ялпи даромад оладиган аҳолининг улуши мамлакатда 12 фоиздан сал кўпроқ бўлса, бизнинг республикамызда 45 фоизга боради. Бир миллионга яқин киши ижтимоий ишлаб чиқаришда ўзининг қўлидан келадиган ишни топа олмапти”¹⁴⁸.

1991 йил 18-21 ноябрь кунлари Тошкентда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг VIII сессия бўлиб ўтди. Ушбу сессияда давлат рамзларига оид бўлган “Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайловлар тўғрисида”ги қонунлар билан бир қаторда муҳим ҳужжат-“Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги ҳамда “Ижара тўғрисида”ги қонунлар қабул қилинди.

1991 йил 27 декабрида “Ўзбекистон Республикасида Биржа фаолиятини Мувофиқлаштириш тўғрисида”ги президент Фармони чиқди. Бир кун ўтмай, 28 декабрда Президентнинг “Нархларнинг эркинлаштирилиши муносабати билан аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тўғрисида”ги Фармони эълон қилинди.

Миллий мустақилликка эришишганимизнинг дастлабки ойларида ноқ иқтисодиётга, аҳоли турмуш даражасига эътибор қаратилиши бежиз эмас эди. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, нарх-навони эркинлаштириш бозор муносабатлари, рақобат муҳити бўлмаган собиқ ижтимоий маконда айрим нохуш тенденцияларни ҳам юзага келтириши мумкин бўлган. Шу боис ижтимоий барқарорликни юзага келтириш, ижтимоий адолат принципларини истеъмол ва таъминот, тақсимот соҳаларида қарор топтириш сиёсий тартиботни марказлашувини, муайян даражада авторитар табиатда бўлишини тақозо этди.

¹⁴⁸ Исроҳ Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. –Т.: “Ўзбекистон”, 2011. 5-6 - бетлар

Миллий мустақилликка эришган Ўзбекистон кенг имкониятлар мамлакати. Шу боис Ўзбекистондаги бой ер ости захиралари, арзон меҳнат ресурслари, қулай географик иқлим шароитлари, айниқса миллий мустақиллик омили хорижий сармоядорларни, ишбилармонларни, сиёсатчиларни, мафкура вакиллари ўзига жалб этди.

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилларида юзага келган вазиятни чуқур таҳлил этган юқорида тилга олинган Леонид Левитин Ўзбекистондаги авторитар сиёсий тартибот бундай шароитда ўзини оқлайди, деб баҳолайди. Мабодо, Ислом Каримов бошчилигида авторитар сиёсий бошқарув ўрнига Тожикистонда ёхуд Россияда шошма-шошарлик билан “демократияни қўйиб юбориш” стратегияси танланганда эди, воқеалар бошқача тус олган бўлар эди. Масалан, улар, яъни демократлашувлар Леонид Левитин таъбири билан ифодалаганда улар ҳокимият институтларининг орўсизланиши ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи тузулмаларнинг заифлашувига олиб келиши мумкин эдики, охир-оқибатда жиноятчиликнинг уюшган шакллари ўсиши билангина эмас, балки ҳокимиятнинг унга қарши курашида батамом лаёқатсизлиги билан ажралиб турадиган танглик даражасига сабаб бўлиши мумкин эди. Бундай вазиятда зўравонлик гуруҳлар ва якка шахслар манфаатларини ҳимоя қилишнинг борган сари кенгрок ёйиладиган воситасига айланиб қолади. Жиноятчилар диктатураси пайдо бўлади¹⁴⁹.

Эски маъмурий буйруқбозликка асосланган, давлат институтлари жамият ҳаётида гегемон бўлган жамиятдан бирданига демократик жамиятга ўтиш, илмий-назарий шаклда ифодалаганда “шок терапияси” ўзини оқламаслигини мустақилликка эришибок “демократия”ни қўйиб юбориш (Б. Ельцен) қандай нохуш ҳодисаларга олиб келишини айрим собиқ Иттифок республикаларида, хусусан Польша ва Украина каби мамлакатлари мисолида кузатиш мумкин.

Қўшни Тожикистонда ҳам давлат бошқарувида йўл қўйилган “юмшоқлик”, диний оппозициясига йўл бериш мамлакатда бўлинишга, “жануб” ва “шимол” кучларини шаклланишига олиб келди. Буларнинг барчаси аҳолининг ҳали демократия талабларига монад сиёсий ва ҳуқуқий маданияти етишмаслигининг оқибатидир мустақилликка эришган Ўзбекистон бундай йўлдан бормади, “янги уй қурмай эскисини бузманг” қабилида сиёсат олиб борди, аҳолини ўтиш даврида ижтимоий ҳимоялаш, ислохотларни босқичма-босқич олиб бориш, шошма-шошарлик қилмаслик тамойили асос бўлди. Бу жараёнда давлат институти бош ислохотчилик мавқеъига эга бўлди, давлат бошқарувида вақтинча Президентлик институти ваколатлари кучайтирилди, ҳатто ижро ҳокимиятининг айрим ваколатлари ҳам Президент қўлида жамланди, нодавлат институтларнинг ҳуқуқлари чекланди.

¹⁴⁹ Леонид Левитин. Ўша асар, 211-бет.

Чунки бу даврдат ҳали “Давлат бошқарувини янгилаш ва мамлакат ҳаётини модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кўчайтириш тўғрисида”ги конституциявий қонун ва демократик сиёсий тартиботни шакллантиришга оид бошқа давлат бошқарувига оид қонунларни қабул қилишга эрта эди. Маълумки бозор муносабатларининг “умуртқа поғонаси”-хусусий мулкдир. Совет тузуми мулкдорлар синфини тугатди. “коллективлаштириш” сиёсати XX-асрнинг 30-йилларида деҳқонларни ердан маҳрум этди, улар қулоқлаштирилди, азалдан ерга меҳр-муҳаббат билан қараган ижтимоий қатлам ердан, мулкдан бегоналаштирилди.

Совет жамиятининг кейинги авлоди икки хил мулк-давлат мулки ва қолхоз-кооператив мулки шароитида яшади, давлатга қарам бўлди, ҳам ишлаб чиқаришда ҳам тақсимотда давлат монополияси кучайди.

Миллий мустақиллик бундай ҳолатга барҳам берди-хусусий мулк, аралаш мулк ва мулкнинг бошқа шаклларига эркинлик берди, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, ҳар қандай яқка тартибдаги тадбиркорликка имтиёзлар бериш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бундай сиёсат изчиллик билан олиб борилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг орадан деярли йигирма йил ўтиб 2010 йилнинг асосий яқунлари ва 2011 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасида “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасининг мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгиланишнинг ишончли таянчи бўлган мулкдорлар синфини, яъни ўрта синфни шакллантиришдаги улкан аҳамиятини ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайди”¹⁵⁰ деган фикрлари сиёсий тартиботни ўтган йиллар давомида тобора демократлашиб бораётганлигини кўрсатади.

Президент И. Каримов томонидан халқимизга 2010 йил 12 ноябрда тақдим этилган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”да қайд этилишича, 1991 йилдан 2000 йилгача бўлган иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичида асосий эътиборимиз бозор иқтисодиётининг асосларини, авваломбор, қонунчилик базасини шакллантириш учун шароит яратишга қаратилди. Жамият сиёсий тартиботини тобора демократияга юз тутишида, уни демократия талабларига мос эволюцион ривожланишида 1991 йилдан 2000 йилгача қабул қилинган муҳим қонун ва норматив ҳужжатлар катта ўрин тутди. Бу борада Фуқаролик, Ер, Солиқ, ва Божхона кодекслари, “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”, “Банклар ва банк

¹⁵⁰Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. – Асарлар, 19-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 2011. -239-б.

фаолияти тўғрисида”, “Чет эл инвестициялари тўғрисида”, “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларини кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги қонунлар жамият сиёсий тартиботини тобора демократлашадиганлигининг ҳуқуқий ифодасидир.

Иқтисодий соҳани ислоҳ қилишда жамият сиёсий тартиботини тобора демократияга юз тутишида “Тадбиркорлик фаолиятини эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”, “Хусусий корхона тўғрисида”, “Валютани тартибга солиш тўғрисида”, “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”, “Фемер ҳўжалиги тўғрисида”ги қонунлар, янги таҳрирдаги Солиқ кодекси ва иқтисодиётни ислоҳ қилиш бўйича умумий ҳисобда 400 дан зиёд қонун¹⁵¹ ҳужжатлари ишлаб чиқирилиши ва ҳаётга жорий қилиниши муҳим аҳамият касб этади. Шундай қилиб Ўзбекистонда мустақиллик арафасида ва кенг қамровли ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичи (1991-2000 й.й) давомида жамият сиёсий тартиботи босқичма-босқич эволюция даврини бошдан кечирди. Бу босқичнинг муҳим жиҳати-давлат ва жамият қурилиши, бошқарувига онд мустаҳкам қонунчилик базаси шакллантирилди, шунга монанд маданий-маънавий ва ғоявий-мафкуравий тадбирлар амалга оширилди, жамият сиёсий ва ҳуқуқий маданиятини юксалтиришга онд улкан ишлар қилинди. “Таълим тўғрисидаги”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг, Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг ва Ўзбекистон Миллий ҳавфсизлик концепциясининг (1997 йил август) ва бошқа ҳужжатларнинг қабул қилиниши жамият сиёсий тизими ва сиёсий тартиботининг демократлаштиришни янада мустаҳкамлашга қаратилган яратувчанлик ишлари ифодасидир.

4.2. Нодавлат-нотижорат институтларини ривожлантириш сиёсий тартибот демократлашувининг ифодаси

Миллий мустақиллик шарофати билан Ўзбекистонда замонавий ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантириш жамият сиёсий тизими ва сиёсий тартиботини ҳам ривожланишининг “Ўзбек модели”да ифода этилган босқичма-босқичлик тамойилига асосланади. Ушбу тамойил жамият сиёсий тартиботи фаолиятига ҳам тегишли бўлиб, у нафақат давлат институтлари тизимини, балки нодавлат ташкилотлари тизимини ҳам қамраб олади.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари тизимини яратиш, шу орқали фуқаролик жамияти институтлари тизимини кенгайтириш, ҳокимиятга том маънода муқобилликни таъминлаш орқали ижтимоий барқарорликка ва

¹⁵¹Қаранг: Инсон ҳуқуқлари халқаро стандартлари ва миллий қонунчилик -Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий Маркази, Фридрих Эберт номидаги жамғарма, 2013.-177-бет.

мувозанатга эришиш демократик тараққиёт йўлини танлаган ҳар қандай замонавий давлат учун хос бўлган хусусиятдир.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари жамият сиёсий тартиботи табиатига функционал боғлиқдир. Тоталитар ёки авторитар сиёсий тартиботлар шароитида уларга ўрин йўқ. Бунинг сабаби-бундай ташкилотлар ҳам худди ҳокимиятлар ўртасида ўзаро “тийиб туриш” тамойилини таъминлаганликлари каби, жамият демократлашувининг кўзгусидир.

Нодавлат нотижирот ташкилотлари илмий адабиёт ва амалиётда “учинчи сектор” деган ном билан юритилади.

Институционал нуқтаи назардан бу сектор давлат ва бизнес ўртасидаги воситачи бўғимдир. У ижтимоий институт бўлиб, у ўз фаолиятини на маъмурий ўзанда ва на бозор қонуниятлари асосида амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг демократик табиати айнан шу сектор орқали аниқроқ намоён бўлади. Жамият сиёсий тартиботи нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятини тартибга солиб турувчи институтдир. Агар сиёсий тартибот томонидан назорат сусайса, зифлашса у ҳолда давлат конституциявий асослари хавф остига қолади. Нодавлат нотижорат ташкилотлари гарчи давлат ва бизнес, бозор ишига аралашмайдигандек кўринсада, аслида бундай ташкилотлар ўзининг асосий вазифаси-хайрия ишлари, гуманитар ривожланишга хайрихоҳ, ёрдам кўрсатувчи беминнат ташкилотлар деган тасаввур уйғотсаларда, аслида улар бутун жамиятга хавф туғдиришлари, аҳоли ва давлат ўртасида турли низоларни келтириб чиқариши, ижтимоий барқарорликни инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, жамият ҳаётини модернизациялаштириш ва демократлаштириш ниқоби остида мавжуд конституциявий тартибга ҳам хавф туғдиришлари мумкин.

Бунинг яққол мисоли-юртимизда очик жамият яратиш мақсадида турли халқро нодавлат нотижорат ташкилотларига йўл очилиши, ва уларнинг фаолиятидир. Масалан, жаноб Жорж Сарос жамғармаси, “Фридум хауз” ва ҳоказо нодавлат нотижорат ташкилотлари инсон тараққиётига кўмаклашиш ниқоби остида турли ҳудудларда “рангли инқилоблар”нинг ташаббускорлари, даъватчилари эканлиги маълум бўлди.

Албатта “бургага аччиқ қилиб кўрпани ёндириш” тамойилига таяниб нодавлат нотижорат ташкилотларини таъқиқлаш тўғри эмас. Аслида нодавлат нотижорат ташкилотлар давлатдан нисбий мустақил тарзда умумий мақсад мамлакатни ривожланган мамлакатлар қаторига чиқиш учун курашадилар, жамиятда ижтимоий адолат ва қонун устуворлигини таъминлашга ўз ҳиссаларини қўшади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида бундай институтлар “Жамоат бирлашмалари” номи билан юритилади.

Конституциянинг XIII-боб 56-моддасида “Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимлар жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади”¹⁵² деб нодавлат нотижорат ташкилотларига таъриф берилган.

Конституциянинг 57-моддасида эса ушбу ташкилотларнинг ҳуқуқий мақоми белгиланган: “Конституциявий тузимни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверинитети, яхлитлиги ва ҳавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, уришни, ижтимоий, миллий, ирқий, ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти таъқиқланади.

Махфий жамиятлар ва уюшмалар тузиш таъқиқланади.”¹⁵³

Бош Қонунда жамоат ташкилотларига катта ўрин бериш, ва айнаи вақтда уларнинг ваколатларини регламентлаш-сиёсий тизимни ва сиёсий тартиботни демократлаштиришнинг дастлабки босқичларидаёқ белгилаб олинди.

Президент И.А. Каримов ўзининг 1997 йилда чоп этилган машхур дастурий асари Ўзбекистон XXI аср бўсағасида Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари номли китобларида бу хусусда шундай деган эди: “Ҳозирги вақтда демократик сиёсий тизимнинг энг муҳим субъекти бўлмиш давлатчиликни ислоҳ қилишда янги вазифалар қўндаланг турибди. Бу авваламбор, ҳозирги босқичда сиёсий институтларнинг ва нодавлат ижтимоий уюшмаларнинг хилма-хиллиги ҳамда уларнинг роли мустаҳкамланиши, шунингдек, аҳолининг сиёсий фаоллиги ошиши асосида жамият ҳаётини янада демократиялаш вазифалари муҳим ва долзарб бўлиб қолганлиги билан изоҳланади”¹⁵⁴.

Жамият сиёсий тизими ва сиёсий тартиботини ҳам ислоҳ қилиш билан баробар янги шароитда, Президент фикрига кўра, давлатнинг давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг ғоят муҳим вазифаси сиёсий партиялар, нодавлат, ижтимоий структуралар, фуқаролик жамиятининг эндигина пайдо бўлаётган хилма-хил институтлари билан ишлаш ва ҳамкорлик қилишнинг янгидан-янги шаклларини излаб топишдан иборатдир.

¹⁵² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: “Ўзбекистон”, 2012.-11-бет.

¹⁵³ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўша бет.

¹⁵⁴ Ислон Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: “Ўзбекистон”, 1998.-542-б.

Дарҳақиқат, 1991 йилдан бошланган ислохотларнинг дастлабки босқичида давлатнинг фаол роли асосий ваколатлар давлатнинг ва энг аввало, ижро этувчи ҳокимиятнинг ихтиёрида бўлишини таъқозо этади.

2010 йилга келиб эса, давлат кўп ваколатларини фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига, ҳатто жамоат ташкилотларининг энг сиёсийлашгани сиёсий партияларга берди, бу ҳуқуқ 2007 йилдан конституциявий қонун билан мустаҳкамланди, “Давлат бошқарувини янгилаш ва мамлакат ҳаётини модернизациялаш жараёнида сиёсий партияларнинг ролини кўчайтириш тўғрисида”ги конституциявий қонун кучга кирди (2008 йил 1 май). Ушбу қонуннинг қабул қилиниши жамият сиёсий тартиботини демократлашувида муҳим босқич бўлди. “Сиёсий партиялар тўғрисида” ги қонун билан бирги мазкур конституциявий қонун нодавлат нотижирот ташкилот ҳисобланган, жамият ҳаётини ҳаракатлантирувчи, парламент табиатини белгиловчи сиёсий партиялар жойларда ижро ҳокимияти устидан ҳам жамоат назоратини амалга ошириш, ислохотлар кўламига сиёсий баҳо бериш ҳуқуқига эга бўлдилар. Сиёсий партияларнинг мамлакат парламентидаги фракциялари ҳам ўз навбатида ўз электорати билан изчил ва яқиндан алоқада бўлиш имкониятига эга бўлдилар.

Ўзбекистон давлати танлаб олган демократик тараққиётнинг асосий мақсади-адолатли фуқаролик жамиятига асос солиш, уни ривожлантиришдир. Бу ўз-ўзидан бўладиган иш эмас. Бунинг учун давлатнинг ўзи ислоҳат этилиши лозим. Яъни, кучли марказий давлат ҳокимияти ўзининг кўч-ғайратларини асосий, умуммиллий вазифаларга, чунончи, мудофаа, давлат ҳавфсизлиги, ташқи сиёсат, валюта-молия ҳамда солиқ тизимларини шакллантириш, қонунлар қабул қилиш ва тараққиётнинг бошқа стратегик вазифаларига қаратадиган давлат ижтимоий қурилиш тизимини барпо этиш билан шуғулланади. Бошқа масалалар босқичма-босқич сиёсий тартиботни тобора демократлаштириш, яъни халқчиллигини ошириб бориш орқали фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига, жамоат ташкилотларига бериб борилади.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилида танлаб олинган тараққиётнинг “Ўзбек модели”, унинг стратегик вазифаси ҳам ана шунда аста-секин бошқарув тизимининг давлат ҳокимиятидан фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига, хусусан нодавлат нотижирот ташкилотларига ўтказишдир.

Жаҳонга машҳур, жаҳоннинг кўп мамлакатлари давлат қурилиши учун андоза оладиган Англияда битта мақол бор: “Қирол ўлди, яшасин қирол!”. Бу афоризимнинг моҳияти демократик жамият барпо этиш учун аҳамиятлидир.

Гап шундаки, кўҳна Англия ҳам, Жан Локк, Томас Гоббс, Бертран Рассел, Уинстон Черчилл каби буюк мутафаккирларни берар экан, жамиятда синергетик усулда фаолият кўрсатишига эришдилар. Бу давлатда конституцион

монархия элементлари ҳам кўхна кадрият сифатида сақланиб қолган. Қирол ёки қиролича гарчи давлат сиёсатига таъсир қилмасада, улар халқ ардоғи ва хурматида.

Англияда шундай сиёсий тизим ва сиёсий тартибот тарихан шаклландики, у ерда қиролнинг ўзгариши ижтимоий ҳаётга кўп ҳам таъсир ўтказмайди. Чунки Англияда биринчи сектор билан бирга иккинчи ва учинчи секторлар ҳам тенг ҳуқуқли иштирок этади, жамият ўрта синфи секторлар муносабатида ўзига хос “посанги” вазифасини ўтайди. Демак, икки партиявийлик сиёсий тизимга эга Англида барқарор ривожланиш, демократия учун шарт-шароитлар тарихан қарор топган.

Мустақил тараққиёт йўлига кирган, ривожланган давлатлар сиёсий тизимдан ва сиёсий тартиботидан ҳеч ҳам қолишмайдиган давлатчилик ва фуқаролик жамияти қуришни ўз пировард мақсадига айлантирган Ўзбекистон учун ривожланган давлатлар тажрибаси муҳим аҳамиятга эга.

Бироқ, Ўзбекистоннинг дастлабки мустақил тараққиёт йиллари ўта таҳликали бўлди. Шу боис давлатнинг бош ислохотчилик йўли даставвал кучли давлатчилик асосларини яратиш, давлат ва фуқаролар ҳавфсизлигини таъминлаш ва ундан сўнг аста-секин фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш масалалари билан муштарақлик ҳолатини яратди.

Чунки мустақилликнинг дастлабки йилларида ички ва ташқи таҳдидлар биринчи навбатда Президентлик институтини мустаҳкамлаш, унга ҳатто ижро ҳокимияти ваколатларининг бир қисмини ўтказиш, шу орқали миллий давлатчилик асосларини мустаҳкамлаш, мамлакат мудофаа қудратини оширишни талаб қилди. Шу боис давлат миллий ҳавфсизликни таъминлаш соҳасидаги масъулиятнинг ўз зиммасига олди.

Маълумки Ўзбекистон сиёсий тизими ўз эволюцион тараққиётида сепаратизм ҳукм сурган ижтимоий макон хусусиятларини бошдан кечирди, марказлашган давлатчилик асослари сиёсий экстремизм таъсирида йўқ бўлди, Ўрта Осиё ҳудудида икки хонлик ва бир амирлик давлатлари пайдо бўлди. Сепаратизм, сиёсий экстремизм собиқ хонликларни бирин-кетин кучли давлат–Чор Россиясига қарамликка етаклади. Чор Россияси ўз протекторатларида, “Бўлиб ташла ва ҳукмронлик қил” деган шиор остида миллий ҳудудий ва маданий яхлитликка тажаввуз қилди, маккарона турли қўғирчоқ давлатчилик асосларини яратди, очиқ ва хуфёна руслаштириш, ўз она тилидан, тарихидан ва маънавиятидан ажратиш сиёсатини олиб борди. Бу хусусда мустақиллик йилларида нашр этилган илмий, оммабоп ва маърифий адабиётларда жуда салмоқли материаллар мавжуд.

Шу боис давлат функцияларини бирданига жойларга бериш, минтақавий сепаратизм учун қулай шарт-шароит яратиш жамият сиёсий тартиботининг

дастлабки йиллари учун эрта ва ижтимоий жиҳатдан ҳавфли эди. Мамлакатимиз Президенти И.А. Каримов ушбу томонларни ҳисобга олар экан “жамият ҳаётини демократиялаш эса турли шиорлар остида сиёсий экстремизмнинг авж олиши учун асос бўлмаслиги лозим”¹⁵⁵ деб таъкидлади.

“Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” (1997) асарида ҳавфсизликка бўладиган етти таҳдид шакли хусусида гапирар экан “маҳаллийчилик” ва “уруғ-аймоқчилик”, “буюк миллатчилик шовинизми” ва “агрессив миллатчилик” хусусида алоҳида тўхтаб ўтди. Ушбу таҳдидлар сиёсий экстремизм ва унинг оқибати сепаратизм билан боғлиқ. Миллат, миллийлик тушунчалари ўта долзарблашиб бораётган, миллий-этниқ зиддиятлар жаҳоннинг турли минтақаларида авж олаётган бир пайтда давлат томонидан миллий ҳавфсизлик масъулиятини ўз бўйига олиши 80-йиллар сиёсий тартиботи учун ўта муҳим эди. Бу ҳавфнинг қанчалик давлат яхлитлиги учун хатарли эканлигини Президент турли йилларда ижро ҳокимиятининг жойлардаги етакчи раҳбарларига берган сиёсий баҳосида яққол кўзга ташланади: улар учун умумий ва типик нуқсон уруғ-аймоқчилик ва маҳаллийчилик иллатларидир.

Президент ваколатларининг навбатдан ташқари бўлиб ўтган сессияларида бу хусусда куюнчаклик билан гапирди ва огоҳликка чакиради. Чунки Ўзбекистон кўпмиллатли ва кўп конфессияли мамлакат. Республикада 136 дан ортиқ миллат ва этник гуруҳ вакиллари 16 диний конфессия фаолият кўрсатади. Бундай шароитда маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик иллатлари жамият сиёсий тизими асосларини емириши мумкин. Шу боис жамият сиёсий тартиботи 80-йилларда марказлашган, яъни давлат институтлари, ички ишлар идоралари масъулиятини ошириш масаласини устувор вазифа деб билди. Чунки фақат ҳавфсизлик ва барқарорликнинг нодавлат институтларини ривожланишига йўл очиши мумкин эди. Чунки, мутахассисларнинг таъкидлашларича “Ўзбекистонда мустақилликнинг илк давридан бошлаб “Кучли давлатдан-кучли фуқаролик жамияти сари” концепцияси асосида ижтимоий ҳуқуқий давлат қуриш стратегик мақсад даражасига кўтарилди”¹⁵⁶.

Мамлакатимизда туб ислохотларни амалга ошириш даврида “Кучли давлатдан-кучли фуқаролик жамияти сари” концепциясига биноан давлатнинг бош ислохотчилик ўрни, асосан, фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш жараёнларида намоён бўлди. Жамият сиёсий тартиботи ҳам мазкур концепцияга биноан босқичма-босқич демократиялашиб борди. Миллий мустақилликка эришиш арафасидаёқ мамлакатда кўппартиявийлик тизимини

¹⁵⁵ Ўша асар, 544-бет

¹⁵⁶ Қаранг: Ўзбекистон: сиёсий ислохотлар стратегияси, эришган натижалар ва истиқбол. –Т.: Академия, 2010.-114-бет.

жорий этиш, давлат ва ҳокимиятдан холи бўлган жамоат бирлашмалари, нодавлат нотижорат ташкилотлари тузулмаларини эркин фаолият кўрсатиш учун ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиш мақсадида Олий Кенгаш Ўзбекистон Республикасининг “Жамоат бирлашмалари тўғрисида” ги Қонуни (1991 йил 15 февраль) қабул қилинди. Демак, миллий мустақилликка эришиш арафасидаёқ бундай ижтимоий тузилмаларга жамиятда эҳтиёж туғилган эди.

Жамоат бирлашмалари том маънода ижтимоий қайта ишлаб чиқаришни таъминлайдиган институтдир. “Учинчи сектор” номи билан юритиладиган бу тизимни давлат ишлаб чиқариши ва бизнес остида турувчи тизимости мажмуа даб аташ тўғрироқ бўлади. Рус тилида “общественное воспроизводства” тушунчаси айнан шундай маънода ишлатилади¹⁵⁷.

Учинчи секторни ташкил қилувчи нодавлат нотижорат ташкилотлари фуқаролик жамиятининг зарурий институтларидир. Буни жамият сиёсий тизимини мустақиллик йилларида такомиллашуви, фуқаролик жамиятини қонунчилик базасининг аста-секин шаклланиши ва такомиллашуви жараёни яққол кўрсатди. Бунинг мисоли 2010 йил 12 ноябрда қабул қилинган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” унинг қабул қилиниши ҳисобланади.

Хўш, бундай концепцияга қандай ҳаётий эҳтиёж туғилди, ушбу ҳужжат нима мақсадда қабул қилинди, уни жамият сиёсий тартиботи билан қандай алоқаси бор, деган саволлар туғилади. Ушбу саволга Президент И.А. Каримов куйидаги жавобни беради: “Жаҳон миқёсида глобаллашув ва рақобат тобора кучайиб бораётган бугунги замонда биз дунёда юз бераётган туб ўзгаришлар жараёнида эгаллаб турган ўрнимизни ҳолисона ва танқидий баҳолашимиз, тобора ошиб бораётган ҳаёт талабларига жавоб беришимиз, кечаётган давр билан ҳамқадам бўлишимиз шарт. Шу боис авваломбор рўй бериши мумкин бўлган турли фалокатлар, жаҳон иқтисодиётининг юксалиши ва инқирозини олдиндан кўриш имконини берадиган, ҳар томонлама чуқур ўйланган, аниқ мақсад ва устувор йўналишларни ўз ичига олган тараққиёт дастури ва уни амалга ошириш стратегиясига эга бўлган мамлакат ва халқ пировард натижада муваффақиятга эришади”¹⁵⁸. Бундай концепцияга, ҳаётий дастурга эҳтиёж мамлакатимизда ўтган 23 йил давомида олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг ички мантиғи ва жаҳонда 2008 йил бошланган ва тўлқин каби сўниб-кучайиб бораётган молиявий-иқтисодий инқирозлар таҳдиди миллий иқтисодиётимизни барқарор ўсишини бундан буён ҳам таъминлаш, шу билан

¹⁵⁷Исламов З.М. Гражданское общество и решение социальных проблем.// Ўзбекистонда фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш масалалари: назария ва амалиёт. Илмий конференция материаллари. -Т.: ТДЮИ нашриёти, 2007. -3-14 бетлар.

¹⁵⁸ Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш-мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19-жилд. -Т.: “Ўзбекистон”, 2011. 39-40 бетлар.

бирга аҳолининг турмуш фаровонлигини ошириш мақсадлари билан уйғунлашиб кетганлигида кўринади. Концепциянинг V-боби фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш масалаларига бағишланган. Мустақиллик йилларида фуқаролик жамиятининг қатор институтлари шаклланди, жамият ҳаётида ҳуқуқий мақом ва ўринга эга бўлди. Шулардан энг кучлиси ва оммавийлашгани – маҳалла институтидир.

“Фуқаролик институтлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳозирги кунда демократик кадрятлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг муҳим омилига айланмоқда, фуқароларнинг ўз салоҳиятларини рўёбга чиқариши, уларнинг ижтимоий, социал-иқтисодий фаоллиги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш учун шароит яратмоқда, жамиятда манфаатлар мувозанатини таъминлашга кўмаклашмоқда”¹⁵⁹ – деб таъкидлайди Президент И.А. Каримов.

Ушбу концепция жамият сиёсий тартиботини янада демократлашуви, жамият аъзоларининг ижодкорлиги ва яратувчанлигини юксалтиришга қаратилганлиги билан характерланади. Жамият сиёсий тизимини демократлашувининг ифодаси “Нодавлат нотижорат ташкилотларининг фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилинишидир. Нодавлат нотижорат ташкилотларининг фаолиятини, эмин-эркин иш юритишлари бугунги кунда бутун бир ҳуқуқий тизим мақомига эга бўлиб бораётганлиги аҳамиятга молик. Сўнги йилларда “жамоат фондлари тўғрисида”ги, “Ҳомийлик тўғрисида”ги қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтлари ривожланишига кўмаклашиш чора-тадбирлари тўғрисида” қарори ва бошқа бир қатор ҳужжатлар қабул қилинди ва улар Президентимизнинг таъкидлашича фуқаролик жамияти институтлари ижтимоий фаоллигини кучайтиришда муҳим омил вазифасини бажармоқда. Жамият сиёсий тартиботи демократлашувининг яна бир салмоқли ифодаси мамлакатимизда фуқаролик жамиятини ривожлантиришда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати Кенгашларининг “Нодавлат нотижорат ташкилотларини, шунингдек фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлашни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қўшма қароридир.

Мамлакатимизда фуқаролик жамиятини барпо этиш стратегик мақсадга эга эканлигини тасдиқловчи яна бир муҳим ҳодиса-Олий Мажлис ҳузурида Жамоат фонди ҳамда таркибида нодавлат нотижорат ташкилотлари ва жамоат ташкилотларининг ваколатли вакиллари билан бирга депутатлар, молиявий

¹⁵⁹ Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси - Т.: “Ўзбекистон” 2010 й. 42 бет.

тузулмаларининг масъул ходимлари кирган Парламент комиссиясининг ташкил қилинишига эътибор бериш лозим.

Президентимиз ушбу Концепцияда таъкидлашича “Мазкур комиссиянинг фаолияти “учинчи сектор” деб ном олган фуқаролик жамияти институтларини қўллаб-қувватлашига давлат буюджетидан ажратилган молиявий маблағларни янада очиқ, ошқора, аниқ йўналтирилган ва энг муҳими, демократик асосда тақсимлашни таъминлаш имконини бермоқда. Бу эса нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг ташкилий-техникавий ва иқтисодий негизини мустаҳкамлашга самарали таъсир кўрсатмоқда”¹⁶⁰.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳам ўз навбатида жамият сиёсий тартиботининг тобора демократлашувига жавобан юзлаб ижтимоий лойиҳаларини ишлаб чиқдилар. Бундай лойиҳалар ўз навбатида Олий Мажлис ҳузуридаги жамоат фонди томонидан эътиборсиз қолдирилмади. Масалан, 2007-2010 йиллар ўзидаёқ Олий Мажлис ҳузуридаги Жамоат фонди нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан ишлаб чиқилган ижтимоий лойиҳаларни амалга ошириш мақсадида 11 млрд. сўмдан ортиқ маблағ ажратди.

Дарҳақиқат, мамлакатимиз тараққиётининг ҳозирги босқичида (2010-2015 й.й) нодавлат нотижорат ташкилотлари сонини кўпайтириш, шу орқали уларнинг фуқаролик жамиятини нафақат моддий-иқтисодий, балки маънавий-маданий савиясини кўтариш муҳим масала бўлиб қолмоқда.

Фуқаролик жамияти юқори маданиятли ва маънавиятли кишилар жамиятидир. Унда қонун устуворлиги, қонунга қараб иш юритиш, қонун олдида барчанинг тенг ҳуқуқлилиги, шунингдек ўзаро масъулиятлилиги, давлатнинг халққа, халқнинг давлатга ишончининг ортиб бориши давлат ва жамият уйғунлиги унинг муҳим белгиларидир. Жамият сиёсий тартибини ушбу хусусиятларни ҳисобга олиб, аниқроғи, бундай хусусиятларни жамият аъзоларида шакллантирмасдан демократлаштириб бўлмайди.

Бундай ишда Концепцияда кўрсатилишича, фуқаролик жамияти институтларининг янада ривожланишига эришиш, амалга оширилаётган ислохотларимизнинг очиқ-ошқоралиги ва самарадорлигини таъминлашда, уларнинг ролини кучайтиришда “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши муҳим аҳамият касб этади. Мазкур қонунни ҳаётга тадбиқ қилиш воситасида ижтимоий иқтисодий ривожланиш дастурини амалга ошириш, гуманитар муаммоларни ҳал этиш, мамлакатимиз аҳолиси турли қатламларининг ҳуқуқ ва эркинликларини, манфаатларини ҳимоя қилишда нодавлат нотижорат ташкилотларининг давлат тузилмалари билан ўзаро муносабатларидаги аниқ чегараларни белгилаш ва ташкилий-ҳуқуқий механизмларини такомиллаштириш каби масалалар бўйича ҳуқуқий

¹⁶⁰ Ўша асар, 44-бет.

нормаларни такомиллаштириб боришда кўзда тутилади. Ижтимоий шериклик институти давлат, иш берувчи ва ёлланма ишчи субъекти ўртасидаги ўзаро ҳамкорликка, шерикчиликка асосланади.

Ғарб адабиётида бунини “трипартизм” дейилади. Қонун учала иштирокчи субъектнинг ҳуқуқлари ва ўзаро масъулиятлари аниқ-равшан белгиланиши лозим бўлади. Бундай форматда давлат етакчи бўлиши, ўзининг назорат функциясининг заифлаштирмаслиги лозим бўлади. Агар лозим бўлса, у ўз “шериклари” ни муайян даражада молиялаштириши ҳам керак бўлади. Чунки давлат молия манбалари қўллаб-қувватланишисиз бундай формат самарали ишлай олмаслиги мумкин.

Масаланинг яна бир муҳим жиҳати борки, уни миллий хавфсизликни давлат конституциявий асосларини мустаҳкам сақлаши учун муҳим аҳамият касб этади.

Бу-нодавлат нотижорат ташкилотларининг очиклиги ва ҳуқуқий жиҳатдан эркинлиги билан боғлиқ. Бундай очиклик ва эркинлик жамият сиёсий тартиботи назаридан четда қолиши мумкин эмас. Чунки бугунги кунда жаҳонда ва бизнинг мамлакатда ҳам демократия ва инсон ҳуқуқларининг қўллаб-қувватловчи талай хайрия ва инсонпарварлик миссиялари фаолият кўрсатмоқда. Бундай шароитда сиёсий тартибот лоқайдлигига йўл қўйиб бўлмайди. Жаҳон ҳамжамятига интеграциялашувни демократия талабларига риоя қилмасдан амалга ошириб бўлмайди. Бироқ демократия айрим кучлар учун ниқоб вазифасини ўташ мумкинлиги бугун барчага аён. Масалан Грузия, Украина каби мамлакатларда сиёсий тартибот томонидан жамият демократиялашувига маҳаллий хусусиятларини, халқ менталитети ва миллий хилма-хилликни, ҳудудий хусусиятларини ҳисобга олмай бўлган муносабат мана деярли йигирма йилдан буён барқарор ривожланишни таъминлай олмаяпти. Нодавлат ташкилотлари, уларни хориждан туриб молиялаштириш, Ғарб мафкурасини тикиштириш жамиятда ижтимоий барқарорликни бузилишига, фуқаролараро низоларга сабаб бўлмоқда.

XXI асрда жамият сиёсий тизимида нисбатан жамият сиёсий тартибига талаб ва масъулият ортиб боради. Зеро жамият сиёсий тартиботи жорий сиёсат, кундалик ижтимоий ҳаётни тартибга солиб турувчи ижтимоий институтдир. Нодавлат нотижорат ташкилотлар ичида энг сиёсийлашгани сиёсий партиялардир.

Сиёсий партиялар жамоат бирлашмалари туркумига оид ижтимоий институтдир. Сиёсий партиялар фуқароларнинг ихтиёрий уюшмаларини ифодаси бўлиб, улар асосий мақсад қилиб ҳокимиятни эгаллаш орқали ўз мақсадларига эришишга ҳаракат қилади. Ҳар қандай сиёсий партиянинг асл мақсади-ҳокимиятга эришишдир. Бироқ реал ҳаётда, айрим сиёсий тартибот

шароитларида сиёсий партиялар бундай мақсадни очиқ ифода эта олмайдилар. Чунки жамият сиёсий тизими бундай шароитларда авторитар ёки диктатурага асосланган бўлади, мамлакатда битта мафкура ҳукмронлиги кузатилади. Демократиянинг, демократик сиёсий тартибнинг муҳим белгиси эса-плюрализмдир. Таниқли сиёсатшунос олим М. Қирғизбоевнинг таъкидлашича, сиёсий партия демократик фаолият юритиши ва ўз сиёсий мақсадини эркин амалга ошириши учун қуйдаги омиллар мавжуд бўлиши керак: плюрализм ижтимоий ҳаёт эркинлиги, шахсий ҳаёт дахлсизлиги ва қонунийлик¹⁶¹.

Ушбу тамойиллар фуқаролик жамиятининг асосий белгиларини ифода этади. Нодавлат нотижорат ташкилотлари айнан шундай маконда гуллаб яшнаши, ўз вазифаларини эркин амалга оширишлари мумкин.

Нодавлат ташкилотлари ва давлат институтлари ўртасида ижтимоий ҳамкорлик муносабатлари ривожланиши мазкур тамойиллар асосида фуқаролик жамияти фаолиятини таъминлайди.

Ижтимоий ҳамкорлик, айрим мутахассисларнинг айтишича, муроса фалсафаси¹⁶² ҳамдир. Нодавлат нотижорат ташкилотлари жамиятни демократлашувини таъминловчи, уни том маънода “фуқаролик” бўлишлиги, яъни халқ ҳокимиятчилигини сиёсий жиҳатдан таъминлаши, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари таъминланишининг гаровидир. Нодавлат нотижорат ташкилотлари жамиятни демократиялашувида муҳим рол ўйнайди. Улар ичида сиёсий партиялар давлат ва жамият ўртасида ўзига хос кўприк вазифасини ўтайди¹⁶³.

2010 йил 12 ноябрда қабул қилинган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” маълум даражада 2007 йилда қабул қилинган ва 2008 йил 1 январдан кучга кирган “Давлат бошқарувини янгилаш ва мамлакатимизни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида” ги конституциявий қонуннинг мантиғи бўлиб, у биринчидан, жамият сиёсий тартиботини янада демократиялашуви учун ва иккинчидан нодавлат нотижорат ташкилотларнинг, айниқса сиёсий партиялар фаоллигини ошириш учун муҳим дастурий ҳужжат бўлди.

“Ижтимоий шериклик”, “Жамоат назорати тўғрисида” ги қонунларни қабул қилиниши жамиятда нодавлат нотижорат ташкилотлар нуфузининг ортишига, уларни жамият ҳаётини демократлаштиришда иштирокини янада кучайтиради. Ушбу конституциявий қонун талабларига кўра нодавлат

¹⁶¹ Муҳимжон Қирғизбоев. Фуқаролик жамияти: назария ва хорижий тажриба. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2006.–97-бет.

¹⁶² Шарипов А. Ижтимоий ҳамкорлик –барқарорлик омил. –Т.: Академия, 2010.–80 бет.

¹⁶³ Одиловжасва С.М., Маликова Г.Р. Демократия механизмида сиёсий партияларнинг роли. –Т.: “муҳаррир налприёт”, 2012.–6-бет.

нотижорат институт ҳисобланувчи сиёсий партия жойларда ижро ҳокимияти фаолияти устидан жамоат назоратини амалга ошириш билан бирга мамлакат парламентидаги ўз фракцияси орқали давлат бошқарув фаолиятига ҳам таъсир қила олади, турли ташаббуслар, таклифлар, ҳатто шикоятлар билан чиқа олади.

Демак бундай конституциявий қонун нафақат жамият сиёсий тартиботининг демократлашувидан, балки сиёсий партия орқали фуқароларнинг сиёсий иштирокининг фаоллашувига ҳуқуқ беради. Натижада, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатчилик учун яна бир одим ташлаш, том маънода халқ ҳокимиятчилиги аста-секин қарор топа бошлайди. Бу албатта, бир текис, зиддиятсиз, ва осон кечмайди.

Ушбу қонун ва концепциянинг ишлаши учун парламент томонидан ушбу ҳуқуқлар жойларга, биринчи навбатда, нодавлат нотижорат ташкилотларига бериш масаласининг фақат бир томони ҳолос. Масаланинг иккинчи томони ва энг муҳими фуқаролар сиёсий ва ҳуқуқий онги, маданиятининг ҳам ушбу демократик қонунларга арзигулик даражада тараққий этганлигидадир. Содда қилиб ифодалаганда қоғозда, қонунда ҳамма нарса силлиқ, муаммосиз бўлиши мумкин. Бироқ амалда, ҳаётда, жамиятда қабул қилинган ва қабул қилинаётган, такомиллаштирилаётган қонунлар ва бошқа ҳуқуқий меъёрлар қанчалик кишилар онги ва қалбидан жой олаётганлигига, уларга ҳаётий қизиқишнинг қай даражада эканлигидадир, жамият сиёсий тартиботининг демократлашуви ҳам шунга боғлиқ сўз ва иш бирлиги, ҳаёт ва қонун уйғунлигини таъминланиши жамият ҳаётининг демократлашувининг ифодасидир.

4.3. Ўзбекистонда сиёсий тартибот шаклланишининг тадрижий босқичлари

Давлат ҳокимиятининг тизими, жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий, маданий ва ҳуқуқий меъёрий асослари мамлакатимизда босқичма-босқич амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотларнинг ўзига хос ричаги, ҳаракатга келтирувчи, таянч кучлари ҳисобланади.

Мустақилликка эришилгандан сўнг ҳуқуқий давлатчилик ва замонавий фуқаролик жамиятини барпо этишга қаратилган босқичма-босқич ислохотлар жараёни тарихий аҳамиятга молик. Зеро, ислохотларнинг ҳар бир босқичи ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, унда кейинги, ундан юқорироқ босқич учун асослар яратилади. Тарихий тараққиётнинг диалектикаси ҳам ана шунда тарихий ривожланиш спиралсимон шаклдаги “инкорни инкор”, қарама-қаршиликлар кураши микдорий ўзгаришларнинг туб сифатий ўзгаришларига ўтиши қонуниятини асосида кечади. Бундай қонуният объективдир.

Тарихий тараққиётнинг “ўзбек модели” ҳам ушбу қонуниятни асос сифатида ўз таркибига олади. Бундай қонуниятни мамлакатимизда миллий

мустақилликка эришилгандан сўнг босқичма-босқич амалга ошириб келинаётган ислохотлар билан алоқадорлигини Ўзбекистон Республикаси президенти И.А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг бундан етти йил муқаддам – Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисида қилган маърузасида ҳам таъкидлайди: “Республикаимизнинг босиб ўтган мустақил тараққиёт йўли ва олдимизда турган вазифаларнинг маъно-моҳияти ва аҳамияти ҳақида сўз юритганда, бу йўлни алоҳида икки даврга ажратиш тўғри бўлади. Ҳеч шубҳасиз, бу даврларнинг ҳар бири мамлакатимиз тарихида ўзига хос ва мос муҳим ўрин эгаллайди.... Ўтиш даври ва миллий давлатчилик асосларини шакллантириш билан боғлиқ биринчи галдаги ислохот ва ўзгаришларни ўз ичига олган дастлабки босқич-1991-2000 йиллар.... 2001 йилдан 2007 йилгача бўлган муддатни ўз ичига олган иккинчи босқич – фаол демократик янгиланишлар ва мамлакатни модернизация қилиш даври”¹⁶⁴.

Ислохотларни давраш, уларни босқичларга бўлиш илмий аҳамиятга эга. Чунки ислохотлар эволюцияси жамият сиёсий тизими ва сиёсий тартиботини ҳам демократлашув жараёнлари, уларни ҳам босқичма-босқич кечаётганлиги билан ўзаро алоқадорлигини илмий жиҳатдан асослаш имкониятини яратади. Зеро Ўзбекистон мамлакати “Ўзбек модели” асосида тараққиёт одимларини белгилар экан, уни илмий асосларга боғлайди, кўр-кўрона эмас, балки ҳар томонлама ўйланган, узоқ муддатни ўз ичига олувчи мустаҳкам стратегияга таяниб сиёсат юргизади.

Ҳокимиятлар бўлиниши принципини тарихан илк бор давлат бошқарув тизимига асос қилиб олинар экан мамлакатимиз жаҳон давлатчилиги тажрибалари асосида уларни бир-биридан нисбий мустақиллигинигина эмас, балки “ўзаро тийиб туриш” ўзаро мувозанатини таъминлашга доир стратегияга ҳам таянади. Маълумки, ҳокимиятлар тизимида суд ҳокимияти алоҳида ўрин тутати. Суд ҳокимиятининг ижтимоий мавқеъига, унинг қай даражада нисбий мустақиллигига қараб мамлакат демократлашувига баҳо берилади. Шу боис жамият сиёсий тартиботининг демократиялашувини тарихий эволюцияси суд-ҳуқуқ тизимининг босқичма-босқич ислохотлари билан ўзаро боғлиқ. Суд-ҳуқуқ ислохотларининг биринчи босқичида (1991-2000 йиллар) суд-ҳуқуқ тизимини тубдан ислох қилишнинг Ўзбекистон халқиға, маҳаллий хусусиятларга асосланган миллий стратегияси белгилаб олинди ва унинг конституциявий-ҳуқуқий асослари яратилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти юқорида тилга олинган мажлисида таъкидлаб ўтганидек судларнинг жазоловчи ва фақат давлат манфаатларини ҳимоя қилувчи органдан конун устуворлигини, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилувчи, уни изчил

¹⁶⁴ Халқ сўзи, 2007 йил 31 август.

таъминлашини бажарувчи органга айлантиришга қаратилган яхлит суд ҳокимияти тизимини шакллантириш вазифаси қўйилди ва босқичма-босқичлик асосида муваффақиятли ҳал этилди. Масалан, жаҳон тажрибасига таянган ҳолда, мамлакатда биринчи бор Конституциявий суд жорий этилди, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари кафолатланди. Иқтисодий ислохотлар, иқтисодиётнинг либераллашуви, бозор муносабатларига ҳам босқичма-босқич ўтиш суд-ҳуқуқ тизимининг таркибий қисми бўлган хўжалик судларини ташкил этишни тарихан тақозо этди. Хўжалик судлари ҳам ўзига хос суд-ҳуқуқ тизимининг махсус тизимига айланиб бормокда. Ўз навбатида жиноят, жиноят процессуал, суд-ҳуқуқ ва бошқа йўналишларнинг қонунчилик базаси яратилди. Ушбу босқич учун характерли нарса шуки, мазкур босқичда, биринчи гада инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини, конституциявий тузумни, муассаса, корхона ва ташкилотларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини изчил ҳимоя қилиш мақсадида ўз ваколатларини амалга оширадиган суд ҳокимияти давлат ҳокимиятининг эркин, мустақил ва кучли тармоғи сифатида шаклланиши бўйича изчил суд-ҳуқуқ тизими ислохотлар сиёсати олиб борилди.

Масалан, ушбу мақсадларни кўзлаган ҳолда “Прокуратура тўғрисида”ги (1992 йил), “Судлар тўғрисида”ги (1993 йил) Қонунлар, “Хўжалик-процессуал кодекси” (1993 йил), “Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс”, Жиноят процессуал кодекси (1994 йил), “Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида”ги, “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”ги (1995 йил) қонунлар, “Фуқаролик кодекси” (1995-1996 йиллар), Фуқаролик процессуал ва Жиноят процессуал кодекслари, хўжалик процессуал кодекси (Янги таҳрирда), айниқса жамиятда одил судловни барпо этишга мўлжалланган “Адвокатура тўғрисида”ги (1997 йил), “Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида” ги (1998 йил) қонунлар жамият сиёсий тартиботини демократлашиб борганлигини тасдиғидир. Жамият сиёсий тартиботининг демократлашуви деганда инсон ва фуқаро манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларини ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланганлиги даражаси тушунилади.

Мамлакатимизда иқтисодий ислохотлар натижасида юзага келган шароит, турли низоли вазиятларнинг шаклланиши, мулкдорларнинг мулкни дахлсизлигини, хўжалик юритиш субъектларининг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, коррупция ҳодисаларини олдини олиш, суистеъмол қилишга йўл қўймаслик мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг махсус “Ўзбекистон Республикаси хўжалик судларининг таркибини такомиллаштириш тўғрисида” ги, “Хўжалик судларининг қарорларини ижросини

таъминлашга доир чора-тадбирлар тўғрисида” ги фармонлари ва бошқа бир қатор қонун ости ҳужжатлар қабул қилинди. Жамият сиёсий тартиботининг муҳим таянчи бўлмиш Ўзбекистон Республикаси Конституцияси асосида 2000 йил июнь ойида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов томонидан жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ва маънавий соҳаларидаги ислохотлар жараёнларининг эркинлаштириш ва чуқурлаштириш дастури тасдиқланди. Ҳокимият тизимида суд ҳокимиятининг ижтимоий мавқеи, унинг мустақиллиги жамиятда адолат принципини қай даражада таъминлаганлигини ифода этувчи кўрсаткичдир. Жамият сиёсий тартиботининг демократлашганлиги даражаси ҳам қай даражада жамиятда одил судлов қарор топганлигига боғлиқ.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 14 августдаги “Ўзбекистон Республикасининг суд тизимини такомиллаштириш тўғрисида” ги Фармони асосида суд тизимининг демократик асосларини ислоҳ қилиш ва янада чуқурлаштириш, суд ишларининг адолатли ва ўз вақтида кўриб чиқилишини таъминлаш, фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳуқуқ эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кўчайтириш ҳамда умумий юрисдикция судларининг ихтисослашувини ошириш мақсадида, 2001 йилнинг 1 январидан бошлаб фуқаролик ишлари бўйича ва жиноят ишлари бўйича алоҳида судларнинг ташкил этилиши жамият сиёсий тартиботининг янада демократлашиб бораётганлигининг тасдиғидир.

Айниқса Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 2000 йил 14 декабрда Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида” ги Қонунининг янги таҳрирда қабул қилиниши суд-ҳуқуқ тизимида 1991 йили бошланган ислохотларнинг муайян ниҳояси, биринчи босқичнинг якуни бўлди. Ушбу Қонуннинг қабул қилиниши бениҳоя аҳамиятли. Чунки ушбу Қонун ҳаёт синовидан ўтди, янада такомиллашувни талаб қилди, фуқаролар сиёсий онг ва маданиятининг ўтган йиллар давомида юксалиши уни янги таҳрирда қабул қилинишини тақозо этди. Шунинг учун ушбу ижтимоий аҳамиятга эга бўлган қонун суд ҳокимияти мустақиллиги ва эркинлигини, унинг самарадорлигини оширишнинг муҳим ҳуқуқий кафолати ҳамдир. Жамият сиёсий тартиботининг демократлашувини, судларга прокуратуранинг айрим ваколатларини беришнинг тарихий муқаддимаси бўлди, десак хато бўлмайди.

Босиб ўтилган мустақил тараққиёт йўли, орттирилган тажриба ҳокимиятлар тизимининг муҳим тармоғи-суд ҳокимиятининг ҳам борган сари демократлашувини тақозо этди.

Жамият сиёсий тартиботининг демократлашувига томон тарихий эволюциясида 2001-2007 йилларни ўз ичига олган иккинчи босқич муҳим аҳамият касб этади. И. Каримов таъбирича ушбу босқичнинг муҳим дастурий

вазифаси-мустақил суд тизимини мустаҳкамлаш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини янада ишончли ҳимоя қилишдир. Ушбу босқич ҳақида гапирар экан, Президент И.А. Каримов мустақиллигимизнинг 16 йиллигига бағишланган юқорида эслатилган маърузасида “Тараққиётимизнинг ҳозирги босқичидаги бош стратегик вазифа-бу 2000 йил июн ойида қабул қилинган, жамиятимизнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларидаги ислохотлар жараёнини эркинлаштириш ва чуқурлаштириш Дастурини амалга оширишдан иборат”¹⁶⁵. Президент И.А. Каримовнинг ўринли таъкидлашича, мустақиллик йилларида суд-ҳуқуқ тизимини эркинлаштириш ва демократлаштириш борасида муҳим қадамлар қадамлар қўйилди. Бунинг натижасида жамият сиёсий тартиботи ҳам йилдан-йилга демократлашди, яъни халқ манфаатларини ифода этди, уларнинг ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоялашга хизмат қилди. Бунинг пировард натижасида мамлакатимизда замонавий демократия талабларига тўлиқ жавоб бераоладиган суд ҳокимияти тизими шаклланди.

Жамият ҳаётини либераллаштириш, давлат ва жамият бошқарувини демократлаштириш турли мафкуралар, сиёсий қарашлар ва дастурлар хилма-хиллиги асосида кечиши, мафкуравий яккаҳоқимликка йўл қўйиб бўлмаслиги бугунги замоннинг тенденциясидир. Ўзбекистонда ҳам ушбу тенденция шаклланди-мустақиллик йилларида кўппартиявийлик муҳити шаклланди, собиқ тузумда бўлган партиявий яккаҳоқимликка барҳам берилди.

Агар Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-35 моддаларида фуқаролар сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатланган бўлса, 1996 йилда “Сиёсий партиялар тўғрисида” махсус қонун қабул қилинди. Айниқса 2007 йил қабул қилиниб, 2008 йил 1 январидан кучга кирган “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини янада кучайтириш тўғрисида”ги конституциявий қонун жамият сиёсий тизимини босқичма-босқич демократлашиб бораётганлигини тасдиқлайди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-35 моддалари томонидан белгилаб қўйилган фуқаролар сиёсий фаолиятига кафолатлар ҳуқуқий жиҳатдан амалга ошириш, ҳаётимизда қарор топиши учун ҳам мазкур қонунга эҳтиёж туғилди¹⁶⁶. Бу эҳтиёж сиёсий соҳани модернизациялашнинг асосий талаби-фуқароларнинг сиёсий қарор қабул қилишдаги иштироки фаоллигини ошириш муаммоси билан боғлиқ.

Ушбу қонуннинг мамлакат сиёсий тартиботининг қадамба-қадам демократлашувига алоқаси шундаки, у ижро ҳокимияти фаолияти устидан нодавлат нотижорат ташкилот ҳисобланувчи сиёсий партияларнинг жойларда жамоат назоратини амалга оширишлари учун ҳуқуқлар беради.

¹⁶⁵ “Халқ сўзи”, 2007 йил 31 август

¹⁶⁶ Қодиров А, Буриева М. Кучли ижтимоий ҳимоя-Барқарор тараққиёт омили. -Т.: ТДЮИ, 2007. 41-42-бетлар.

Энг муҳими ушбу қонун воситасида давлат ва халқ, ижро ҳокимияти билан фуқаролар ўртасида алоқа мустаҳкамланади, амалда демократия принципи қарор топади.

Бундай фикрни нафақат биз, балки холис хорижий кузатувчилар ҳам эътироф этишмоқда. Масалан, Канаданинг Монреал шаҳридаги Макгилл университети юридик факультети ҳуқуқшунос профессори Сандра Бересзки хоним “Ўзбекистондаги демократияни ривожлантириш тажрибаси инсон ҳуқуқлари ўзбек халқи томонидан юксак қадрланиши ва улар миллий дунёқарашининг ажралмас қисми эканлигини намоён этди. Бу эса ўзбек халқининг онги етук даражада ривожланганлиги ва у билан дунёдаги бошқа маданиятлар ўртасида табиий алоқалар мавжудлигининг далилидир”¹⁶⁷ дейди.

Бироқ, ушбу хоним таъкидлашича бундай ҳолат айрим хорижий оммавий ахборот воситалари томонидан тан олинмаяпти, улар Ўзбекистонда қарор топаётган демократик сиёсий тартиботдан кўз юммоқдалар, атайлаб инсон тараққиёти бўйича амалга оширилаётган улкан тадбирларни кўрмаганга оладилар. Жумладан Ўзбекистон БМТ нинг Тараққиёт дастури, ЕХХТ билан ҳамкорликда “Ўзбекистонда демократлаштириш, инсон ҳуқуқлари ва ҳукумат тизимини тақомиллаштириш” лойиҳасини изчиллик билан амалга оширилаётганлигини тан олгилари келмайди.

Сиёсий иқтисодий ва ҳуқуқий соҳаларни либераллаштириш сиёсати айнан жамият сиёсий тартиботини ҳам тобора либераллашуви ва демократлашувининг ифодасидир.

2010 йил 12 ноябрида жамият сиёсий тартиботини янада демократлашувида муҳим тарихий босқичга асос солинди- “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” қабул қилинди ва 2010-2015 йиллар кенг кўламли ислохотларни босқичма-босқич амалга оширишда фуқаролик жамиятининг янги бир қатор институтларини яратиш, уларнинг даставвал қонунчилик асосларини шакллантириш вазифаси олға сурилди. Ушбу концепциядан роппа-роса 3 йил муқаддам Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларининг ривожланишига кўмаклашиши чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинди.

Ушбу қарорда “Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти ривожлаган демократик ҳуқуқий давлат, очик фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидаги энг муҳим вазифа мустақил, барқарор, аҳолининг кенг қатламлари томонидан қўллаб-қувватланадиган ва халқ орасида чуқур илдиз отган турли-туман фуқаролик

¹⁶⁷ Сандра Бересзки Ўзбекистон-ёркин истиқболли ажойиб мамлакат. – “Халқ сўзи”. 2006 й. 6 декабр.

жамияти институтларини яратиш ва ривожлантиришдан иборат”¹⁶⁸ деб таъкидланади.

Ушбу қарор ва Концепция ўртасида ўзаро боғлиқлик шундаки, тараққиётнинг “ўзбек модели” тақозо этган беш асосий тамойил давлатнинг бош ислохотчилиги, иқтисодиётнинг ҳар қандай мафкура ва сиёсатдан холилиги, кучли ижтимоий сиёсат, қонун устуворлиги ва бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш тамойиллари фуқаролик жамиятини яратиш учун асос қилиб олинади. Фуқаролик жамияти маҳалла институтидан ташқари қатор ижтимоий институтларни ҳам ўз ичига олувчи ижтимоий тизим эканлиги эътироф этилади.

Фуқаролик жамияти-бу фақат маҳалла институти асосига қуриладиган жамият эмас. Кўп ҳолларда маҳалла институтига ортиқча урғу берилади, “отанг-маҳалла, онанг-маҳалла” деган ибора мутлақлаштирилади. Албатта, Ўзбекистон шароитида жамоавийлик принципи катта маънаёга эга, маҳалла дарҳақиқат халқимизнинг тарихий қадриятидир. Маҳалла институтига бежиз қатор ваколатлар берилмоқда, унинг ҳуқуқий асослари мустаҳкамланмоқда, фуқаролар йиғинларни оқсоқолларининг сиёсий ва ҳуқуқий саводхонлигига катта эътибор берилмоқда. Бироқ, гап шундаки, биз қураётган фуқаролик жамияти нафақат миллий қадриятлари балки умум эътироф этилган умуминсоний ижтимоий қадриятлар асосида барпо этилди. Агар ҳокимиятлар бўлиниши умуминсоний ижтимоий қадрият деб олинса, фуқаролик жамиятининг бошқа бир қатор ижтимоий институтлари ҳам умуминсоний қадрият сифатида фуқаролик жамиятида тенг ҳуқуқли фаолият юритиши лозим бўлади.

Анъанавий Ўзбек жамиятида ҳокимиятлар тақсимланиши принципи тарихан бўлмаган, жамият монарх, якка шахс томонидан идора этилган, шариат қонунлари конституциявий вазифаларни бажарган, патернализм жамият сиёсий маданиятининг туб хусусияти бўлган. Миллий мустақиллик мамлакатимизни жаҳон ҳамжамятига уйғунлашиш, жаҳонда тарихан шаклланган ижтимоий тизим ва сиёсий тартиботлар шаклига мослашиш, айниқса вакиллик демократиясини парламент институтининг асосига олиш имкониятини яратди.

Айниқса вакиллик демократиясини давлат бошқарувида асосий принцип деб олиниши фуқаролик жамияти асосларини ғоявий жиҳатдан мустаҳкамлайди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” (1997 й.) асарида ҳам бу жиҳатга эътибор беради ва

¹⁶⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларининг ривожланишига қўмаклашиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори // Ўзбекистон нодавлат нотижорат ташкилотлари миллий асосиаси маълумотномаси. –Т., 2007, 375-бет.

“сиёсий партияларсиз ва жамоатчилик ҳаракатларисиз республикада вакиллик демократиясини тасаввур қилиб бўлмайди”¹⁶⁹ деб таъкидлайди. Жамият сиёсий тартиботини босқичма-босқич демократлашуви кенг қамровли ижтимоий ҳодисалар билан узвий боғлиқ. Айниқса маданий-маърифий соҳадаги ислохотлар, биринчи навбатда халқимизнинг мустамлакачилик даврида топилган, таъқиқланган маънавий-маданий меросимизни қайта тиклаш борасида ҳукуматимиз томонидан амалга оширилган улкан ишлар жамият сиёсий тартиботни тобора демократлашуви билан боғлиқ Имом Бухорий, Имом Мотурудий, Марғилоний, Баҳовиддин Нақшбанд ва бошқа ўнлаб буюк сиймолар номи қайта тикланди, халқимиз ушбу сиймолар меросидан баҳраманд бўлиш имкониятига эга бўлди.

А.Навоний, А.Темур, Имом Бухорий, Баҳовуддин Нақшбанд, Ат Термизий, Ал-Фарғоний, Имом Мотуридий таваллудларини мустақиллик йилларида кенг нишонланиши миллий маънавий меросимизни қайта тикланишида катта рол ўйнади.

Жамият сиёсий тартиботининг демократлашуви миллий-маънавий меросимизни қайта тикланиши, барпо этилаётган янги миллий давлатчилик ва фуқаролик жамияти учун асосга айланишига олиб келди.

Президент И.А.Каримов томонидан инсон ва жамият маънавиятига бунчалик эътибор берилиши, “Юксак маънавият енгилмас куч” деб баҳолаши бежиз эмас. Чунки айнан юксак маънавиятгина демократик сиёсий тартибот талабларига лойиқ бўлади, юксак маънавиятсиз демократик жамият қуриб бўлмайди. Шахс, Фуқаро маъсулияти, кўпчилик манфаатини ҳисобга олиб иш юритиш демократик сиёсий тартибот учун ҳосдир. Бироқ, жамиятнинг демократлашуви хусусида гап борганда кўпинча инсон ҳуқуқ ва эркинликларини қай даражада таъминланганлиги ҳақида гапирилади. Бу бирёқламалик кўринишдир. Аслида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, айниқса, кейингиси ҳақида гапиришдан аввал шахсда, фуқарода қанчалик ижтимоий маъсулият қарор топганлиги ҳақида гапириш лозим.

Жамият сиёсий тартиботини демократлашуви, шу боис, бундай тартибот учун даставвал маънавий асосларни шакллантиришни, баркамол инсонни тақазо этади.

¹⁶⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Ҳафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари.-Т.: “Ўзбекистон”, 1997. -174-бет.

ХУЛОСА

Ўзбекистонда замонавий ҳуқуқий демократик давлат ва адолатли фуқаролик жамиятини барпо этиш сиёсий соҳани ҳам тубдан ислоҳ этиш, эскирган, маъмурий-бўйруқбозликка асосланган бошқарув тизимидан, демократик яъни халқ бошқарувига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш институтларига асосланган сиёсий тизим ва сиёсий тартиботни қарор топтиришни тақозо этиши маълум. Миллий мустақилликка эришилгандан сўнг босиб ўтилган йигирма йилдан зиёд тараққиёт йўлимида бу йўналишда қатор ислоҳотлар амалга оширилди – вице-президентлик институти бекор қилинди, Президентнинг айрим ваколатлари Бош ижро ҳокимияти-Вазирлар Маҳкамаси зиммасига ўтказилди, нодавлат нотижорат ташкилотларининг энг сиёсийси-сиёсий партияларга давлат ва жамият бошқарувидаги фаол иштирокини таъминлаш учун махсус конституциявий қонун (2008 йил 1 январидан кучга кирган) қабул қилинди. Бош Вазирнинг йиллик ҳисоботи парламентда эшитиладиган ва муҳокама қилинадиган бўлди. Қонун чиқарувчи ҳокимият ваколатига парламент (депутат) сўрови сиёсий институти киритилди.

Буларнинг барчаси-жамиятимизни тубдан янгилаш, демократияни қарор топтириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини янада кенгроқ таъминлаш орқали ижтимоий фаолликни юксалтиришга қаратилгандир. Шунинг билан бирга давлат ва жамият қурилиши, бошқарув тизими учун шундай муҳим масалалар борки, уларни ҳал этмай кўзланган стратегик мақсадга эришиб бўлмайди. Шундай масалалардан бири-демократик сиёсий тартиботни нафакат қарор топтириш, балки такомиллаштириш ва мустаҳкамлаш масаласидир.

Демократик типдаги сиёсий тизим ва сиёсий тартиботни яратиш ғояси мустақилликнинг дастлабки йилларида, ҳатто унинг арафасида мавжуд эди. Бу хусусида Президентимиз И.Каримов 2011 йил нашр этилган “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” деган муҳим тарихий-назарий асарида рўй-рост таъкидлаб ўтади.

Ўзбекистон ижтимоий шароити-халқ сиёсий менталитети, тарихий анъаналари, қадриятлари, хусусан, собиқ совет тузумидан қолган асоратлар, барчаси бир бўлиб сиёсий тартиботнинг икки муҳим моделини – протектив (ҳимоя қилувчи) ва либертаристик (инсон эркинликлари устувор бўлган) моделларини тақозо этади. Ушбу моделлар ўз табиати ва функцияларига кўра “ўзбек модели” асосида ётувчи беш тамойил талаблари, айниқса, кучли ижтимоий ҳимоя ва давлатнинг бош ислоҳотчи эканлиги тамойилларига ҳамоҳангдир.

Демократик ислоҳотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш сиёсати пировард оқибатда ижтимоий шериклик (трипартизм), жамоат назорати институтлари билан бир қаторда

зарурий равишда корпоратив бошқарув институтининг яратилишини тақозо этади.

Корпоратив бошқарув институти ҳозирги замон демократияси тараққий этган, ривожланаётган давлатларда бугун муҳим мавқега эга. Корпоратив бошқарув миллий ва халқаро иқтисодда фақат трансмиллий корпорациялар (ТМК) устуворлиги сиёсати билан боғлиқ эмас. Бизнингча, корпоратив бошқарув алоҳида жамият доирасида ҳам самарали бўлган институтдир. Корпоратив бошқарув институтининг афзаллиги шундаки, у ёки бу соҳа, тармоқ, йўналиш, касб, ҳунар, бизнеснинг турли соҳасида муайян уюшмаларни юзага келтиради, хусусий тадбиркорлик, кичик бизнес ва ишбилармонликнинг юксалишига, оммавийлашишига туртки берибгина қолмай, реал ижтимоий-маданий шароит ҳам яратади.

Фуқаролик жамияти бу фақат ўзини ўзи бошқариш институтларининг мажмуаси эмас. Фуқаролик жамияти – фуқароларни давлатдан иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлиши, хусусий мулкка эгалик қилиши демакдир. Шунинг билан бирга фуқаролик жамияти давлат билан бирга диалектик бирлик муносабатида турувчи жамиятдир.

XX асрнинг сўнгига келиб жаҳоннинг тараққий этган мамлакатларида фуқаролик жамиятининг хусусий мулкчиликка, “ўрта синф”нинг кўпчилигига, турмуш даражасининг юқорилигига, жамоат ташкилотларининг ранг-баранглигига асосланган ўзига хос типи асос топди.

Концептуал ва методологик жиҳатдан қаралганда фуқаролик жамияти давлат ҳокимиятининг марказлаштирилишига барҳам бериб, фуқаролар ўзини ўзи бошқаришининг устуворлигига, шунинг билан бирга давлат институтларини кўпчилик ва озчилик ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштирувчи омилга айлантирадиган жамиятдир.

Бу жараёни бошқариш ҳам давлат бошқарувига, ҳам корпоратив бошқарувга асосланади. Бизнинг назарий ҳулосамизга кўра, корпоратив бошқарув жамиятда у ёки бу соҳа, у ёки бу тармоқ бўйича касаба уюшмалари тизимини ривожлантирмасдан, улар томонидан турли меҳнатга оид зиддиятларни ҳал этишда фаол иштирокини таъминламасдан мумкин эмас.

Корпоратив бошқарув концепцияси XXI асрга келиб “неокорпоративизм” қиёфасини ола бошлади. XXI аср неокорпоративизм асри дейишга асослар бор. Неокорпоратив бошқарув институти бугунги кунда Австрия, Финландия, Норвегия ва Швеция каби давлатларда қарор топди. XX асрнинг 70—80-йилларига келиб АҚШ, Франция, Канада, Испания ва Португалия каби мамлакатларда макроиқтисодий сиёсатни ишлаб чиқишда корпоративистик ташкилотлар билан муносабатларга ҳам катта ўрин бериладиган бўлди. Айтиш керакки, Россияда ҳам мустақилликка эришилгач, корпоративизмга эътибор

кучайди. Бироқ улар Ўзбекистондан фарқли ўлароқ корпоративистик институтлар (фирмалар, холдинглар, молиявий саноат гуруҳлари, тижорат банклари) манфаатларига ургу бердилар. Натижада, жамиятда кўнгиллилик асосида пайдо бўлган жамоат ташкилотларининг мавқеи пасайди. Россияда бунинг оқибатида тадбиркорлик ассоциациялари ва касаба уюшмалари ҳозирча унчалик ижтимоий обрўга ва кучга эга эмас. Натижада неокорпоративизм Россияда беқарор бўлиб, кўпроқ бюрократизмга асосланиши билан характерланади. Ўзбекистонда эса бу мақсадга анча мустаҳкам замин яратилди. “Жамоат ташкилотлари тўғрисида” қонун қабул қилинди, хусусий тадбиркорликни ва кичик бизнесни, касаначилик, бадий ижод ва бошқа фаолият турларини қўллаб-қувватловчи мунтазам давлат сиёсати олиб борилмоқда. 2011 йил эса “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” деб эълон қилинди, бу соҳани ривожлантириш учун махсус давлат Дастури қабул қилинди. Бундай кўрсаткичларга ҳулоса қиладиган бўлсак, фақат демократик сиёсий тартибот шароитидагина эришиш мумкин. Ўзбекистонда собитқадамлик билан мунтазам равишда босқичма-босқич ислохотлар мантиғи ва ривожланиши табиий равишда фуқаролик институтларини тобора ривожлантиришни, жамоат назорати, ижтимоий шериклик, шунингдек, корпоратив бошқарув институтини қарор топтиришни тақозо этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: “Ўзбекистон”, 2012.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Сиёсий партиялар тўғрисидаги” ги Қонуни. - Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
3. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.: “Ўзбекистон”, 2010.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. - Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
5. Каримов И.А. Истиқлол йўли : муаммолар ва режалар // Ўзбекистон : миллий истиқлол , иқтисод, сиёсат, мафкура. –жилд. - Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
6. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 5-жилд. - Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
7. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. 13-жилд. - Т.: “Ўзбекистон”, 2005.
8. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. - Т.: “Ўзбекистон”, 1999.
9. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. - Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
10. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. - Т.: “Ўзбекистон”, 2001.
11. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-жилд. - Т.: “Ўзбекистон”, 2002.
12. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари-олий қадрият. 14-жилд. - Т.: “Ўзбекистон”, 2006.
13. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
14. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. 16-жилд. - Т.: “Ўзбекистон”, 2008.
15. Каримов И.А. Биз танлаган йўл тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 2-жилд. - Т.: “Ўзбекистон”, 2003.
16. Дювержье М. Политические партии – М.: АСТ-ПРЕСС, 1998,
17. Петров В.С. Сушность, содержание и формы государства. Л.,1971.
18. Петров В.С. Типы и формы госдарства. Л. 1989.
19. Стародубский Б.А. Политические режимы европейских стран. Свердловск, 1989.
20. Исламов З. Общества. Госдарства права . –Т.: “Адолат”, 2001,
21. Одиқориев Х., Раззоқов Д. Сиёсатшунослик – Т.: “Ўқитувчи”, 2008.
22. Большая юридическая энциклопедия. – М.: ЭКСМО, 2007.
23. Хейвуд Э. Политология. М. 2005.

24. Политология. Альбом схем // Сост. Е.В. Макаренков, В.И. Сушков. М., 1998.
25. Ўзбекистонда сиёсий ислохотлар : стратегияси ва эришилган натижалар. – Т.: “Академия”, 2010.
- Мамадалиев Ш. Халқ ҳокимияти. – Т.: “Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси”, 2003.
26. Лихонов И.А. Деестабилизирующие факторы политического процесса и национальная безопасность Современный теоретический курс. Вестник МГУ, Сер 12. Политические науки. №3. 2004.
27. Политология. Энциклопедический словарь. М, 1991.
28. Куликов Л. М. Основы социологии и политологии. Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика. 2005.
29. Жидков О.А., Крашениников Н.А. История государства и права. М., 1999.
30. Мерченко М.Н. Теория государства и права. М, 1996.
31. История китайской философии. – М.: Прогресс, 1989.
32. Радхакришнан С. Индийская философия. –Т.1., –М.: Иностранная литература., 1996.
33. Бродов Б.В. Древне индийская философия. –М.: Наука, 1972.
34. Лукьянов А.Е. Становление философии на Востоке. Древний Китай и Индия. –М.: Наука, 1992.
35. Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Индии. –Т.: Ёш гвардия , 1986.
36. Лосев А. В. Мифология. Философия. Культура. –М. : Политиздат., 1991.
37. Древнекитайская философия . Т.2. –М.: Наука, 1973.
38. Ницше Ф. Рождение трагедии. Эллинизма и пессимизм. Т.1. – М.: Наука, 1990.
39. История политических и правовых учений. – М.: Наука, 1999.
40. Аристофан. Комедия. – М.: Искусства, 1983.
41. История государства и права. // Сост. О.А. Жидкова и Н.А. Крашениникова. – М.: Наука, 1999.
42. Утченко С. Цицерон. –М.: Мысль, 1986.
43. Цицерон. О государстве. // Хрестоматия по истории Древнего Рима. – М.: Высшая школа, 1987.
44. Августин Блаженный Исповедь. –М.: Гендалф, 1992.
45. Гумилев Л.Н. Тисячелетие вокруг Каспия. – М., 1993.
46. Воронец М.Э. , Якубовский А.Ю. История народов Узбекистане. С древнейши времен до начала XVI века. Т. 1950.

47. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Очерки по истории цивилизации Древнего Узбекистана. // Государства и права –Т., 2000.
48. Мулдашев Э. От кого мы приеизашли. – М, 2002.
49. Тоҳир Карим . Последаи “Авеста” . –Т.: Изд. Им. Г. Гуляма. 2007.
50. Бобоев Ҳ., Ғофуров З. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий-маърифий таълимотлар тарихи. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2001.
51. Низомулмулк . Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк. – Т., 1997.
52. Темур тузуклари. –Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991.
53. Отамуротов С. Миллий ривожланиш фалсафаси. –Т.: Академия, 2005.
54. Хорошилов А.Н. История политика-правовых учений.-М.:АСТ-ПРЕСС,2001.
55. Теория государства и права. Курс лекции. / Под. Ред. Н.М. Матузова и А.В. Малька –М., 2000.
56. Матузова Н.М. и Малька А.В. Политика-правовые режима. Актуальные аспекты. // Общественные науки и современность М., 1997.№1.
57. Исламов З.М. Узбекистан : по пути модернизации. –Т.: ТГИЮ,2005.
58. Мустақиллик илмий-оммабоп лугат. –Т.: Шарқ, 2006.
58. Платон. Соч. В. 4-х томах. –М.: Наука , 1976.
59. Димитров Г. Изб. Произведения в 3-томах. Т.2.-М.: Наука, 1983.
60. Фрэнсис Фукуяма . Конец истории и последний человек. –М.: АСТ Хранитель. 2007.
61. Пшеворский А. Демократия и рынок. –М.: РОССПЕН, 2000.
62. Мусаев Ф. Демократик давлат қуришининг фалсафий-ҳуқуқий асослари. –Т.: “Ўзбекистон”, 2007.
63. Ўзбекистонда маънавият соҳасидаги ислохотлар: ривожланиш босқичлари, эришилган натижалар ва истиқбол. –Т.: “Академия”, 2010.
64. Алмонд Г. Пауэлл Дж., Дэлтон Р. Сравнительная политология сегодня. Мировой опыт. – Учебное пособие. – М., 2002.
65. Хан С., Хан В. Социология. – Т.: Адолат, 1999.
66. Қирғизбоев М. Ғуқаролик жамияти: назария ва хорижий таъриба . – Т.: Янги аср авлоди, 2006
67. Расулов Х. Сиёсий фаоллик .// Жамият ва бошқарув. 2002. № 3.
68. Тоффлер Э. Война и антивоина. – М.: АСТ-Транзиткнига, 2005.
69. Плебанек О.В. Ментальность как научная категория // Ментальность этнических культур. Материалы Международной конференции. СПб. , 9 мая 2005.
70. Куронов М. Ўзбек характери ва миллий ғоя. –Т.: Маънавият, 2005.

71. Қўчқоров В. Миллий ўзликни англаш ва ижтимоий-сиёсий жараёнлар-Т.: Академия, 2005.
72. Мадаева Ш. Миллий менталитет ва демократик тафаккур. Т. , 2007.
73. Емельянов С. Теория и практика связи с общественностью. – СПб.: Питер, 2007.
74. Қўчқоров В. Миллий ўзликни англаш ва ижтимоий жараёнлар. –Т.: Акаемя, 2007.
75. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. –Т.: Фан, 1971.
76. Ёқубов А. “Қутадғу билиг” да давлатчилик концепцияси.-Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашри. 1997.
77. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти.-Т.: Наврўз нашриёти, 2005.
78. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. –Т.: 1993.
79. Ғоибов Н. Амир Темури даври маънавияти. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001.
80. Вамбери Г. История Бухара. Т.: СПб. 1973
81. Хунхем Хилода. Властитель семи созвездий Т., 1995.
82. Қодиров Э. Ёшлар сиёсий маданиятининг шаклланиши. –Т.: ТДЮИ, 2010.
83. Юлдашева Г., Махаматов М. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси ва Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг миллий тизими. –Т.: ТДЮИ., 2008.
84. Нерисянц В.С. Права человека в истории политической и правовой мысли. // Права человека в истории человечества в современном мире. –М.: Наука, 1989.
85. Локк Дж. О государстве. СПб. 2002.
- Чулиев А. , Бобоев Р. Конституция ва Ўзбекистон Республикасининг Конституциси –Т.: ТДЮИ.2006.
- 86.Кин Дж Демократия и гражданское общества. Пер с англ.
87. Негматова Ш. Жамият ва давлат бошқарувининг маънавий-ахлоқий асослари. –Т.: Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2009 йил.
88. Қодиров А. Буриева М. Кучли ижтимоий ҳимоя барқарор тараққиёт омили. –Т.: ТДЮИ., 2007.
89. Чорев С. Тан олинган даҳолар // Моҳият, 2007 йил 26 январь.
- 90.Бобомуродов Э. Бозор ва ёшлар // Фан ва турмуш. 1996. 1-сон.
91. Теория политики.-СПб.: Питер, 2008.
92. Бердиқулов С. Демократик янгиланишлар жараёнларида сиёсий партияларнинг ўрни. –Т.: “Ўзбекистон”, 2011.

93. Низомов Н. Қишлоқ тараққиёти ва ўрта синф истиқболи //Халқ сўзи, 2009 йил 23 декабрь.

94. Лафферти У.М. Мировой капитализм: управляемость и общества. К тысячи летию корпоративизма? // Полис, -М., 1998 №5.

95. Шмиттер Ф. Корпоративизм //Полис. Политические исследования.-М., 1997, №2.

96. Перегудов С.П. Новый российский корпоративизм: демократическийили или бюрократический // Полис, М. , 1997, №2.

97. Кризис сознания. –М.: Алгоритм. 2009.

98. Шарипов М. Ижтимоий ҳамкорлик-барқарорлик омили.-Т.: Академия, 2010.

МУНДАРИЖА

КИРИШ		3
I-БОБ. СИЁСИЙ ТАРТИБОТНИ ИЛМИЙ ЎРГАНИШНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ		6
1.1.	“Сиёсий тартибот” тушунчаси ва унинг ижтимоий-фалсафий мазмуни ва моҳияти	6
1.2.	Сиёсий тартиботларнинг тарихий ривожланиш тенденциялари	17
1.3.	Сиёсий тартиботларнинг тарихий типлари	27
II-БОБ. СИЁСИЙ ТАРТИБОТ ВА УНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ		42
2.1.	Ижтимоий-сиёсий гуруҳлар ва уларнинг давлат бошқарувидаги сиёсий иштироки масаласи	42
2.2.	Сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш жараёни ва унга сиёсий тартибот муносабати	51
2.3.	Ҳокимлик муносабатларининг сиёсий ва мафкуравий жиҳатлари	60
III-БОБ. ЖАМИЯТ ҲАЁТИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШТИРИШ ВА СИЁСИЙ ТАРТИБОТ		70
3.1.	Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш демократик сиёсий тартиботнинг асосий мезони	70
3.2.	Сиёсий тартиботнинг либертаристик ва протектив моделлари- жамият ҳаётини модернизациялаштириш омиллари сифатида	78
3.3.	Корпоративизм-фуқаролик жамиятига хос сиёсий тартибот шакли	87
IV-БОБ ЎЗБЕКИСТОНДА СИЁСИЙ ТАРТИБОТНИНГ ТАРИХИЙ ЭВОЛЮЦИЯСИ		95
4.1.	Мустақиллик арафасида сиёсий тартиботнинг ўзига хос хусусиятлари	95
4.2.	Нодавлат-нотижорат институтларини ривожлантириш сиёсий тартибот демократлашувининг ифодаси	103
4.3.	Ўзбекистонда сиёсий тартибот шаклланишининг тадрижий босқичлари	114
ХУЛОСА		122
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ		125

КВК 84. (5 O‘zb) 5

O 40

UO‘K: 56.15.4.2

ISBN 978-9943-381-28-5

ШУХРАТ ОТАҚУЛОВ

**ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА
СИЁСИЙ ТАРТИБОТНИНГ
ДЕМОКРАТИЯЛАШУВИ**

«NAVRO‘Z» нашриёти

Лицензия № AI 170. 23.12.2009 йил.

Тошкент, Амир Темур кўчаси 19 уй.

Адади 100 нусха. Бичими 60x84 ¹/₁₆

Босма табағи 8,25. «Times New Roman» гарнитураси.

Низомий номидаги ТДПУ босмахонасида чоп этилди.

Тошкент, Юсуф Хос Ҳожиб 103.

